स्थालीस्थमग्निसंयोगादुद्रेकि सलिलं यथा।
तथेन्दुवृद्धौ सलिलमम्भोधौ मुनिसत्तम! ॥९०॥

न न्यूना नातिरिक्ताश्च वर्द्धन्त्यापो ह्रसन्ति च।
उदयास्तमयेष्विन्दोः पक्षयोः शुक्लकृष्णयोः ॥९१॥

दशोत्तराणि पञ्चैव ह्याङ्गुलानां शतानि वै।
अपां वृद्धिक्षयौ दृष्टौ सामुद्रीणां महामुने! ॥९२॥

भोजनं पुष्करद्वीपे तत्र स्वयमुपस्थितम्।
षड्रसं भुञ्जते विप्र प्रजाः सर्वाः सदैव हि ॥९३॥

स्वादूदकस्य परतो दृश्यतेऽलोकसंस्थितिः।
द्विगुणा काञ्चनी भूमिः सर्वजन्तुविवर्जिता ॥९४॥

लोकालोकस्तथा शैलो योजनायुतविस्तृतः।
उच्छ्रयेणापि तावन्ति सहस्राण्यचलो हि सः ॥९५॥

ततस्तमः समावृत्य तं शैलं सर्वतः स्थितम्।
तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥९६॥

पञ्चाशत्कोटिविस्तारा सेयमुर्वी महामुने! ।
सहैवाण्डकटाहेन सद्वीपाब्धिमहीधरा ॥९७॥

सेयं धात्री विधात्री च सर्वभूतगुणाधिका।

नै चन्द्रमाका कलाहरूम
समुद्रको पानी पनि बढ्न
कृष्णपक्षका समयमा चन
कार्यबाट धेरै र थोरै नहुने
घट्ने र बढ्ने गर्दछ ॥९१॥
पाँचसय दश अङ्गुलसम
सकिन्छ ॥९२॥ हे ब्राह्मण
मनुष्यहरू कुनै किसिम
नगरिकन सर्वदा स्वतःआ
अर्थात् दही, दूध, घिउ,
भएको भोजनको आहार
अर्थात् गुलियोपन भएको
निर्जन अर्थात् मनुष्यहरूक
किसिमका जीवहरू पनि
धेरै क्षेत्रफल भएको
सकिन्छ ॥९४॥ त्यहाँ दश
फैलिएको लोकालोक पव
ऊचाइ पनि दश हजार
त्यसपछि त्यस पर्वतलाई
अत्यन्त घोर अन्धकार छा
चारैतिरबाट ब्रह्मण्डकटाह
पूर्णरूपमा घेरेको छ ॥९६
अण्डकराहीसहित द्वीप,
पूर्णरूपमा सम्पन्न यो पृथ
क्षेत्रफलमा फैलिएको छ
आदि सम्पूर्ण भूतहरूको
सम्पूर्ण जगत्को आधा

पञ्चमोऽध्यायः

अध्याय –

"सप्तपातालविवरणम्, अनन्तस्य गुणवर्णनञ्च"

(सातओटा पातालहरूको वर्णन)

पराशर उवाच

विस्तार एष कथितः पृथिव्या भवतो मया।
सप्ततिस्तु सहस्राणि द्विजोच्छ्रयोऽपि कथ्यते ॥१॥

दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम।
अतलं वितलञ्चैव नितलञ्च गभस्तिमत्।
महाख्यं सुतलञ्चाग्र्यं पातालञ्चापि सप्तमम् ॥२॥

शुक्ला कृष्णारुणा पीता शर्करा शैलकाञ्चनाः।
भूमयो यत्र मैत्रेय वरप्रासादमण्डिताः ॥३॥

तेषु दानवदैतेया यक्षाश्च शतशस्तथा।
निवसन्ति महानागजातयश्च महामुने! ॥४॥

स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः।
प्राह स्वर्गसदां मध्ये पातालेभ्यो गतो दिवि ॥५॥

आह्लादकारिणः शुभ्रा मणयो यत्र सुप्रभाः।
नागैराभ्रियमाणास्तु पातालङ्केन तत् समम् ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो-

तिमीलाई पृथ्वीको विस्तारका वि
छु र यसको उचाइ सत्तरी हजा
बताउँछु ॥१॥ हे मुनिश्रेष्ठ! अत
गभस्तिमान्, महातल, सुतल र
पृथ्वीभन्दा तल रहेको लोकहरू प्र
योजन दूरीको फरकमा रहेका
अत्यन्त सुन्दर र मनमोहक महल
भएको त्यहाँको भूमि श्वेत अथ
अर्थात् पहेंलो रङ्गका, कृष्ण अ
अरुण अर्थात् सिन्दूर रङ्गका,
बालुवा, शैल अर्थात् ढुङ्गामय र सु
छ ॥३॥ हे महामुनि! त्यस भूमिम
यक्षहरू र अत्यन्त ठूला-ठूल
सैकडौं-हजारौं जातिहरूले निव
एक समयमा नारदजीले पाताल
पुगेर स्वर्गलोकका निवासीहरू
पाताललोक त यो स्वर्गलोकभन
मनमोहक रहेको छ" ॥५॥ जहाँ न
अर्थात् गर-गहनाहरूमा अत्य
सम्पन्न अति नै आनन्ददायक स्व
छन्, त्यस्तो अद्भुत स्वरूप भ
अन्य कुनै लोकसँग तुलना गरेर त
गर्न सकिन्छ ? ॥६॥ जहाँसुकै
सबैको मनलाई आफूतर्फ आकृ

दिवार्करश्मयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम्।

शशिनश्च न शीताय निशि द्योताय केवलम् ॥८॥

भक्ष्यभोज्यमहापानमुदितैरतिभोगिभिः।

यत्र न ज्ञायते कालो गतोऽपि दनुजादिभिः ॥९॥

वनानि नद्यो रम्याणि सरांसि कमलाकराः।

पुंस्कोकिलाभिलापाश्च मनोज्ञान्यपराणि च ॥१०॥

भूषणान्यतिरम्याणि गन्धाढ्यञ्चानुलेपनम्।

वीणावेणुमृदङ्गानां स्वनास्तूर्याणि च द्विज! ॥११॥

एतान्यन्यानि चोदारभाग्यभोग्यानि दानवैः।

दैत्योरगैश्च भुज्यन्ते पातालान्तरगोचरैः ॥१२॥

पातालानामधश्चास्ते विष्णोर्या तामसी तनुः।

शेषाख्या यद्गुणान् वक्तुंन शक्ता दैत्यदानवाः ॥१३॥

दिउँसोको समयमा सूर्यक
दिन्छन्, तापक्रम दिँदै
किरणहरूले शीत बस
फैलाउँछन् ॥८॥ जहाँ भक्ष
अर्थात् खानका लागि उप
उपभोग गरेर अत्यन्त आन
तथा दैत्य र दानवहरू
अनुभवसम्म पनि हुँदैन ॥
मनमोहक वन, नदी, सुन्द
कमलै कमलको उप
पुरुषहरूको शब्द कोइली
सुमधुर रहेको छ एवं जह
गर्ने किसिमले आकर्षणयु
द्विज! पाताललोकमा निवा
अत्यन्त स्वच्छ आभूषण अ
अनुलेप अर्थात् शरीरमा घ
अर्थात् प्रायः सातओटा त
बजाइने प्राचीन किसिमको
र मृदङ्ग अर्थात् छाला मा
एक प्रकारको तालबाजा अ
तुरही बाजा यस्ता स
भाग्यवान्हरूले भोग गर्न उ
किसिमका उत्तम-उत्त
गर्दछन् ॥११-१२॥ पाता
श्रीविष्णुको शेष नाम भएक
शरीर रहेको छ। जसका
दानव आदि कसैले पनि
देवता एवं ऋषिहरूद्वा
भगवान्का विषयमा सि

फणामणिसहस्रेण यः स विद्योतयन् दिशः ।

सर्वान् करोति निर्वीयान् हिताय जगतोऽसुरान् ॥१५॥

मदाघूर्णितनेत्रोऽसौ यः सदैवैककुण्डलः ।

किरीटी स्रग्धरो भाति साग्निः श्वेत इवाचलः ॥१६॥

नीलवासा मदोत्सिक्तः श्वेतहारोपशोभितः ।

साभ्रगङ्गाप्रवाहोऽसौ कैलासाद्रिरिवोन्नतः ॥१७॥

लाङ्गलासक्तहस्ताग्रो बिभ्रन्मुसलमुत्तमम् ।

उपास्यते स्वयं कान्त्या यो वारुण्या च मूर्तया ॥१८॥

कल्पान्ते यस्य वक्त्रेभ्यो विषानलशिखोज्ज्वलः ।

सङ्कर्षणात्मको रुद्रो निष्क्रम्यात्ति जगत्त्रयम् ॥१९॥

स बिभ्रच्छेखरीभूतमशेषक्षितिमण्डलम् ।

आस्ते पातालमूलस्थः शेषोऽशेषसुरार्चितः ॥२०॥

तस्य वीर्यं प्रभावञ्च स्वरूपं रूपमेव च ।

न हि वर्णयितुं शक्यं ज्ञातुं वा त्रिदशैरपि ॥२१॥

ज्यादै चहकिलो अर्थात् जाज्वल्यम
कल्याणका लागि सम्पूर्ण दैत्य
रूपमा वीर्यहीन अर्थात् शक्तिहीन
मदयुक्त भएर अरुण अर्थात् सूर्यका
सधैं एउटा कुण्डलमात्र धारण ग
मुकुट एवं मालाबाट विभूषित भ
शेष भगवान् अग्निबाट सम्पन्न
समान सुशोभित भएर रहनुभएव
उन्मुक्त हुनुभएका नीलवस्त्र
हारहरूबाट सुशोभित हुनुभएका
एवं गङ्गाको धाराबाट सम्पन्न
समान विराजमान हुनुभएको छ।
हातमा हलो र मुसल धारण ग
उपासना मूर्तिमती भएर साक्षा
देवीहरूले गर्दछन् ॥१८॥ कल्प
मुखहरूबाट विषरूपी अग्निशिख
प्रज्वलित स्वरूप भएका सङ्क
उत्पन्न भएर तीनोटै लोकहरूको
सबै लोकहरूलाई आहार बना
सम्पूर्ण देवताहरूबाट आराधना
शेष भगवान्, सम्पूर्ण भूमण्डल अ
लगाइने मुकुटजस्तै धारण गरेर
विराजमान हुनुभएको छ ॥२०॥ उ
स्वरूप अर्थात् तत्त्व तथा रूप
विषयमा देवताहरूले वर्णन गर्न स
पनि उहाँका विषयमा पूर्ण रू
छन् ॥२१॥ जसका फणाहरूमा
आभा अर्थात् कान्तिबाट अरुण

यदा विजृम्भतेऽनन्तो मदाघूर्णितलोचनः।
तदा चलति भूरेषा साद्रितोयाब्धिकानना ॥२३॥
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्नरोगचारणाः।
नान्तं गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्ययः ॥२४॥
यस्य नागवधूहस्तैर्लेगितं हरिचन्दनम्।
मुहुः श्वासानिलापास्तं याति दिक्षुदवासताम् ॥२५॥
यमाराध्य पुराणर्षिर्गर्गो ज्योतींषि तत्त्वतः।
ज्ञातवान् सकलञ्चैव निमित्तपठितं फलम् ॥२६॥
तेनेयं नागवर्येण शिरसा विधृता मही।
बिभर्त्ति मालां लोकानां सदेवासुमानुषाम् ॥२७॥

उत्तेजित आँखा भएका
शरीरलाई तन्काउनुहुन्छ, त्
साथै यो सम्पूर्ण पृथ्वी काँप्
हुन्छ ।।।२३।। उहाँका गुण
गन्धर्व, अप्सरा, सिद्ध, कि
वेद वा पुराण पढ्ने मानि
त्यसकारण अविनाशी परम
हो ।।२५।। जसका शरीर
गरिएको हरिचन्दनले पट
निस्किएर सम्पूर्ण दि
बनाइदिन्छ ।।२५।। जसक
समयका अत्यन्त प्रख्यात
ऋषिले सम्पूर्ण ग्रहनक्षत्रादि
नैमित्तिक फलहरूका विषय
थिए ।।२६।। उहाँ नै सर्वोत्तम
शिरमा यो सम्पूर्ण पृथ्वीलाई
पृथ्वी देवता, दानव, म
लोकमालालाई धारण गर्नु

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे पञ्चमोऽध्यायः

ॐ

षष्ठोऽध्यायः

अध्याय – ६

"नरकवर्णनम्, हरिस्मरणेन सर्वप्रायश्चितकथनञ्च"

(नरकहरूको वर्णन तथा हरि स्मरण सर्वोत्कृष्ट माहात्म्य)

शर उवाच

श्च नरकान् विप्र! भुवोऽधः सलिलस्य च।
पेनो येषु पात्यन्ते तान् शृणुष्व महामुने ॥१॥

वः शूकरो रोधस्तालो विशसनस्तथा।
ाज्वालस्तप्तकुम्भः श्वसनोऽथ विमोहनः ॥२॥

धिरान्धो वैतरणी कृमीशः कृमिभोजनः।
सिपत्रवनं कृष्णो लालाभक्षश्च दारुणः ॥३॥

ा पूयवहः पापो वह्निज्वालो ह्यधःशिराः।
दंशः कालसूत्रश्च तमश्चावीचिरेव च ॥४॥

भोजनोऽथाप्रतिष्ठश्चावीतिश्च तथापरः।
येवमादयश्चान्ये नरका भृशदारुणाः ॥५॥

मस्य विषये घोराः शस्त्राग्निभयदायिनः।
तन्ति येषु पुरुषाः पापकर्मरतास्तु ये ॥६॥

टसाक्षी तथा सम्यक् पक्षपातेन यो वदेत्।
श्चान्यदनृतं वक्ति स नरो यति रौरवम् ॥७॥

णहा पुरहर्ता च गोघ्नश्च मुनिसत्तम!।
ान्ति ते नरकं रोधं यश्चोच्छ्वासनिरोधकः ॥८॥

पराशरजी भनुहुन्छ–
पाताललोकभन्दा पछि पृथ्वी एवम
नरकहरू रहेका छन्, जसमा पापमय
मनुष्यहरू जान्छन्। हे महामुनि! तिन
विस्तृत रूपमा सुन्नुहोस् ॥१॥ रौ
ताल, विशसन, महाज्वाल, तप्तकुम्भ
रुधिरान्ध, वैतरणी, कृमीश, कृमिभो
कृष्ण, लालाभक्ष, दारुण, पूयवह,
अधःशिरा, सन्दंश, कालसूत्र, त
श्वभोजन, अप्रतिष्ठ तथा अप्राचि यी
अतिरिक्त अन्य पनि अत्यन्त मह
नरकहरू रहेका छन् ॥२–५॥ यी
यमराजका स्वामित्वमा रहेका
नरकहरूका राजा हुन् तथा यी
अग्निद्वारा भयभीत अर्थात् पीडि
नरकमा पापीहरू मात्र पर्दछन् ॥६॥
साक्षी अर्थात् सबै जानेर पनि नज
बताउने गर्छ वा पक्षपातपूर्वक
वास्तविकतालाई लुकाएर असत्य
सधैं झूटोमात्र बोल्दछ त्यस्तो व्यक्ति
नरकमा पर्दछ ॥७॥ हे मुनिश्रेष्ठ! ग
हत्या गर्ने, जुनसुकै किसिमबाट पूरै
गाईको हत्या गर्ने व्यक्ति रोध ना
पर्दछ ॥८॥ जसले श्वास–प्रश्वास

राजन्यवैश्यहा ताले तथैव गुरुतल्पगः ।

तप्तकुण्डे स्वसृगामी हन्ति राजभटांश्च यः ॥१०॥

साध्वीविक्रयकृद्वद् बद्धपालः केशरिविक्रयी ।

तप्तलोहे पतन्त्येते यश्च भक्तं परित्यजेत् ॥११॥

स्नुषां सुताञ्चपि गत्वा महाज्वाले निपात्यते ।

अवमन्ता गुरूणां यो यश्चाक्रोष्य नराधमः ॥१२॥

वेददूषयिता यश्च वेदविक्रयिकश्च यः ।

अगम्यगामी यश्च स्यात् ते यान्ति लवणं द्विज! ॥१३॥

चौरो विमोहे पतति मर्यादादूषकस्तथा ।

देवद्विजपितृद्वेष्य रत्नदूषयिता च य ।

स याति कृमिभक्षे वै कृमीशे च दुरिष्टकृत् ॥१४॥

पितृदेवातिथीन् यश्च पर्यश्नाति नराधमः ।

लालाभक्षे स यात्युग्रे शरकर्ता च वेधके ॥१५॥

गुरुपत्नीसँग सहवास गर्ने त
पर्दछ। यसरी नै भगिनी अ
गर्ने तथा राजदूतहरूको हत
नाम भएको नरकमा पर्दछ ॥
पतिव्रता स्त्रीलाई बेच्ने, क
व्यापार गर्ने, आफ्नो भक्तपु
तप्तलोह अर्थात् तताएको फ
पर्छन् ॥११॥ पुत्रवधू अर्थात्
छोरीसँग सहवास गर्ने अत्य
अर्थात् अग्निको ज्वालामात्र
जुन अत्यन्त अधम स्वभाव
गुरुको अपमान गर्दछ तथा उन
गर्दछ, वेदको निन्दा गर्दछ, वे
मैथुन (सहवास) गर्न नहुने स
लवण नाम भएको नरकमा
तथा मर्यादालााई बिर्सिएर त्य
विलोहित नाम भएको नरक
र पितृहरूप्रति द्वेष गर्ने र र
व्यक्ति कृमिभक्ष नाम भएको
यज्ञ गर्ने व्यक्ति कृमीश
पर्दछ ॥१४॥ जुन नराधम अ
अधम व्यक्तिले पितृहरू देव
समर्पण नगरी उनीहरूलाई
भोजन गर्दछ, त्यो अत्यन्त उग्र
नाम भएको नरकमा पर्दछ।
गर्नका लागि बाण बनाउने व
नरकमा पर्दछ ॥१५॥ जुन म

असत्प्रतिग्रहीता तु नरके यात्यधोमुखे ।

अयाज्ययाजकश्चैव तथा नक्षत्रसूचकः ॥१७॥

कृमिपूयवहञ्चैको याति मिष्टान्नभुङ् नरः ।

लाक्षामांसरसानाञ्च तिलानां लवणस्य च ।

विक्रेता ब्राह्मणो याति तमेव नरकं द्विज! ॥१८॥

मार्जार-कुक्कुटच्छाग-श्व-वराह-विहङ्गमान् ।

पोषयन्नरकं याति तमेव द्विजसत्तम! ॥१९॥

रङ्गोपजीवी कैवर्त्तः कुण्डाशी गरदस्तथा ।

सूची माहिषिकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥२०॥

आगारदाही मित्रघ्नः शाकुनिर्ग्रामयाजकः ।

रुधिरान्धे पतन्त्येते सोमं विक्रीणते च ये ॥२१॥

मधुहा ग्रामहन्ता च याति वैतरणीं नरः ।

गराउने अधिकार नभए पनि याज
मानिस र नक्षत्रसूचक अर्थात् आ
पनि अरुको मान्यताअनुसार ज्यो
ज्योतिषी यी सबै अधोमुख न
पर्दछन् ॥१७॥ अत्यन्त निर्दयता
तथा जसले आफ्ना बन्धुवर्गको
मात्र अत्यन्त स्वादिलो पदार्थको
व्यक्ति र लाक्षा अर्थात् लाहा, मा
तथा लवण अर्थात् नुन विक्री ग
भएको नरकमा पर्दछ ॥१८॥ हे ब्र
कुक्कुट अर्थात् कुखुरा, छाग अ
सुँगुर तथा आफ्नो जीवन निर्वाह ग
पोषण गर्ने पुरूषहरू पनि त्यी
नरकमा पर्दछन् ॥१९॥ रङ्गोपजी
आदिमा अभिनय गरेर जीविका ग
वोटे, मछुवा, माछा मार्ने र डुङ्गा
अर्थात् आफ्नी श्रीमतीले उपपति
अर्को पुरुषद्वारा जन्माएको छोराले
अर्कालाई विष दिने, आफ्नी श्री
लगाएर त्यसबाट प्राप्त भएको ध
व्यक्ति, चुक्ली लगाउने व्यक्ति
औंसीजस्ता पर्वका दिनमा पनि
ब्राह्मण, घरमा आगो लगाउने
गर्ने व्यक्ति, शाकुन अर्थात् श
व्यक्ति, गाउँको पुरोहित तथा म
यी रुधिरान्ध नाम भएको नरक
यज्ञ-यज्ञादिजस्ता शुभकर्म र
मनुष्य वैतरणी नाम भएको न
वीर्यलाई पतन गराउने, खेतमा ल
अपवित्र तरिकाबाट र धूर्त ठ

असिपत्रवनं याति वनच्छेदी वृथैव यः ।

औरभ्रिका मृगव्याधा वह्निज्वाले पतन्ति वै ॥२३॥

यान्त्येते द्विज! तत्रैव ये चापाकेषु वह्निदाः ।

व्रतानां लोपको यश्च स्वाश्रमाद् विच्युतश्च यः ॥२४॥

सन्दंशयातनामध्ये पततस्तावुभावपि ।

दिवास्वप्ने च स्कन्दन्ते ये नरा ब्रह्मचारिणः ।

पुत्रैरध्यापिता ये च ते पतन्ति श्वभोजने ॥२५॥

एते चान्ये च नरकाः शतशोऽथ सहस्रशः ।

येषु दुष्कृतकर्माणः पच्यन्ते यातनागताः ॥२६॥

यथैव पापान्येतानि तथान्यानि सहस्रशः ।

भुज्यन्ते यानि पुरुषैर्नरकान्तरगोचरैः ॥२७॥

वर्णाश्रमविरुद्धञ्च कर्म कुर्वन्ति ये नराः ।

कर्मणा मनसा वाचा निरयेषु पतन्ति ते ॥२८॥

अधःशिरोभिर्दृश्यन्ते नारकैर्दिवि देवताः ।

देवाश्चाधोमुखान् सर्वानधः पश्यन्ति नारकान् ॥२९॥

गर्छ, त्यो असिपत्र नाम भएको
भेडाको माध्यमद्वारा आफ्नो
व्याधाहरू वह्निज्वाल नाम भ
तथा हे ब्राह्मण! जुन मनुष्यले म
घडा र इँटा आदिलाई पकाउ
आगो हाल्दछ,त्यो पनि वह्निज्वा
नै पर्दछ ॥२३–२४॥ व्रतहरूको
लाग्ने र आफ्नै व्रत अर्थात् शास्
आफ्नो वर्णाश्रम धर्मबाट पतित
दुवै सन्दंश नाम भएको न
ब्रह्मचारीहरूको दिवास्वप्नमा
किसिमका भोगहरूको कल्पना
वीर्यस्खलन हुन्छ अथवा जुन
शिक्षा ग्रहण गर्दछ अर्थात् अ
छोरालाई गुरु मानेर शिक्षा आज
नाम भएको नरकमा पर्दछ ॥२
तथा अन्य किसिमका सैकडौं
छन्, जसमा निरन्तर दुष्कर्मम
पर्दछन् र त्यहाँ तिनीहरूले
यातनाहरूको भोग गर्दछन् ॥
गरिएका विभिन्न प्रकारका पा
जुन अन्य किसिमका हजारौं
तिनीहरूको फल भोग गर्नका र
अलग किमिसका नरकहरू
मनुष्यले आफ्नो कर्मबाट, म
माध्यमद्वारा आफ्नो शास्त्रद्वारा
विरुद्ध हुने कर्म वा आचरण ग
पर्दछन् ॥२८॥ अधोमुख नाम
गर्नेहरूले स्वर्गलोकमा निव
देख्दछन् र देवताहरूले अधोभा

हस्रभागाः प्रथमा द्वितीयानुक्रमास्तथा ।
र्वे ह्येते महाभाग यावन्मुक्तिसमाश्रयाः ॥३१॥

ावन्तो जन्तवः सर्गे तावन्तो नरकौकसः ।
ापकृद् याति नरकं प्रायश्चित्तपराङ्मुखः ॥३२॥

ापानामनुरूपाणि प्रायश्चितानि यद् यथा ।
ाथा तथैव संस्मृत्य प्रोक्तानि परमर्षिभिः ॥३३॥

ापे गुरुणि गुरुणि स्वल्पान्यल्पे च तद्विदः ।
ायश्चित्तानि मैत्रेय जगुः स्वायम्भुवादयः ॥३४॥

ायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वैः ।
ानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥३५॥

ृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।
ायश्चित्तन्तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम् ॥३६॥

ातर्निशि तथा सन्ध्यामध्याह्नादिषु संस्मरन् ।
ारायणमवाप्नोति सद्यः पापक्षयं नरः ॥३७॥

वेष्णुसंस्मरणात् क्षीणसमस्तक्लेशसञ्चयः ।
मुक्तिं प्रयाति स्वर्गाप्तिस्तस्य विघ्नोऽनुमीयते ॥३८॥

वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिषु ।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम् ॥३९॥

यशस्वी! मुमुक्षु अवस्थासम्म यि
अपेक्षामा प्रथम प्राणी संख्याका आ
अत्यधिक छन् ॥३१॥ जति प्राणी
रहेका छन्, त्यति नै प्राणीहरू नरक
आफूद्वारा गरिएका पापहरूको प्राय
पापी मनुष्यहरू नरकमा जान्छन् ॥
किसिमका पापहरूका अनुकूल जुन
छन्, तिनीहरूका विषयमा महर्षि
आधारमा अर्थात् वेदार्थको स्म
छन् ॥३३॥ तथा, हे मैत्रेय! स्वायम्भुव
रचयिताहरूले महान् पापहरूका
पापहरूका लागि प्रायश्चित पनि
व्यवस्था गरेका छन् अर्थात् बता
तपस्यास्वरूप अथवा कर्मस्वरूप ज
विधिहरूका विषयमा बताइएको
भगवान् श्रीकृष्णको स्मरण नै सर्वो
अनायासरूपमा पाप गरिसकेपछि
पश्चात्ताप उत्पन्न हुन्छ, त्यसका ला
स्मरण नै सबैभन्दा ठूलो प्राय
बिहानको सन्ध्याका समयमा,
समयमा, रात्रिमा तथा दिनको
भगवान्को स्मरण गर्नाले सम्पूर्ण
हुन्छ र यसरी स्मरण गर्ने पुरुषले भ
अत्यन्त सहज रूपमा प्राप्त ग
श्रीविष्णुको निरन्तर स्मरण ग
पापहरूको विनाश भइसकेप
गर्दछ, जसका लागि स्वर्गको प्रा
अर्थात् बाधास्वरूप हो ॥३८॥ हे
निरन्तर रूपमा अर्थात् जप, होम
गर्दाका समयमा पनि भगवान् श्रीव
त्यसका लागि इन्द्रपद आदिको
व्यवधानयुक्त नै हुन्छ ॥३९॥
सांसारिक चक्रमा घुमाइरहने कहाँ

तस्मादहर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने!।
न याति नरकं मर्त्यः संक्षीणाखिलपातकः ॥४१॥

मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः।
नरकस्वर्गसंज्ञे वै पापपुण्ये द्विजोत्तम! ॥४२॥

वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेर्ष्योद्भवाय च।
कोपाय च यतस्तमाद् वस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥४३॥

तदेव प्रीयते भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥४४॥

तस्माद् दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित् सुखात्मकम्।
मनसः परिमाणोऽयं सुख–दुःखादिलक्षण : ॥४५॥

ज्ञानमेव परं ब्रह्म ज्ञानं बन्धाय चेष्यते।
ज्ञानात्मकमिदं विश्वं न ज्ञानाद् विद्यते परम्।
विद्याविद्येति मैत्रेय! ज्ञानमेवावधारय ॥४६॥

एवमेतन्मया ख्यातं भवतो मण्डलं भुवः।
पातालानि त सर्वाणि तथैव नरका द्विज! ॥४७॥

समुद्राः पर्वताश्चैव द्वीपवर्षाणि निम्नगाः।
सङ्क्षेपात् सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥४८॥

रूपमा भगवान् श्रीविष्णुको स
पापहरूबाट पूर्ण रूपमा मुक्त
नरकहरूमा जानु पर्दैन ॥४१॥ य
हुने स्वर्ग र मनलाई अप्रसन्न गर
छ। तर हे ब्राह्मणश्रेष्ठ ! पाप र
नरक र स्वर्ग हो ॥४२॥ जब ए
क्रोध एवं इर्ष्या आदि सम्पूर्णको
त्यसमा वस्तुता अर्थात् नियतस
सक्दछ र ? ॥४३॥ किनकि, ए
अत्यन्त आनन्ददायक हुन्छ, त्य
दुःखको कारकतत्त्व पनि बन्द
समयमा क्रोधको कारण पनि
प्रीतिदायक पनि बनिदिन्छ ॥४४
अवस्थामा कुनै पनि वस्तु अ
छैन र न कुनै दुःखदायक प
सुख–दुःखको अनुभूति केवल
हो ॥४५॥ ज्ञान नै परब्रह्म हो त
भएको ज्ञान बन्धनको कारक
सम्पूर्ण चराचर विश्व नै ज्ञानम
अन्य केही पनि छैन। हे मैत्रेय
पनि सबैले ज्ञान नै सम्झनु
यसप्रकार मैले तपाईंको आग्रह अ
सम्पूर्ण पाताललोक र न
बताइसकें ॥४७॥ तथा समुद्रह
वर्षहरू, नदीहरू आदि सबैका
गरिदिएँ। अब तिमीलाई अरु
त्यसका विषयमा बताऊ ॥४८

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे षष्ठोऽध्यायः।

ॐ

सप्तमोऽध्यायः

अध्याय – ७

"सूर्यादिग्रहाणां सप्त-लोकानाञ्च संस्थानम्"

(सूर्यादि ग्रहहरू र सातओटै लोकहरूको वर्णन)

मैत्रेय उवाच

कथितं भूतलं ब्रह्मन् ममैतदखिलं त्वया।

भुवर्लोकादिकान् लोकान् श्रोतुमिच्छाम्यहं मुने ॥१॥

तथैव ग्रहसंस्थानं प्रमाणानि यथा तथा।

समाचक्ष्व महाभाग मह्यं त्वं परिपृच्छते ॥२॥

पराशर उवाच

रविचन्द्रमसोर्यावन्मयूखैरवभासते।

ससमुद्रसरिच्छैला तावती पृथिवी स्मृता ॥३॥

यावत्प्रमाणा पृथिवी विस्तारपरिमण्डलात्।

नभस्तावत्प्रमाणं वै व्यासमण्डलतो द्विज ॥४॥

भूमेर्योजनलक्षे तु सौरं मैत्रेय मण्डलम्।

लक्षाद् दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्थितम् ॥५॥

पूर्णे शतसहस्रे तु योजनानां निशाकरात्।

नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नमुपरिष्टात् प्रकाशते ॥६॥

द्वे लक्षे चोपरि ब्रह्मन् बुधो नक्षत्रमण्डलात्।

तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥७॥

मैत्रेयले भने– हे ब्रह्मन्!
भूमण्डलका विषयमा बताइदिनु
अब भुवर्लोक आदि सम्पूर्ण लोक
चाहन्छु ॥१॥ हे महाभाग! म जि
शान्त गराइदिनका लागि हजुरले
तथा उनीहरूको परिमाणका विष
बताइदिनुहोस् ॥२॥ **पराशरजी**
चन्द्रमाका किरणहरूका माध्यम
प्रकाशित हुन सक्छ, समुद्र, नदी
सम्पन्न त्यहाँसम्मको स्थानलाई
ब्राह्मण! जति क्षेत्रमा पृथ्वी फैलि
पनि त्यति नै क्षेत्रफल ओगटेर
अर्थात् दुवैका क्षेत्रफलको प
छ ॥४॥ हे मैत्रेय! पृथ्वीभन्दा
दूरीमा सूर्यमण्डल रहेको छ र
लाख योजन टाढा चन्द्रमाको
चन्द्रमाको वरिपरि पर्ने घे
चन्द्रमण्डलभन्दा अर्थात् चन्द्रमा
लाख योजन माथि सम्पूर्ण नक्षत्र
घेरा प्रकाशमय भएर रहेको
नक्षत्रमण्डल अर्थात् नक्षत्रहरूक
लाख योजनमाथि बुध र बुधभन्द
शुक्र अवस्थित रहेको छ ॥७॥

सौरिर्बृहस्पतेश्चोर्ध्वं द्विलक्षे सम्यगास्थितः ।
सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमेकं द्विजोत्तम ॥९॥
ऋषिभ्यस्तु सहस्राणां शतादूर्द्धं व्यवस्थितः ।
मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः ॥१०॥
त्रैलोक्यमेतत् कथितमुत्सेधेन महामुने ।
इज्याफलस्य भूरेषा इज्या चात्र व्यवस्थिता ॥११॥
ध्रुवादूर्ध्वं महर्लोको यत्र ते कल्पवासिनः ।
एकयोजनकोटिस्तु यत्र ते कल्पवासिनः ॥१२॥
द्वे कोट्यौ तु जनो लोको यत्र ते ब्रह्मणः सुताः ।
सनन्दनाद्या कथिता मैत्रेयामलचेतसः ॥१३॥
चतुर्गुणोत्तरे चोर्ध्वं जनलोकात् तपः स्मृतम् ॥
वैराजा यत्र ते देवाः स्थिता दाहविवर्जिताः ॥१४॥
षड्गुणेन तपोलोकात् सत्यलोको विराजते ।
अपुनर्मारका यत्र ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥१५॥
पादगम्यन्तु यत् किञ्चित् वस्त्वस्ति पृथिवीमयम् ।
स भूर्लोकः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयोदितः ॥१६॥
भूमिसूर्यान्तरं यत्तु सिद्धादिमुनिसेवितम् ।
भुवर्लोकस्तु सोऽप्युक्तो द्वितीयो मुनिसत्तम ॥१७॥

पूर्ण दुई लाख योजनमाथि शा
ग्रहभन्दा पुरा एकलाख योज
अर्थात् सप्तर्षिहरूको घेरा रहेक
सप्तर्षिहरूको मण्डल (घे
योजनमाथि ज्योतिश्चक्रको न
अवस्थित रहेको छ ॥१०॥ हे म
यो त्रिलोकको उचाइका वि
बताइसकें र यो त्रिलोक अथ
यज्ञफलका भोगभूमिहरू हुन् त
यस भारतवर्षमा मात्र रहेको छ
एक करोड योजनमाथि महर्लो
कल्पान्तरसम स्थायी रूपम
सिद्धपुरुषहरूले निवास गरेक
महर्लोकभन्दा पनि दुई करो
रहेको छ, जसमा ब्रह्मजीका
पुत्र पूर्ण रूपमा निर्मल चित्त भ
गर्दछन् ॥१३॥ जनलोकभन्दा
करोड योजनमाथि तपलोक
नाम भएका देवताहरूले निव
कहिल्यै दाह (पोल्ने वा
सक्दैन ॥१४॥ तपलोकभन्दा
करोड योजनमाथि सत्यलोक
फेरि कहिल्यै मृत्यु नहुने अ
निवास गर्दछन् तथा जुन
भनिन्छ ॥१५॥ यी पाँचओटा
जुन लोक रहेको छ त्यो भू
विस्तारका विषयमा मैले ब
मुनिश्रेष्ठ! पृथ्वी र सूर्यको
स्थानमा सिद्ध र मुनिहरूले
दोस्रो भुवर्लोकका विषयम

ालोक्यमेतत् कृतकं मैत्रेय परिपठ्यते ।
ानस्तपस्तथा सत्यमिति चाकृतकं त्रयम् ॥१९॥

ृतकाकृतयोर्मध्ये महर्लोक इति स्मृतः ।
ून्यो भवति कल्पान्ते योऽत्यन्तं न विनश्यति ॥२०॥

ते सप्त मया लोका मैत्रेय कथितास्तव ।
ातालानि च सप्तैव ब्रह्माण्डस्यैव विस्तरः ॥२१॥

तदण्डकटाहेन तिर्यक् चोर्ध्वमधस्तथा ।
कपित्थस्य यथा बीजं सर्वतो वै समावृतम् ॥२२॥

दशोत्तरेण पयसा मैत्रेयाण्डञ्च तद् वृतम् ।
सर्वोऽम्बुपरिधानोऽसौ वह्निना वेष्टितो बहिः ॥२३॥

वह्निश्च वायुना वायुर्मैत्रेय नभसा वृतः ।
भूतादिना नभः सोऽपि महता परिवेष्टितः ।
दशोत्तराण्यशेषाणि मैत्रेयैतानि सप्त वै ॥२४॥

महान्तञ्च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।
अनन्तस्यन तस्यान्तः संख्यानञ्चापि विद्यते ॥२५॥

तदनन्तमसंख्यातप्रमाणं व्यापि वै यतः ।
हेतुभूतमशेषस्य प्रकृतिः सा परा मुने ॥२६॥

अण्डानान्तु सहस्राणां सहस्राण्ययुतानि च ।
इदृशानां तथा तत्र कोटिकोटिशतानि च ॥२७॥

स्व तीनओटै लोकहरूलाई कृतक अ
कल्पनातीत बताइएको छ र जन,
तीनओटै लोकहरूलाई अकृतक अथ
बताइएको छ ॥१९॥ र यी दुवै कृ
मध्यभागमा महर्लोक रहेको छ, जु
निर्जन अर्थात् जनशून्य हुन्छ, तर
रूपमा विनाश हुँदैन । त्यसैले यस
भनिन्छ ॥२०॥ हे मैत्रेय ! यस किसि
सातओटा लोकहरू र सातओटै प
विषयमा बताइदिएँ । यो ब्रह्मण्डक
हो अर्थात् ब्रह्मण्डको वर्णन सकिए
ब्रह्मण्ड कपित्थ अर्थात् कैथको ब
माथि र चारैरित अण्डकटाह अर्था
कराहीद्वारा घेरिएको अर्थात् ढाक
मैत्रेय! यो अण्डा आफूभन्दा दश
ढाकिएको छ र त्यो पनि सम्पूर्ण अ
भाग अग्निबाट पूर्ण रूपमा घेरिए
वायुबाट, वायु आकाशबाट, आका
तामस अहङ्कारबाट घेरिएर रहे
अहङ्कार महत्तत्त्व अर्थात् बुद्धित
हे मैत्रेय! यी सातओटै आकारह
दशगुणा ठूला रहेका छन् ॥२४॥
पनि चारैतिरबाट प्रधान अर्थात् प्र
ढाकेर राखेको छ । त्यो अनन्त
कहिल्यै नाश अर्थात् अन्त हुन्छ
सकिने संख्या नै रहेको छ । वि
अनन्त, असंख्येय, अपरिमेय र सम
कारण हो र त्यही पराप्रकृति पनि
अण्डाकारको वस्तुमा यस किसि
तथा सैकडौं करोड ब्रह्मण्डहरू रहे
काठमा अग्नि तथा तिलमा तेल
हुन्छ, त्यसरी नै चेतनामा सर्वव्याप

प्रधानञ्च पुमांश्चैव सर्वभूतात्मभूतया ।

विष्णुशक्त्या महाबुद्धे वृत्तौ संश्रयधर्मिणौ ॥२९॥

तयोः सैव पृथग्भावकारणं संश्रयस्य च ।

क्षोभकारणभूता च सर्गकाले महामते ॥३०॥

यथा शैत्यं जले वातो विभर्ति कणिकाशतम् ।

जगच्छक्तिस्तथा विष्णोः प्रधानपुरुषात्मिका ॥३१॥

यथा च पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिबीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥३२॥

प्रभवन्ति ततस्तेभ्यः सम्भवन्त्यपरे द्रुमाः ।

तेऽपि तल्लक्षणद्रव्यकारणानुगता मुने ॥३३॥

एवमव्याकृतात् पूर्वं जायन्ते महदादयः ।

विशेषान्तास्ततस्तेभ्यः सम्भवन्त्यसुरादयः ।३४॥

तेभ्यश्च पुत्रास्तेषाञ्च पुत्राणामपरे सुताः ।

बीजाद् वृक्षप्ररोहेण यथा नापचयस्तरोः ।

भूतानां भूतसर्गेण नैवास्त्यपचयस्तथा ॥३५॥

पुरुष पनि सम्पूर्ण प्राणीमात्रका
श्रीविष्णुको योगमायास्वरूप
छन् ॥२९॥ हे बुद्धिमान्! परमात्
नै तिनीहरूलाई प्रलयका सम
सृष्टिका समयमा समायोजित
सृष्टिको आरम्भका समयमा
तिनीहरूमा क्षोभ अर्थात् रिस
गराइदिन्छ ॥३०॥ जसरी वायु
कारण सैकडौं पानीका थोपा
त्यसरी नै परमात्मा श्रीवि
प्रधानपुरुषमय यो सम्पूर्ण च
गरेको हुन्छ ॥३१॥ जसरी आदि
अर्थात् रूखका धडको त्यो म
हाँगाहरू फैलन्छन्, शाखा, प्रश
वृक्ष अर्थात् रूख उत्पन्न हुन्छ ॥
अन्य-अन्य बीज पनि उत्पन्न
अन्य वृक्षहरू उत्पन्न हुन्छन्;
रूखहरू पनि उनीहरूकै लक्षण
वा रूखजस्तो आदि कारणबा
नै अव्याकृत अर्थात् प्रधा
पञ्चमहाभूतसम्मका सम्पूर्ण वि
तिनीहरूबाटै देवता, असुर अ
यसरी नै फेरि उनीहरूका पुत्र
उत्पन्न हुँदै जान्छन् ॥३३-३४॥
रूखहरू उत्पन्न भए पनि जस
किसिमको क्षति अर्थात् कमी
नै एक प्राणीबाट अर्को प्राणी उ
जन्मदाता प्राणीमा ह्रास आउँदै
र समय आदि सामीप्यबाट
बन्दछ । त्यसरी नै परमात्मा श्री

हिबीजे यथा मूलं नालं पत्राङ्कुरौ तथा।
ण्डं कोषस्तथा पुष्पं क्षीरं तद्वच्च तण्डुलाः ॥
ाः कणाश्च सन्तो वै यान्त्याविर्भावमात्मनः।
ोहहेतुसामग्रीमासाद्य मुनिसत्तम ॥३८॥
था कर्मस्वनेकेषु देवाद्याः समवस्थिताः।
ष्णुशक्तिं समासाद्य प्ररोहमुपयान्ति वै ॥३९॥
च विष्णुः परं ब्रह्म यतः सर्वमिदं जगत्।
गच्च यो यत्र चेदं यस्मिंश्च लयमेष्यति ॥४०॥
द् ब्रह्म तत् परं धाम सदसत् परमं पदम्।
स्य सर्वमभेदेन यतश्चैतच्चराचरम् ॥४१॥
एव मूलप्रकृतिर्व्यक्तरूपं जगच्च सः।
स्मिन्नेव लयं सर्वं याति तत्र च तिष्ठति ॥४२॥
र्ता क्रियाणां स च इज्यते क्रतुः
स एव तत्कर्मफलञ्च तस्य तत्।
ुगादि यत्साधनमप्यशेषतो
हरेर्न किञ्चिद् व्यतिरिक्तमस्ति वै ॥४३॥

अर्थात् हाँगा, कोष, पुष्प, क्षीर अ
अर्थात् चामल, तुष अर्थात् अन्नको
रहेको हुन्छ तथा अङ्कुर उत्पन्न हुने
रहेको जमिन एवं पानी आदि सामग्री
प्रकट हुन्छ; त्यसरी नै आफ्ना अने
आधारमा अवस्थित रहेका देवता अ
श्रीविष्णुको शक्तिको आश्रय पा
हुन्छन् ॥३७-३९॥ जसबाट यो सम
उत्पन्न भएको हो, जो स्वयं जगत्क
हुनुभएको छ, जसमा यो जगत् आ
प्रलयका समयमा जसमा विलीन
परमात्मा श्रीविष्णु नै हुनुहुन्छ ॥॥४०
उहाँ नै भगवान् श्रीविष्णुको परम
सत् र असत् दुवै पदभन्दा अत्यन्त
तथा यो सम्पूर्ण चराचर जगत् उ
तापनि उहाँबाटै उत्पन्न भएको
अव्यक्त मूलप्रकृति हुनुहन्छ, उहाँ नै
हुनुहुन्छ, प्रलयका समयमा यो स
उहाँमै विलीन हुन्छ तथा उहाँकै अ
रहेको छ ॥४२॥ यज्ञ-यज्ञादि क्रिय
उहाँ नै हुनुहुन्छ, यज्ञका रूपमा उह
र ती यज्ञ-यज्ञादिको फल पनि उ
यज्ञको साधनरूप जुन सुरो आ
परमात्मा श्रीविष्णु नै हुनुहुन्छ अर्था
अरु केही पनि छैन ॥४३॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे सप्तमोऽध्यायः।

अष्टमोऽध्यायः

अध्याय

"सूर्यरथसंस्थानादिकथनम्, कालस्य निरूपणम्, गङ्गाया उ

(कालको परिभाषा तथा गङ्गा उत्पत्तिको वर्णन)

पराशर उवाच

व्याख्यातमेतद् ब्रह्माण्डसंस्थानं तव सुव्रत।
ततः प्रमाणसंस्थाने सूर्यादीनां शृणुष्व मे ॥१॥

योजनानां सहस्राणि भाष्करस्य रथो नव।
ईषादण्डस्तथैवास्य द्विगुणो मुनिसत्तम ॥२॥

सार्द्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि वै।
योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥३॥

त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके।
संवत्सरमये कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥४॥

चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्पन्दनस्य महामते ॥५॥

अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः ।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य वै।
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयं

मैले तिमीलाई ब्रह्माण्डकं
बताइदिएँ। यसपछि सूर्य उ
तिनीहरूको परिणाम आदिव
हे मुनिश्रेष्ठ! भगवान् सूर्य
फैलिएको छ,त्यसको ईषा अ
र रथको मध्यभाग त्यसभन्
छ ।।२।। त्यसको धुर अ
सन्ताउन्न लाख योजन लाम
रथका दुइतिरको चक्र अथ
काम गरेको छ अर्थात् प
हुन्छन् ॥३॥ त्यसका पूर्वाह्
तीनओटा नाभि, परिवत्सर अ
पाँच आग्ला र छ ओटा ऋतु
रहेका छन्, यसरी अक्षयस्
चक्रमा सम्पूर्ण कालचक्र अ
रहेको छ ॥४॥ हे बुद्धिमान्!
धुर पैंतालीस हजार पाँचस
छ ॥५॥ दुईओटै धुरहरू
युगार्द्धअर्थात् जुवाहरूको प
सानो धुर त्यस रथको ए
आधारमा अवस्थित रहेको
मानसोत्तर पर्वतमा अवस्थि
सूर्यको त्यस रथमा सातओ

ानसोत्तरशैले तु पूर्वतो वासवी पुरी ।

ःक्षिणेन यमस्यान्या प्रतीच्यां वरुणस्य च ।

उत्तरेण च सोमस्य तासां नामानि मे शृणु ॥८॥

व्रस्वौकसारा शक्रस्य याम्या संयमनी तथा ।

पुरी मुख्या जलेशस्य सोमस्य च विभावरी ॥९॥

काष्ठां गतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव सर्पति ।

मैत्रेय भगवान् भानुर्ज्योतिषां चक्रसंयुतः ॥१०॥

अहोरात्रव्यवस्थानकारणं भगवान् रविः ।

देवयानः परः पन्था योगिनां क्लेशसंक्षये ॥११॥

दिवसस्य रविर्मध्ये सर्वकालं व्यवस्थितः ।

सर्वद्वीपेषु मैत्रेय निशार्द्धस्य च सम्मुखः ॥१२॥

उदयास्तमने चैव सर्वकालन्तु सम्मुखे ।

विदिशासु त्वशेषासु तथा ब्रह्मन् दिशासु च ॥१३॥

यैर्यत्र दृश्यते भास्वान् स तेषामुदयः स्मृतः ।

तिरोभावञ्च यत्रैति तत्रैवास्तमनं रवेः ॥१४॥

मानसोत्तर पर्वतको पूर्वमा इन्द्रव
यमराजको नगर, पश्चिममा वरुण
चन्द्रमाको नगर रहेको छ ।
नगरहरूको नामका विषयमा विर
तिनीहरूको नाम क्रमबद्ध रूपम
वस्वौकसारा, यमको नगरलाई
नगरलाई सुखा तथा चन्द्रमाको नग
छ ॥९॥ हे मैत्रेय ! ज्योतिचक्रसहित
दिशामा निस्किएर कमानबाट निर्
अत्यन्त वेगपूर्वक हिँड्नुहुन्छ ॥१०
दिन तथा रातको व्यवस्थाको व
उहाँ नै सम्पूर्ण पापहरू र रागादि
भएका सिद्ध पुरुषहरूका लागि सव
रूपमा रहनुभएको छ ॥११॥
द्वीपहरूमा सधै मध्याह्न र मध्यरात्रि
सूर्य आकाशको मध्य भागमा ठीक
अर्थात् जुन द्वीपमा वा जुन ख
मध्याह्नका समयमा अगाडि पर्नुहुन्
रेखाको विपरीत दिशामा अवस्थि
ठीक त्यसरी नै मध्यरातको समय
यसरी नै उदय र अस्त पनि सधैं प
नै हुने गर्छ । हे ब्राह्मण! स
विदिशाहरूमा जहाँका निवास
सकिएपछि भगवान् सूर्यको जुन
तिनीहरूका लागि त्यहाँ सूर्योदय
अर्थात् जुन स्थानमा दिनको अन्तम
हुनुहुन्छ, त्यसैलाई सूर्यास्त
वास्तवमा निरन्तर रूपमा विराज
भगवान्को न त कहिल्यै उदय
केवल उहाँलाई देख्नु र नदेख्नु

शक्रादीनां पुरे तिष्ठन् स्पृशत्येष पुरत्रयम्।

विकर्णौ द्वौ विकर्णस्थस्त्रीन् कोणा द्वे पुरे तथा ॥१६॥

उदितो वर्द्धमानाभिरामध्याह्नात् तपन् रविः।

ततः परं ह्रसन्तीभिर्गोभिरस्तं नियच्छति ॥१७॥

उदयास्तमनाभ्याञ्च स्मृते पूर्वापरे दिशौ।

यावत् पुरस्तात् तपति तावत् पृष्ठे च पार्श्वयोः ॥१८॥

ऋतेऽमरगिरेर्मेरोरुपरि ब्रह्मणः सभाम्।

ये ये मरीचयोऽर्कस्य प्रयान्ति ब्रह्मणः सभाम्।

ते ये निरस्तास्तद्भासा प्रतीपमुपयान्ति वै ॥१९॥

तस्माद्दिश्युत्तरस्यां वै दिवारात्रिः सदैव हि।

सर्वेषां द्वीपवर्षाणां मेरुरुत्तरतो यतः ॥२०॥

प्रभा विवस्वतो रात्रावस्तं गच्छति भास्करे।

विशत्यग्निमतो रात्रौ वह्निर्दूरात् प्रकाशते ॥२१॥

वह्निपादस्तथा भान्तं दिनेष्वाविशति द्विज।

सोऽतीव वह्निसंयोगादतः सूर्यः प्रकाशते ॥२२॥

प्रकाशमय बनाउनुहुन्छ। यस
कोणहरूमध्ये कुनै एक कोणमा
कोणहरू र दुई नगरहर
बनाउनुहुन्छ ॥१६॥ सूर्य भगवा
आफ्ना वृद्धिस्तरमा रहेका किर
मध्याह्नसम्म अत्यन्त तातो भएर
तापक्रम घट्दै गएका आफ्ना
हुनुहुन्छ ॥१७॥ सूर्यको उदय र
पूर्व र पश्चिम दिशाहरूको
वास्तवमा, जसरी सूर्यले पूर्व दि
फैलाउँछन्, त्यसरी नै पश्चिम दि
उत्तर र दक्षिण दिशामा पनि आ
हुन्छन् ॥१८॥ भगवान् सूर्यले
पर्वतभन्दा माथि अवस्थित प्रजाप
अतिरिक्त अन्य सबै स्थान
गराउँछन्। सूर्यका जुन कि
सभाकक्षमा प्रवेश गर्दछन् ती
प्रभावले गर्दा शक्तिहीन भएर
त्यतैतिर फर्कन्छन् ॥१९॥ सुमेरु
वर्षहरूको उत्तर दिशामा अ
यसकारणले उत्तर दिशामा अर्था
भागमा सधैं एकातर्फ दिन
गर्दछ ॥२०॥ रात्रिका समयमा
सूर्यको तेजले अग्निमा प्रवेश गर
समयमा अग्नि टाढाबाटै प्रकाश
दिनका समयमा अग्निमा न
समयमा सूर्यबाट प्राप्त भएको
यस प्रकार दिनको समयमा अ
शक्तिले सूर्यमा प्रवेश गर्दछ।
समयमा सूर्य भगवान् अत्यन्त

दक्षिणोत्तरभूम्यर्द्धे समुत्तिष्ठति भास्करे।

अहोरात्रं विशत्यम्भस्तमः प्राकश्यशीलवत् ॥२४॥

आताम्रा हि भवन्त्यापो दिवा नक्तप्रवेशनात्।

दिनं विशति चैवाम्भो भास्करेऽस्तमुपेयुषि।

तस्माच्छुक्लीभवन्त्यापो नक्तम्भःप्रवेशनात् ॥२५॥

एवं पुष्करमध्ये तु यदा याति दिवाकरः।

त्रिंशद्भागन्तु मेदिन्यास्तदा मौहूर्तिकी गतिः ॥२६॥

कुलालचक्रपर्यन्तो भ्रमन्नेष दिवाकरः।

करोत्यहस्तथा रात्रिं विमुञ्चन्मेदिनीं द्विज ॥२७॥

अयनस्योत्तरस्यादौ मकरं याति भास्करः।

ततः कुम्भञ्च मीनञ्च राशे राश्यन्तरं द्विज ॥२८॥

त्रिष्वेतेष्वथ भुक्तेषु ततो वैषुवतीं गतिम्।

प्रयाति सविता कुर्वन्नहोरात्रं ततः समम्।

ततो रात्रिःक्षयं याति वर्द्धतेऽनुदिनं दिनम् ॥२९॥

ततश्च मिथुनस्यान्त्ये पराकाष्ठामुपागतः।

राशिं कर्कटकं प्राप्य कुरुते दक्षिणायनम् ॥३०॥

कुलालचक्रपर्यन्तो यथा शीघ्रं प्रवर्तते।

दक्षिणे प्रक्रमे सूर्यस्तथा शीघ्रं प्रवर्तते ॥३१॥

दक्षिणी र उत्तरी भूम्यर्द्धमा सूर्य
अन्धकारमय रात र प्रकाशमय
रूपमा पानीमा प्रवेश गर्दछन्।
रात्रिको जलमा प्रवेश गरेपछि
देखिन्छ, तर सूर्य अस्त भइसके
प्रवेश गर्दछ। यसकारण दिनले
गर्दा रात्रिका समयमा पानी श्वे
सेतो रङ्को देखिन्छ ॥२५॥ य
पुष्करद्वीपको मध्यभागमा पुग्दछन्
पृथ्वीको तीसौं भाग पार गरिसके
उनका गतिको एक मुहूर्त भनिन्छ
भाग पार गर्न सूर्यलाई जति सम
एक मुहूर्त भनिन्छ ॥२६॥ हे ब्राह्
जस्तै घुमिरहेका जीवहरूको
गरिरहेका सूर्यले पनि एक दिन र
घण्टाको समयमा पृथ्वीको
गर्दछन् ॥२७॥ हे ब्राह्मण! उ
सर्वप्रथम सूर्यले मकर राशिमा प्र
एक राशिबाट अर्को राशिमा सर्ने
जान्छन् र अन्तमा मीन राशिम
प्रकार यी तीनओटा राशिहरूको
दिन र रातलाई बराबर पार्दै वैषुव
गर्दछन् अर्थात् त्यस समयमा
पुग्दछन्। यसपछि रात छोटा र दि
अर्थात् दिन प्रतिदिन दिन ला
त्यसपछि मेष तथा वृष राशिहरू
राशिको अन्तमा उत्तरायणक
पुगिसकेपछि सूर्यले कर्कट
दक्षिणायनको गति (यात्रा)
जसरी कुमालेको चक्रमा अवस्थि
छिटो-छिटो घुम्दछ,त्यसरी नै द
गर्नका लागि सूर्य पनि अ
दौडन्छन ॥३१॥ यसकारण वाय

सूर्यो द्वादशभिः शैघ्र्यान् मुहूर्तैर्दक्षिणायने।

त्रयोदशार्द्धमृक्षाणामह्ना तु चरति द्विज।

मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि नक्तमष्टादशैश्चरन् ॥३३॥

कुलालचक्रमध्यस्थो यथा मन्दं प्रसर्पति।

तथोदगयने सूर्यः सर्पते मन्दविक्रमः ॥३४॥

तस्माद् दीर्घेण कालेन भूमिमल्पान्तु गच्छति।

अष्टादशमुहूर्तं यदुत्तरायणपश्चिमम्।

अहर्भवति तच्चापि चरते मन्दविक्रमः ॥३५॥

त्रयोदशार्द्धमह्ना तु ऋक्षाणां चरते रविः।

मुहूर्तैस्तावदृक्षाणि रात्रौ द्वादशभिश्चरन् ॥३६॥

अतो मन्दतरं नाभ्यां चक्रं भ्रमति वै यथा।

मृपिण्ड इव मध्यस्थो ध्रुवो भ्रमति वै तथा ॥३७॥

कुलालचक्रनाभिस्तु यथा तत्रैव वर्तते।

ध्रुवस्तथा हि मैत्रेय तत्रैव परिवर्तते ॥३८॥

उभयोः काष्ठयोर्मध्ये भ्रमतो मण्डलानि तु।

दिवा नक्तञ्च सर्यस्य मन्दा शीघ्रा च वै गतिः ॥३९॥

दक्षिणायनमा दिनको समयमा
दौडने साढे तेह्रवटा नक्षत्रहरूल
गर्दछन्। तर, अत्यन्त मन्दगति
समयमा त्यति नै नक्षत्रहरू पा
अठार मुहूर्त लाग्दछ अर्थात् दक्षि
लामो भएको हुन्छ ॥३३॥
मध्यभागमा अवस्थित रहेको ज
अर्थात् विस्तार-विस्तार घुम्दछ
समयमा सूर्यले थोरै मार्ग पा
लगाउँछन् ॥३४॥ यसकारण
सूर्यले अत्यन्त छोटो मार्गलाई
लामो समय लगाएर पार गर्दछ
अन्तिम दिन अठार मुहूर्तको
पनि सूर्य अत्यन्त मन्दगतिमा
विस्तार हिंड्ने भएकाले यसो
नक्षत्र र राशिमण्डलका साढे तेह्र
पार गर्दछन्। तर रात्रिक
नक्षत्रहरूलाई पार गर्न उन
लाग्दछ ॥३६॥ यसकारण
विस्तार-विस्तार घुम्दाको
राखिएको माटोको डल्लो प
घुम्दछ, त्यसरी नै नक्षत्र र
विराजमान ध्रुव पनि विस्तार
हुन्छन् ॥३७॥ हे मैत्रेय! जसरी
अर्थात् मादल आफ्नो स्थानम
त्यसरी नै ध्रुव पनि आफ्नै स
हुन्छ ॥३८॥ यसप्रकार उत्तर ए
गोलाकार रूपमा भ्रमण गर्नाले
रात्रिमा मन्द अथवा शीघ्र भ

एकप्रमाणमेवैष मार्गं याति दिवाकरः।
अहोरात्रेण यो भुङ्क्ते समस्ता राशयो द्विज ॥४१॥

षडेव राशयो भुङ्क्ते रात्रावन्यांश्च षड् दिवा।
राशिप्रमाणजनिता दीर्घह्रस्वात्मता दिने।
तथा निशायां राशीनां प्रमाणैर्लघुदीर्घता ॥४२॥

दिनादेर्दीर्घह्रस्वत्वं तद्भोगेनैव जायते।
उत्तरे प्रक्रमे शीघ्रा निशि मन्दा गतिर्दिवा।
दक्षिणे त्वयने चैव विपरीता विवस्वतः ॥४३॥

उषा रात्रिः समाख्याता व्युष्टिश्चाप्युच्यते दिनम्।
प्रोच्यते च तथा सन्ध्या उषाव्युष्ट्योर्यदन्तरम् ॥४४॥

सन्ध्याकाले तु सम्प्राप्ते रौद्रे परमदारुणे।
मन्देहा राक्षसा घोराः सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ॥४५॥

प्रजापतिकृतः शापस्तेषां मैत्रेय रक्षसाम्।
अक्षयत्वं शरीराणां मरणञ्च दिने दिने ॥४६॥

ततः सूर्यस्य तैर्युद्धं भवत्यत्यन्तदारुणम्।
ततो द्विजोत्तमास्तोयं यत् क्षिपन्ति महामुने ॥४७॥

ओङ्कारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम्।
तेन दह्यन्ति ते पापा वज्रभूतेन वारिणा ॥४८॥

भगवान्ले सधैं प्रायः एकै किसि
तथा दिनरातमा चौबीस घण्टाको स
राशिहरूको भोग गरिसक्छन् ॥
राशिहरूलाई दिनको समयमा ए
रातको समयमा भोग गर्दछन्। f
हुने राशिहरूकै परिणाम हो र
घट्ने क्रम पनि राशिहरूकै प्रम
गर्दछ ॥४२॥ तथा राशिहरूको
अथवा रातको समय लामो
उत्तरायणका समयमा सूर्यको गति
अर्थात् ढिलो र रातको समयमा
गर्दछ। यसरी दक्षिणायनमा सूर्य
रातमा मन्द हुने गर्दछ ॥४३॥ रा
र दिनको समयलाई व्युष्टि अ
उषा र प्रभातबीचको सम
भनिन्छ ॥४४॥ यो अत्यन्त दारु
भयङ्कर सन्ध्याकाल भएपछि
राक्षसहरू सूर्यलाई खान चाहन
ती राक्षसहरूलाई प्रजापतिले दि
उनीहरूको शरीर अक्षय अर्थात
नहुने भए तापनि प्रतिदिन अर्थात
मृत्यु भइरहेको हुन्छ ॥४६॥ य
समयमा ती मन्देह नाम भएक
देवताको अत्यन्त भयानक युद्ध ह
त्यस समयमा अत्यन्त उत्त
ॐकारबाट सम्पन्न गायत्रीम
अभिमन्त्रित गरिएको जल सूर्यलाईअ
वज्रका समान शक्ति भएको त्यो ज
अत्यन्त पापी राक्षसहरू भष्म हुन्छन् ॥

ओङ्कारो भगवान् विष्णुस्त्रिधामा वचसां पतिः ।
तदुच्चारणतस्ते तु विनाशं यान्ति राक्षसाः ॥५०॥

वैष्णवोंऽशः परः सूर्यो योऽन्तर्ज्योतिरसंप्लवम् ।
अभिधायक ओङ्कारस्तस्य तत्प्रेरकः परः ॥५१॥

तेन सम्प्रेरितं ज्योतिरोङ्कारेणाथ दीप्तिमत् ।
दहत्यशेषरक्षांसि मन्देहाख्यानि तानि वै ॥५२॥

तस्मान्नोल्लङ्घनं कार्यं सन्ध्योपासनकर्मणः ।
स हन्ति सूर्यं सन्ध्यायां नोपास्तिं कुरुते तु यः ॥५३॥

ततः प्रयाति भगवान् ब्राह्मणैरभिरक्षितः ।
बालखिल्यादिभिश्चैव जगतः पालनोद्यतः ॥५४॥

काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव
त्रिंशच्च काष्ठा गणयेत् कलाञ्च ।
त्रिंशत् कलाश्चैव भवेन्मुहूर्त्त
स्तैस्त्रिंशता रात्र्यहनी समेते ॥५५॥

ह्रासवृद्धी त्वहर्भागैर्दिवसानां यथाक्रमम् ।
सन्ध्या मुहूर्तमात्रा वै ह्रासवृद्धौ समा स्मृता ॥५६॥

रेखात् प्रभृत्यथादित्ये त्रिमुहूर्तगते तु वै ।
प्रातः स्मृतस्ततः कालो भागश्चाह्नः स पञ्चमः ॥५७॥

धाम अर्थात् जाग्रतावस्था, सुषुप्ता
र सम्पूर्ण वचनहरूका अधिपति
हुनुहुन्छ। त्यसको उच्चारणबाट
पूर्ण रूपमा विनाश हुन्छ ॥५
श्रीविष्णुका विकाररहित ज्योतिस्व
अंश हुन्। ॐकार उनको अर्थात्
त्यसले उनलाई ती राक्षसहरूको
अभिप्रेरित गर्दछ ॥५१॥ त्यस
गर्दा अत्यन्त उज्यालो भएर त्यो ज
भएका सम्पूर्ण राक्षसहरूलाई भष
यसकारण सन्ध्योपासनाकर्मको क
अर्थात् नियमित रूपमा प्रतिदिन स
जुन पुरुषले सन्ध्योपासना गर्दैन त
घात गर्दछ ॥५३॥ ती राक्षसहरूको
भगवान् सूर्य संसारको पालनका ला
भएर बालखिल्य (अर्थात् पुराणअ
उत्पन्न भएका साठी हजार ऋषिह
किरण पिएर तपस्या गर्थे) आ
अभिरक्षित भएर अगाडि बढ्दछन्।
एक काष्ठा हुन्छ र तीस काष्ठाक
तीस कलाहरूको एक मुहूर्त हुन्छ
दिन र रात हुन्छ अर्थात् चौबी
हुन्छ ॥५५॥ दिनहरू लामा हुने र
प्रातःकाल, मध्याह्न काल आदि दि
कारणले गर्दा हुन्छ; तर दिन लामो
सन्ध्याकाल सधैं समभावपूर्वक
हुन्छ ॥५६॥ उदयकालबाट आरम्भ
मुहूर्तको गतिको समयलाई प्रातःका
अर्थात् समय दिनको पाँचौं भाग हु
कालबाट आरम्भ गरेर त्यसको

तस्मान्माध्याह्निकात् कालादपराह्ण इति स्मृतः ।

त्रय एव मुहूर्तास्तु कालभागः स्मृतो बुधैः ।

अपराह्णे व्यतीते तु कालः सायाह्न एव च ॥५९॥

पञ्चदशमुहूर्ताहे मुहूर्तास्त्रय एव च ।

पञ्चदशमुहूर्तं वै दिनं वैषुवतं स्मृतम् ॥६०॥

वर्द्धतेऽहो ह्रसेच्चैवाप्ययने दक्षिणोत्तरे ।

अहस्तु ग्रसते रात्रिं रात्रिर्ग्रसति वासरम् ॥६१॥

शरद्वसन्तयोर्मध्ये विषुवन्तु विभाव्यते ।

तुलामेषगते भानौ समरात्रिदिनन्तु तत् ॥६२॥

कर्कटावस्थिते भानौ दक्षिणायनमुच्यते ।

उत्तरायणमप्युक्तं मकरस्थे दिवाकरे ॥६३॥

त्रिंशन्मुहूर्तं कथितमहोरात्रन्तु यन्मया ।

तानि पञ्चदश ब्रह्मन् पक्ष इत्यभिधियते ॥६४॥

मासः पक्षद्वयेनोक्तो द्वौ मासौ चार्कजावृतुः ।

ऋतुत्रयञ्चाप्ययनं द्वेऽयने वर्षसंज्ञितम् ॥६५॥

समयलाई "अपराह्ण" भनिन्छ। वि
भागलाई पनि तीन मुहूर्तकै भ
अपराह्ण बितिसकेपछि "साया
सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्मको घ
भाग लगाउँदा निस्कने पाँचौं भ
यस प्रकार सम्पूर्ण दिनभरिमा
प्रत्येक भागमा तीन मुहूर्त हुन्छ
पन्द्रह मुहूर्तको हुन्छ तर उत्तर
क्रमिक रूपमा त्यसको बढ्ने
यस प्रकार सूर्य उत्तरायण भ
रातलाई घटाउँछ र दक्षिणायन
दिनलाई घटाउन थाल्दछ ॥६
वसन्त ऋतुको बीचको समयमा
राशिमा गएपछि "विषुव" हुन्छ
रात बराबर हुन्छ ॥६२॥ जब
जान्छन्, त्यसपछि दक्षिणायन
जान्छन्, तब उत्तरायण आरम्भ
मैले जुन तीस मुहूर्तको एक दि
थिएँ, त्यस्ता पन्ध्र दिन र पन्ध्र रात
एक "पक्ष" हुन्छ ॥६४॥ त्यस
समायोजित रूप महिना हुन्छ
ज्योतिशास्त्रअनुसार संक्रान्तिदे
दिनसम्म कालको घडीपलाको
एक अयन हुन्छ तथा दुई अ
रूपलाई एक वर्ष भनिन्छ ॥६५
अर्थात् तीस दिन गणना गरेर
अर्थात् चन्द्रमाले पृथ्वीलाई परि
र नक्षत्र अर्थात् जति दिनमा स
एक पटक घुम्दछन्,त्यति समय
नाक्षत्रमासमा २७ दिनको म
प्रकारका मासहरूअनुसार संवत
वर्षको कल्पना भएको हुन्छ

संवत्सरस्तु प्रथमो द्वितीयः परिवत्सरः ।

इद्वत्सरस्तृतीयस्तु चर्तुर्थश्चानुवत्सरः ।

वत्सरः पञ्चमश्चात्र कालोऽयं युगसंज्ञितः ॥६७॥

यः श्वेतस्योत्तरः शैलः शृङ्गवानिति विश्रुतः ।

त्रीणि तस्य तु शृङ्गाणि यैरसौ शृङ्गवान् स्मृतः ॥६८॥

दक्षिणञ्चोत्तरञ्चैव मध्यं वैषुवतं तथा ।

शरद्वसन्तयोर्मध्ये तद्भानुः प्रतिपद्यते ॥६९॥

मेषदौ च तुलादौ च मैत्रेय विषुवत् स्थितः ।

तदा तुल्यमहोरात्रं करोति तिमिरापहः ।

दशपञ्चमुहूर्तं वै तदेतदुभयं स्मृतम् ॥७०॥

प्रथमे कृत्तिकाभागे यदा भास्वांस्तथा शशी ।

विशाखानां चतुर्थेऽशे मुने तिष्ठत्यसंशयम् ॥७१॥

विशाखानां यदा सूर्यश्चरत्यंशं तृतीयकम् ।

तदा चन्द्रं विजानीयात् कृत्तिकाशिरसि स्थितम् ॥७२॥

तदैव विषुवाख्यो वै कालः पुण्योऽभिधीयते ।

तदा दानानि देयानि देवेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥७३॥

शालिवाहन संवत्सर आदि, दोस्रो
एक वर्ष, तेस्रो इद्वत्सर, चौथो अनु
हो। यो काल अर्थात् समय यु
छ ॥६७॥ श्वेतवर्षको उत्तरति
नामबाट प्रख्यात भएको पर्वत रहे
शृङ्ग अर्थात् तीन चुचुराहरू रहेका
यसलाई शृङ्गवान् भनिएको हो।
एउटा चुचुरो उत्तरमा, एउटा
मध्यभागमा रहेका छन्। मध्यभाग
नै वैषुवत् शृङ्ग अर्थात् चुचुरो
वसन्त ऋतुबीचको समयमा श्रीसू
चुचुरोमा आउँछन्। यसकारण हे
राशिको आरम्भमा अत्यन्त अन
भगवान् सूर्यले त्यही विषुवत् चुचु
दिन र रातलाई बराबरको बनाइदि
दिन र रात पन्ध्र-पन्ध्र मुहूर्तका
मुनि! जुन समयमा सूर्य कृत्तिका
अर्थात् मेषराशिको अन्तमा तथा
विशाखा नक्षत्रको चतुर्थ अंशमा
वृश्चिकराशिको आरम्भमा भए
समयमा सूर्य विशाखा नक्षत्रको
तुलाराशिको अन्तिम अंशमा र
कृत्तिका नक्षत्रको पहिलो भाग
अन्तमा पुगेको अवस्था होस्,त्य
नाम भएको पवित्र काल भनिन्छ
समयमा देवता, ब्राह्मण र पितृ
संयमितचित्त भएर अर्थात् सबै इन्
आफ्नो नियन्त्रणमा राखेर दान
यस्तो समयमा गरिएको दान ग्रह
देवताहरूका मुख खुलिरहेका हुन
समयमा दान दिने मनुष्य कृत

अहोरात्राधिमासौ तु कलाकाष्ठाक्षणास्तथा।

पौर्णमासी तथा ज्ञेया अमावस्या तथैव च।

सिनीवाली कुहूश्चैव राका चानुमतिस्तथा ॥७५॥

तपतपस्यौ मधुमाधवौ च

शुक्रः शुचिश्चायनमुत्तरं स्यात्।

नभो नभस्योऽथ इषश्च सोर्ज्जः

सहः सहस्याविति दक्षिणं स्यात् ॥७६॥

लोकालोकश्च यः शैलः प्रगुक्तो भवतो मया।

लोकपालास्तु चत्वारस्तत्र तिष्ठन्ति सुव्रताः ॥७७॥

सुधामा शङ्खपाच्चैव कर्दमस्यात्मजो द्विज।

हिरण्यरोमा चैवान्यश्चतुर्थः केतुमानपि ॥७८॥

निर्द्वन्द्वा निरहिङ्कारा निस्तन्द्रा निष्परिग्रहाः।

लोकपालाः स्थिता ह्येते लोकालोके चतुर्दिशम् ॥७९॥

उत्तरं यदगस्त्यस्य अजवीथ्याश्च दक्षिणम्।

पितृयानः स वै पन्था वैश्वानर पथाद् बहिः ॥८०॥

तत्रासते महात्मानो ऋषयो येऽग्निहोत्रिणः।

भूतारम्भकृतं ब्रह्म शंसन्तो ऋत्विगुद्यताः ॥८१॥

कला नभएको चन्द्रमा भएको
भनिन्छ, को भेदका कारण पूर्णिम
सिनीवाली अर्थात् चन्द्रमा
"सिनीवाली" भनिन्छ र कुहू अ
औंसीलाई "कुहू" भनिन्छ, को
औंसी पनि दुई प्रकारकै हुन्छन्।
चैत्र, वैशाख, जेठ र असार य
उत्तरायण र श्रावण, भदौ, असो
पौष यी छओटा महिनाह
भनिन्छ ॥७६॥ मैले यसभन्दा
लोकालोकपर्वतका विषयमा व
अत्यन्त तपस्वी चार लोकालो
छन् ॥७७॥ हे ब्राह्मण! कर्दम
शङ्खपाद, हिरण्यरोमा र केतुमा
त्यो लोकोलोपवर्तका चारतिर
राग आदि द्वन्दबाट पूर्ण रूपमा
तन्द्रा आदि आलस्यरहित र नि
नरहेको वा सन्यासी भएका ल
गर्दछन् ॥७८-७९॥ जुन अगस्
अजवीथि अर्थात् आकाशमा शि
मार्ग, जसमा कैयौं नक्षत्रहरू हु
वैश्वानर मार्गभन्दा अलग
ज्योतिषअनुसार शुक्रका नौ वी
रहेको छ, त्यसलाई पितृयान मा
तिनै महात्मा ऋषिहरूले नि
अग्निहोत्री भएर प्राणीहरूका
स्तुति गर्दै यज्ञका लागि प्रयत्नशी
गरेका थिए। यो पितृयान उ
हो ॥८१॥ ती ऋषिहरूले युग
अर्थात् समाप्त भएको वैदिक

सन्तत्या तपसा चैव मर्यादाभिः श्रुतेन च।

जायमानास्तु पूर्वे च पश्चिमानां गृहेषु वै ॥८३॥

पश्चिमाश्चैव पूर्वेषां जायन्ते निधनेष्विह।

एवमावर्तमानास्ते तिष्ठन्ति नियतव्रताः ॥

सवितुर्दक्षिणं मार्गं श्रिता ह्याचन्द्रतारकम् ॥८४॥

नागवीथ्युत्तरं यच्च सप्तर्षिभ्यश्च दक्षिणम्।

उत्तरः सवितुः पन्था देवयानश्च स स्मृतः ॥८५॥

तत्र ते वशिनःसिद्धा विमला ब्रह्मचारिणः।

सन्ततिं ते जुगुप्सन्ति तस्मान्मृत्युर्जितश्च तैः ॥८६॥

अष्टाशीतिसहस्राणां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम्।

उदक्पन्थानमर्यम्णः स्थिता ह्याभूतसंप्लवम् ॥८७॥

तेऽसम्प्रयोगाल्लोभस्य मैथुनस्य च वर्जनात्।

इच्छाद्वेषाप्रवृत्त्या च भूतारम्भविवर्जनात् ॥८८॥

पुनश्चाकामसंयोगाच्छब्दादेर्दोषदर्शनात्।

इत्येभिः कारणैः शुद्धास्तेऽमृतत्वं हि भेजिरे ॥८९॥

आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाव्यते।

त्रैलोक्यस्थितिकालोऽयमपुनर्मार उच्यते ॥९०॥

ब्रह्महत्याश्वमेधाभ्यां पुण्यपापकृता विधिः।

आभूतसंप्लवं स्थानं फलमुक्तं तयोर्द्विज ॥९१॥

आफ्ना पश्चात्कालीन अर्था
सन्तानको घरमा उत्पन्न हु
उत्तरकालीन धर्मप्रचारकहरू
रूपमा उत्पन्न भएका आफ्ना
जन्म लिन्छन्। यसप्रकार
महर्षिहरूले चन्द्रमा र तार
दक्षिणमार्गमा पटक-पटक
अर्थात् उनीहरूको यो क्रम
नागवीथि (शुक्रको चालमा
भरणी र कृत्तिका नक्षत्रम
सप्तर्षिहरूको दक्षिणमा जुन सू
छ, त्यसलाई देवयान मार्ग भन्द
सूर्यको उत्तरायण मार्गमा ती
स्वभाव भएका इन्द्रियहरूल
नियन्त्रणमा राख्न सफल
गर्दछन्, उनीहरू सन्तानक
यसकारण उनीहरूले मृत्युमाथि
छन् ॥८६॥ सूर्यको उत्तरीय मार्ग
मुनिहरूले प्रलयपर्यन्त निवास
मुनिहरूले लोभको पूर्ण त्याग,
द्वेषको पूर्ण रूपमा अभाव कर्म
कामवासनाको परित्याग र श
दोषयुक्त देख्नु आदि कारणहरू
निर्मल भएर अमरत्व प्राप्त
८९॥ प्रलयका समयमा पनि
भनिन्छ र त्रिलोक रहँदासम्मको
अर्थात् पुनर्मृत्युरहित भनि
ब्रह्महत्या गर्दा जुन पाप र
पुण्यको प्राप्ति हुन्छ, त्यसको
प्रलय नभएसम्म रहने बताइ

उर्ध्वोत्तरमृषिभ्यस्तु ध्रुवो यत्र व्यवस्थितः ।
एतद् विष्णुपदं दिव्यं तृतीयं व्योम्नि भास्वरम् ॥९३॥
निर्धूतदोषपङ्कानां यतीनां संयतात्मनाम् ।
स्थानं तत् परमं विप्र पुण्यपापरिक्षये ॥९४॥
अपुण्यपुण्योपरमे क्षीणाशेषार्तिहेतवः ।
यत्र गत्वा न शोचन्ति तद् विष्णोः परमं पदम् ॥९५॥
धर्मध्रुवाद्यास्तिष्ठन्ति यत्र ते लोकसाक्षिणः ।
तत्साम्योत्पन्नयोगेद्धास्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥९६॥
यत्रोतमेतत् प्रोतञ्च यद्भूतं सचराचरम् ।
भव्यञ्च विश्वं मैत्रेय तद् विष्णोः परमं पदम् ॥९७॥
दिवीव चक्षुराततं योगिनां तन्मयात्मनाम् ।
विवेकज्ञानदृष्टञ्च तद् विष्णोः परमं पदम् ॥९८॥
यस्मिन् प्रतिष्ठितो भास्वान् मेघीभूतः स्वयं ध्रुवः ।
ध्रुवे च सर्वज्योतींषि ज्योतिःष्वम्भोमुचो द्विज ॥९९॥
मेघेषु सन्तता वृष्टिर्वृष्टेश्चापोऽथ पोषणम् ।
आप्यायनञ्च सर्वेषां देवादीनां महामुने ॥१००॥
ततश्चाज्याहुतिद्वारा पोषितास्ते हविर्भुजः ।
वृष्टेः कारणतां यान्ति भूतानां स्थितये पुनः ॥१०१॥

ध्रुव विराजमान भएका छन्, त्यो
चम्किलो स्थान आकाशमा भग
दिव्यस्थान हो ॥९३॥ हे ब्राह्मण
पूर्ण रूपमा नष्ट भइसकेपछि दे
रूपमा रहित भएका संयमी योगीह
प्राप्त गर्दछन् ॥९४॥ पाप र पुण्य
भइसकेपछि एवं अन्य शरीर
कारणहरूको पनि विनाश भइ
स्थानमा फेरि शोक गर्दैन त्यही
परमपद हो ॥९५॥ जहाँ परमा
भएको योगका माध्यमद्वारा अत्य
तथा ध्रुव आदि लोकका साक्षी
छन्, त्यही भगवान् श्रीविष्णुको
मैत्रेय ! जसमा यो भूत, भविष्य, व
जगत् पूर्ण रूपमा व्याप्त भएर र
परमात्मा श्रीविष्णुको परम
एकाग्रतापूर्वक ध्यानमा लागेका य
प्रकाशमय भएका सूर्यका समा
गराउनुहुने आदि–प्रकाशस्वरूपव
भगवान् श्रीविष्णुको परमपद ह
भग वान् श्रीविष्णुको त्यो
आधारस्वरूप परम तेजस्वी ध्रु
छन् । यसरी नै ध्रुवमा सम्पूर्ण नक्ष
मेघ एवं मेघमा वृष्टि आश्रित रह
त्यस वृष्टिबाट नै सम्पूर्ण चराच
सम्पूर्ण देवताहरूको पुष्टि पनि ह
त्यसपछि गाई आदि प्राणीहरूबा
आदिको आहुतिका माध्यमद्वारा पु
वृष्टिको कारण भएर प्राणीहरूका
बन्दछन् ॥१०१॥ यसरी यो भगव

तः प्रवर्त्तते ब्रह्मन् सर्वपापहरा सरित्।	श्रीविष्णुको परमपदबाट देवव
	लगाइएको अत्यन्त सुगन्धित लेप
ङ्गा देवाङ्गनाङ्गानामनुलेपनपिञ्जरा ॥१०३॥	वासनाबाट पाण्डुरवर्ण अर्थात् फिका
	सम्पूर्ण पापनाशिनी श्रीगङ्गाजी उ
ामपादाम्बुजाङ्गुष्ठनखस्रोतोविनिर्गताम्।	परमात्मा श्रीविष्णुका बायाँ गोडा
ष्णोर्बिभर्ति यां भक्त्या शिरसाऽहर्निशं ध्रुवः ॥१०४॥	नङको चेपबाट अर्थात् नङरूप
	श्रीगङ्गाजीलाई ध्रुवले सधैं आप
तः सप्तर्षयो यस्या प्राणायामपरायणाः।	गर्दछन् ॥१०४॥ त्यसपछि जुन ग
	उभिएर प्राणायाम गरिरहेका र तर
ष्ठन्ति वीचिमालाभिरुह्यमानजटा जले ॥१०५॥	काँपिरहेका जटाधारी सप्तर्षिहरू अ
	आफूद्वारा गरिएको सम्पूर्ण पाप ना
ार्योघैः सन्ततैर्यस्याः प्लावितं शशिमण्डलम्।	वा सन्ध्या गर्दा पढिने मन्त्रको जप
	जलधाराबाट प्लावित अर्थात्
ूयोऽधिकतमां कान्तिं वहत्येतदुपक्षयम् ॥१०६॥	चन्द्रमण्डल कलाहरू क्षीण अथ
	पहिलेको भन्दा अत्यधिक कान्ति
ुरुपृष्ठे पतत्युच्चैर्निष्क्रान्ता शशिमण्डलात्।	चम्किलो हुन्छ; ती गङ्गाजी चन्द्रम
	सुमेरु पर्वतमा झर्दछिन् र त्यहाँब
ागतः पावनार्थाय या प्रयाति चतुर्दिशम् ॥१०७॥	जगत्लाई पवित्र गराउनका लागि
ीता चालकनन्दा च चक्षुर्भद्रा च संस्थिता।	दिशामा बग्दछिन् ॥१०५-१०७॥
	गङ्गाजी चारै दिशाहरूमा बगे
़कैव या चतुर्भेदा दिग्भेदगतिलक्षणा ॥१०८॥	अलकनन्दा, चक्षु र भद्रा यस वि
	भएकी भइन् ॥१०८॥ जसको उ
ादञ्चालकनन्दाख्यं यस्याः शर्वोऽपि दक्षिणम्।	प्रसिद्ध भएको दक्षिणी भागलाई भ
	सय वर्षभन्दा धेरै समयसम्म आ
्धार शिरसा प्रीत्या वर्षाणामधिकं शतम् ॥१०९॥	गर्नुभएको थियो ॥१०९॥ र जुन
	श्रीशिवको जटामुकुटबाट निस्कि
ाम्भोर्जटाकलापाच्च विनिष्क्रान्तास्थिशर्कराः।	अत्यन्त पापी पुत्रहरूको अस्थिचूर्ण
्लावयित्वा दिवं निन्ये पापाढ्यान् सगरात्मजान् ॥११०॥	अर्थात् डुबाएर स्वर्गमा पुर्‍याइदिइ
	मैत्रेय! जुन गङ्गाजीको पानीमा स्न

दत्ताः पितृभ्यो यत्रापस्तनयैः श्रद्धयान्वितैः ।
समात्रयं प्रयच्छन्ति तृप्तिं मैत्रेय दुर्लभाम् ॥११२॥

यस्यामिष्ट्वा महायज्ञैर्यज्ञेशं पुरुषोत्तमम् ।
द्विजभूताः परामृद्धिमवापुर्दिवि चेह च ॥११३॥

स्नानाद्विधूतपापाश्च यज्जले यतयस्तथा ।
केशवासक्तमनसः प्राप्ता निर्वाणमुत्तमम् ॥११४॥

श्रुताऽभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीताऽवगाहिता ।
या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिने दिने ॥११५॥

गङ्गा गङ्गेति यैर्नाम योजनानां शतेष्वपि ।
स्थितैरुच्चरितं हन्ति पापं जन्मत्रयार्जितम् ॥११६॥

यतः सा पावनायालं त्रयाणां जगतामपि ।
समुद्भूता परं तत्तु तृतीयं भगवत्पदम् ॥११७॥

जलार्पणले पितृहरूका लागि ती
दुर्लभ तृप्ति प्रदान गर्दछ ॥११२॥
किनारमा राजाहरूले महायज्ञह
यज्ञपुरुष परमात्मा पुरुषोत्तमको
लोक र परलोक अर्थात् स्वर्गलोव
प्राप्त गरे ॥११३॥ जुन गङ्गाजीका
अत्यन्त पवित्र भएका यतिहरूले अ
पूर्ण रूपमा आफ्ना नियन्त्रणम
विषयबाट विरक्त योगनिष्ठ सन्
श्रीकेशवमा चित्त लगाएर अत्यन
प्राप्त गरे ॥११४॥ जसले आफ्नो श्र
स्पर्श, जलपान, स्नान तथा कीर्
नित्ययुक्त प्राणीहरूलाई
गराइदिन्छिन् ॥११५॥ तथा जसको
को जप गर्दै सय योजनको दूरी ग
तीन जन्महरूमा गरिएका सम्पूर्ण
पूर्णरूपमा नष्ट गराइदिन्छिन्
लोकहरूलाई पवित्र गराउन सक्ने श
जसबाट प्रकट भइन्, त्यही परमात
परमपद हो ॥११७॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे अष्टमोऽध्यायः ।

नवमोऽध्यायः

अध्याय-९

"आधारभूतं लोकानां त्रयाणां वृष्टिकारणम्"

(ज्योतिश्चक्र तथा शिशुमारचक्रको निरूपण)

पराशर उवाच

तारामयं भगवतः शिशुमाराकृति प्रभोः।
दिवि रूपं हरेर्यत्तु तस्य पुच्छे स्थितो ध्रुवः ॥१॥
सैष भ्रमन् भ्रामयति चन्द्रादित्यादिकान् ग्रहान्।
भ्रमन्तमनु तं यान्ति नक्षत्राणि च चक्रवत् ॥२॥
सूर्याचन्द्रमसौ तारा नक्षत्राणि ग्रहैः सह।
वातानीकमयैर्बन्धैर्ध्रुवे बद्धानि तानि वै ॥३॥
शिशुमाराकृति प्रोक्तं यद्रूपं ज्योतिषां दिवि।
नारायणः परं धाम्नां तस्याधारः स्वयं हृदि ॥४॥
उत्तानपादपुत्रस्तु तमाराध्य प्रजापतिम्।
स ताराशिशुमारस्य ध्रुवः पुच्छे व्यवस्थितः ॥५॥
आधारः शिशुमारस्य सर्वाध्यक्षो जनार्दनः।
ध्रुवस्य शिशुमारश्च ध्रुवे भानुर्व्यवस्थितः ॥६॥
तदाधारं जगच्चेदं सदेवासुरमानुषम्।
येन विप्र विधानेन तन्ममैकमनाः शृणु ॥७॥

पराशरजीले भन्नुभयो-

श्रीविष्णुको शिशुमार (सोंस जात
आकार परेको नक्षत्र मण्डल)
तारामय स्वरूप देखिन्छ, त्य
अवस्थित रहेका छन् ॥१॥ तिनै
घुम्दै चन्द्रमा, सूर्य आदि
घुमाउँछन्। ती घुमिरहेका ध्रुवसँ
चक्र घुमेको जसरी घुमिरहेक
चन्द्रमा, तारा र सम्पूर्ण ग्रहहरु
वायुमण्डलरूपी डोरीका माध्यम
रहेका छन् ॥३॥ मैले तिमीसँग
रहेको जुन शिशुमार अर्थात् से
आकारको ताराका विषयमा व
अनन्त तेजको आधार स्वयं भगव
हृदयमा आधाररूपमा विराजमा
राजा उत्तानपादका पुत्र ध्रु
जगदीश्वरको अत्यन्त कठोर तप
शिशुमारको पुच्छरमाथिको स
शिशुमारको आधार सर्वाधिपति भ
र ध्रुवको आधार शिशुमार हो एवं
अवस्थित रहेका छन् अर्थात्
हुन् ॥६॥ हे ब्राह्मण! जसरी
आदिसँगै यो सम्पूर्ण चराचर ज
आश्रित रहेको छ, अब म त्य
अत्यन्त ध्यान दिएर
श्रीसूर्यनारायणले आठ महिनासम

विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतो जलम्।
सोमं पुष्पत्यथेन्द्रश्च वायुनाडीमयैर्दिवि ॥९॥
नालैर्विक्षिपतेऽभ्रेषु धूमाग्न्यनिलमूर्तिषु।
न भ्रश्यन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभ्राणि तान्यतः ॥१०॥
अभ्रस्थाः प्रपतन्त्यापो वायुना समुदीरिताः।
संस्कारं कालजनितं मैत्रेयासाद्य निर्मलाः ॥११॥
सरित्समुद्रभौमास्तु तथापः प्राणिसम्भवाः।
चतुः प्रकारा भगवानादत्ते सविता मुने ॥१२॥
आकाशगङ्गासलिलं तदादाय गभस्तिमान्।
अनभ्रगतमेवोर्व्यां सद्यः क्षिपति रश्मिभिः ॥१३॥
तस्य संस्पर्शनिर्धूतपापपङ्को द्विजोत्तम।
न याति नरकं मर्त्यो दिव्यस्नानं हि तत् स्मृतम् ॥१४॥
दृष्टसूर्यं हि यद्वारि पतत्यभ्रैर्विना दिवः।
आकाशगङ्गासलिलं तद् गोभिः क्षिप्यते रवेः ॥१५॥
कृत्तिकादिषु ऋक्षेषु विषमेष्वम्बु यद्दिवः।
दृष्टार्कं पतति ज्ञेयं तद्गाङ्गं दिग्गजोज्झितम् ॥१६॥
युग्मर्क्षेषु च यत्तोयं पतत्यर्कोज्झितं दिवः।
तत् सूर्यरशिभिः सद्यः समादाय निरस्यते ॥१७॥

संसारको पानी ग्रहण गरेर चन्द्रमा
र चन्द्रमाले वायुमयी नाडीहरू
पानीलाई धूम, अग्नि र वा
पुऱ्याइदिन्छन् ॥९॥ चन्द्रमाबाट
मेघबाट अर्थात् पानी भएको बादल
यसकारण मेघ अर्थात् बादललाई "
हे मैत्रेय! अभ्रमा अवस्थित रहेको
गर्दा कालजनित संस्कार प्राप्त भए
भएर पृथ्वीमा बर्सन्छ अर्थात् प
भगवान् सूर्यदेवले नदी, समुद्र, पृ
उत्पन्न यी चार किसिमका जलह
अर्थात् आफ्ना किरणहरूद्वारा त
भगवान् सूर्यले आकाशगङ्गाको
किरणहरूका माध्यमद्वारा ग्रहण
बादल अर्थात् बादल नभएकै सम
बर्साइदिन्छन् ॥१३॥ हे ब्राह्मणश्रे
नलागी बर्षिएको पानीको स्पर्शम
पापहरू नष्ट हुन्छन् र पाप नष्ट
नरकमा जाँदैन। यसकारण त्य
भनिएको छ ॥१४॥ घाम लागि
नलागिकन जुन पानी बर्षिन्छ, त्यो
हो अर्थात् पानी हो, जसलाई स
किरणहरूले गिराउँछन् ॥१५॥ कृ
नक्षत्रहरूमा आकाशमा सूर्य देखि
पानी वर्षिन्छ, त्यो आकाशगङ्गाको
वर्षाइएको हुन्छ ॥१६॥ रोहिणी आ
नक्षत्रहरूमा जुन पानी आकाशबा
त्यो सूर्यका किरणहरूद्वारा आका
पृथ्वीमा वर्षाइएको हो ॥१७॥ हे
किसिमबाट वर्षाइएको आकाशग

तु मेघैः समुत्सृष्टं वारि तत् प्राणिनां द्विज ।	ब्राह्मण! जुन जल बादलहरूका माध
ष्णात्योषधयः सर्वा जीवनायामृतं हि तत् ॥१९॥	हुन्छ, त्यो प्राणीहरूको जीवनका त हुन्छ र त्यसले औषधिहरूको पोष
न वृद्धिं परां नीतः सलिलेनौषधीगणः ।	ब्राह्मण! त्यस वर्षाको जलबाट अ औषधिहरू र फल पाकिसकेपछि
ाधकः फलपाकान्तः प्रजानां द्विज जायते ॥२०॥	प्राणीहरूका पोषणको साधन ब अन्नहरूका माध्यमद्वारा शास्त्रज्ञ मन
न यज्ञान् यथाप्रोक्तान् मानवाः शास्त्रचक्षुषः ।	अर्थात् निरन्तर रूपमा शास्त्रद्वारा
ुर्वन्त्यहरहस्तैश्च देवानाप्याययन्ति ते ॥२१॥	यज्ञहरू गर्दछन् र ती यज्ञहरू देवताहरूलाई तृप्त गराउँछन्
वं यज्ञाश्च वेदाश्च वर्णाश्च द्विजपूर्वकाः ।	पार्दछन् ॥२१॥ यसप्रकार यज्ञ, वेद, व सम्पूर्ण देवताहरू र प्राणीहरू सबै
र्वे देवनिकायश्च पशुभूतगणाश्च ये ॥२२॥	पूर्ण रूपमा निर्भर अर्थात् आि
ष्ट्या धृतमिदं सर्वमन्नं निष्पाद्यते यथा ।	हुन्छन् ॥२२॥ हे मुनिश्रेष्ठ! जुन व उत्पादन भएको हुन्छ, त्यही वर्षात्ले
ाऽपि निष्पाद्यते वृष्टिः सवित्रा मुनिसत्तम ॥२३॥	गर्दछ र त्यो वर्षात् सूर्यदेवबाट हुन्छ ॥२३॥ हे मुनिवरश्रेष्ठ! सूर्यक
ाधारभूतः सवितुर्ध्रुवो मुनिवरोत्तम ।	ध्रुवको आधार शिशुमार हो र शि परब्रह्म परमात्मा श्रीनारायण हुनु
्वस्य शिशुमारोऽसौ सोऽपि नारयणाश्रयः ॥२४॥	शिशुमारका हृदयमा परब्रह्मश्रीना हुनुभएको छ, जो सबै प्राणीहरू
दि नारायणस्तस्य शिशुमारस्य संस्थितः ।	आदिस्वरूप सनातन परमपुरुष
्भर्त्ता सर्वभूतानामादिभूतः सनातनः ॥२५॥	हामीहरूले सधैं उपासना गर्नुपर्छ।

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः

अध्याय –

“सूर्यरथाधिष्ठातॄणां देवदीनां विवरणम्”

(सूर्यरथका अधिकार देवताहरूको वर्णन)

पराशर उवाच

साशीतिमण्डलशतं काष्ठयोरन्तरं द्वयोः ।

आरोहणावरोहाभ्यां भानोरब्देन या गतिः ॥१॥

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यै ऋषिभिस्तथा ।

गन्धर्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणीसर्पराक्षसैः ॥२॥

धाता क्रतुस्थला चैव पुलस्त्यो वासुकिस्तथा ।

रथकृद्ग्रामणीर्हेतिस्तुम्बुरुश्चैव सप्तमः ॥३॥

एते वसन्ति वै चैत्रे मधुमासे सदैव हि ।

मैत्रेय स्यन्दने भानोः सप्त मासाधिकारिणः ॥४॥

अर्यमा पुलहश्चैव रथौजाः पुञ्जिकस्थला ।

प्रहेतिः कच्छनीरश्च नारदश्च रथे रवेः ।

माधवे निवसन्त्येते शुचिसंज्ञे निबोध मे ॥५॥

मित्रोऽत्रिस्तक्षको रक्षः पौरुषेयोऽथ मेनका ।

हाहा रथस्वनश्चैव मैत्रेयैते वसन्ति वै ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो–

एक–एक मण्डलमा प्रवेश ग

आरोहण अर्थात् माथितिर च

दक्षिणायनमा तिनै मण्डलहरूमा

भएर जब सूर्यका रथको प्रवेश

अर्थात् तल झर्नु भनिन्छ। यस

दुवै दिशाहरूको मध्यमा आरो

क्रममा सूर्यको एक वर्षमा जुन ग

समायोजन गर्दा एक सय अ

सूर्यको रथमा प्रत्येक महिनामा

ऋषि, गन्धर्व, अप्सरा, यक्ष,

अधिष्ठित अर्थात् बसेका हु

मधुमास, चैत्रको महिनामा सू

नाम भएका सूर्य, क्रतुस्थला,

राक्षस र तुम्बुरु नाम भएका ग

आधिकारिक गणहरू हुन् ॥३

नाम भएका आदित्य, पुलह

पुञ्जिकस्थला अप्सरा, प्रहेति

कच्छनीर सर्प र नारद यी सात

रथमा अवस्थित रहेका हुन्छन्

सूर्यको रथमा ज्येष्ठ महिनामा

विषयमा पनि तिमी ध्यानपूर्वक

मित्र नाम भएका आदित्य, अ

पौरुषेय राक्षस, मेनका नाम भ

भएको गन्धर्व, रथस्वन नाम भ

महिनामा सूर्यको रथमा रहन्छन्

आदित्य तक्षिष्ठ ऋषि नाग

न्द्रो विश्वावसुः स्रोत एलापत्रस्तथाङ्गिरा।
म्लोचा च नभस्येते सर्पश्चार्के वसन्ति वै ॥८॥

भएका आदित्य, विश्वावसु नाम
नाम भएका यक्ष, एलापत्र सर्प, अ
नाम भएकी अप्सरा र सर्प नाम
सबैले श्रावण महिनामा सूर्यव
गर्दछन् ॥८॥ यसरी नै भाद्र महिन

वैवस्वानुग्रसेनश्च भृगुश्चापूरणस्तथा।
नुम्लोचा शङ्खपालो व्याघ्रो भाद्रपदे तथा ॥९॥

भएका आदित्य, उग्रसेन नाम भएव
भएका ऋषि, आपूरण नाम भएक
नाम भएकी अप्सरा, शङ्खपाल
व्याघ्र नाम भएको राक्षसले सूर्य
गर्दछन् ॥९॥ यसै किसिमले आश्वि

षा च सुरुचिर्वातो गौतमोऽथ धनञ्जयः।
षेणोऽन्यो घृताची च वसन्त्याश्वयुजे रवौ ॥१०॥

रथमा पूषा नाम भएका आदित्य,
गन्धर्व, वात नाम भएको राक्षस, गौ
नाम भएको सर्प, सुषेण नाम भएक
नाम भएकी अप्सराले निवास गर्दछ

श्वावसुभरद्वाजौ पर्जन्यैरावतौ तथा।
श्वाची सेनजिच्चापः कार्तिके चाधिकारिणः ॥११॥

नाम भएको गन्धर्व, भरद्वाज ऋषि,
आदित्य, ऐरावत सर्प, विश्वाची ना
सेनजीत् नाम भएको यक्ष र चाप न
कार्तिक महिनामा सूर्यको रथमा नि

शुकाश्यपतार्क्ष्यास्तु महापद्मस्तथोर्वशी।
त्रसेनस्तथा विद्युन्मार्गशीर्षाधिकारिणः ॥१२॥

अंशु नाम भएका आदित्य, काश्यप
भएको यक्ष, महापद्म नाम भएको
भएकी अप्सरा, चित्रसेन नाम भए
नाम भएको राक्षस यी सबैले मङ्सि
रथमा निवास गरेका हुन्छन् ॥१२॥

तुर्भगस्तथोर्णायुः स्फूर्जः कर्कोटकस्तथा।
रिष्टनेमिश्चैवान्या पूर्वचित्तिर्वराप्सरा ॥१३॥

ऋतु नाम भएका ऋषि, भग नाम
उर्णायु नाम भएको गन्धर्व, स्फूर्ज
कर्कोटक नाम भएको नाग, अरिष्ट
यक्ष र पूर्वचित्ति नाम भएकी अ

षमासे वसन्त्येते सप्त भास्करमण्डले।
ोकप्रकाशनार्थाय विप्रवर्याधिकारिणः ॥१४॥

महिनामा सूर्य भगवानको मण्ड
संसारलाई प्रकाशमय गराउनका ला
हुन्छन् ॥१३-१४॥ हे मैत्रेय त्वष्टा ना

ाघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय भास्करे ।

्यन्ताञ्चापरे सूर्ये फाल्गुने निवसन्ति ये ॥१६॥

ाष्णुरश्वतरो रम्भा सूर्यवर्चाथ सत्यजित् ।

श्वामित्रस्तथा रक्षो यज्ञापेतो महामुने ॥१७॥

ासेष्वेतेषु मैत्रेय वसन्त्येते तु सप्तकाः ।

ावितुर्मण्डले ब्रह्मन् विष्णुशक्त्युपबृंहिताः ॥१८॥

तुवन्ति मुनयः सूर्यं गन्धर्वैर्गीयते पुरः ।

्त्यन्त्योऽप्सरसो यान्ति सूर्यस्यानु निशाचराः ॥१९॥

ाहन्ति पन्नगा यक्षैः क्रियतेऽभीषुसङ्ग्रहः ।

ालखिल्यास्तथैवैनं परिवार्य समासते ॥२०॥

ोऽयं सप्तगणः सूर्यमण्डले मुनिसत्तम ।

हेमोष्णवारिवृष्टीनां हेतुत्वे समयं गतः ॥२१॥

माघ महिनामा सूर्यको रथमा निवा
जुन अर्को फाल्गुण महिनामा सूर्यक
रहने अधिकार प्राप्त गणहरू छन्, ि
सम्बन्धमा पनि ध्यानपूर्वक सुन ॥१५
विष्णु नाम भएका आदित्य, अश्वतर
रम्भा नाम भएकी अप्सरा, सूर्यवर्चा न
सत्यजित्, यक्ष र विश्वामित्र ऋषि
भएको राक्षसले फाल्गुन महिनामा सू
गर्दछन् ॥१७॥ हे मैत्रेय ! परमात्मा
प्राप्त गरेर शक्तिसम्पन्न भएका यी
एक-एक महिनासम्म सूर्यम
गर्दछन् ॥१८॥ मुनिहरूले सूर्यव
गन्धर्वहरूले उनका अगाडि बसे
अप्सराहरूले नृत्य गर्दछन्, राक्षसह
पछाडि हिंड्दछन्, सर्पहरूले वहन
तयार गर्दछन्, यक्षहरूले रथका कि
गर्दछन् तथा नित्यसेवकका रूपमा
ऋषिहरू सूर्यका चारैतिर रहेर उ
राख्दछन् ॥१९-२०॥ हे मुनिश्रेष
गणहरू आ-आफ्नो समयमा सू
सूर्यमण्डलमा उपस्थित भएर शी
तातोपन र जलवर्षण अर्थात् जल व
बन्दछन् ॥२१॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे दशमोऽध्यायः ।

एकादशोऽध्यायः   अध्याय-११

"सूर्यरथस्थायास्त्रयीमय्या विष्णुशक्तेर्विवरणम्"

(सूर्य-शक्ति र वैष्णव शक्तिको वर्णन)

त्रेय उवाच

देतद्भगवानाह गणः सप्तविधो रवेः ।

ण्डले हिमतापादेः कारणं तन्मया श्रुतम् ॥१॥

थापाराश्चापि कथिता गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।

षीणां बालखिल्यानां तथैवाप्सरसां गुरो ॥२॥

क्षाणाञ्च रथे भानोर्विष्णुशक्तिधृतात्मनाम् ।

न्त्वादित्यस्य यत्कर्म तन्नात्रोक्तं त्वया मुने ॥३॥

दि सप्तगणो वारि हिममुष्णं च वर्षते ।

त् किमत्र रवेर्येन वृष्टिः सूर्यादितीर्यते ॥४॥

वस्वानुदितो मध्ये यात्यस्तमिति किं जनाः ।

वन्त्येतत् समं कर्म यदि सप्तगणस्य तत् ॥५॥

राशर उवाच

त्रेय श्रूयतामेतद् यद्भवान् परिपृच्छति ।

था सप्तगणेऽप्येकः प्राधान्येनाधिको रविः ॥६॥

मैत्रेयले भने- हे भगव
अवस्थित रहेका सात प्रकारक गण
कारकतत्त्व हुन्, यो हजुरले बताए
हे गुरु! हजुरले सूर्यका रथमा अ
श्रीविष्णुको शक्तिबाट सम्पन्न भ
राक्षस, बालखिल्य, ऋषिहरू, अप्स
पनि अलग-अलग कार्य
बताइदिनुभयो ॥२॥ तर हे मुनिश्
विषयमा पूर्ण रूपमा बताइदिनु भ
भगवान् श्रीसूर्यनारायणको कार्यक
पनि बताइदिनु भएन ॥३॥ यदि सूर्यम
सातओटै गणहरूले शीत अर्थात् उ
गर्मी तथा वर्षा गराउने कार्य गर्दछ
स्वीकार गर्ने कि सूर्यनारायणले नै व
र यदि सातओटै गणहरूको वृष्टि अ
कार्यहरूमा समान रूपमा सहभागि
मनुष्यहरू किन "सूर्यको उदय भयो
सूर्यास्त भयो" भन्दछन् ? ॥५॥ पराश
हे मैत्रेय! तिमीले जे कुरा सोध्यौ
सम्बन्धमा सुन। भगवान् सूर्य ती स
एक हुन्, तर उनी तिनीहरूको प्रमुख
विशेष स्थान रहेको छ ॥६॥ परम
जुन सम्पूर्ण शक्तिहरूबाट सम्पन्न
र साम नामको पराशक्ति छ. त्यही व

ैव विष्णुः स्थितः स्थित्यां जगतः पालनोद्यतः ।
ऋग्यजुः सामभूतोऽन्तः सवितुर्द्विज तिष्ठति ॥८॥
ासि मासि रविर्यो यस्तत्र तत्र हि सा परा ।
त्रयीमयी विष्णुशक्तिरवस्थानं करोति वै ॥९॥
ऋचस्तपन्ति पूर्वाह्णे मध्याह्नेऽथ यजूंषि वै ।
बृहद्रथन्तरादीनि सामान्यह्नः क्षये रवौ ॥१०॥
अङ्गमेषा त्रयी विष्णोर्ऋग्यजुः सामसंज्ञिता ।
वेष्णुशक्तिरवस्थानं सदादित्ये करोति सा ॥११॥
न केवलं रवौ शक्तिर्वैष्णवी सा त्रयीमयी ।
ब्रह्माथ पुरुषो रुद्रस्त्रयमेतत् त्रयीमयम् ॥१२॥
सर्गादौ ऋङ्मयो ब्रह्मा स्थितौ विष्णुर्यजुर्मयः ।
रुद्रः साममयोऽन्ताय तस्मात् तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥१३॥
एवं सा सात्विकी शक्तिर्वैष्णवी या त्रयीमयी ।
आत्मसप्तगणस्थं तं भास्वन्तमधितिष्ठति ॥१४॥
तया चाधिष्ठितः सोऽपि जाज्वलीति स्वरश्मिभिः ।
तमः समस्तजगतां नाशं नयति चाखिलम् ॥१५॥
स्तुवान्ति तं वै मुनयो गन्धर्वैर्गीयते पुरः ।
नृत्यन्त्योऽप्सरसो यान्ति तस्य चानु निशाचरः ॥१६॥

अवस्थिति र पालनका लागि परब्रह
ऋक्, यजुः तथा सामस्वरूपबा
विराजमान हुनुभएको छ ॥८॥ प्र
अलग-अलग सूर्य हुन्छन्, ति
श्रीविष्णुको वेदत्रयीस्वरूपिणी पराश
हुन्छ ॥९॥ प्रातः कालमा अर्थात्
ऋग्वेद, मध्याह्न अर्थात् मध्य दिनम
समयमा बहृद्रथन्तरादि सामवेदले
गर्दछन् ॥१०॥ ऋग्वेद, यजुर्वेद र स
यी वेदत्रयी परब्रह्म परमात्मा श्री
यस प्रकार परमात्मा श्रीविष्णुको प
रहेको हुन्छ ॥११॥ यो वेदत्रयी
शक्तिले केवल सूर्यमा मात्र निव
शक्तिले ब्रह्मा, विष्णु तथा शिवमा
निवास गरेको हुन्छ अर्थात् ब्रह्मा,
त्रयीमय नै छन् ॥१२॥ सृष्टिको
ऋग्वेदमय हुनुहुन्छ, त्यस सृष्टिको
यजुर्वेदमय विष्णु तथा संहारका
शिव हुनुहुन्छ। यसकारण सा
अपवित्र मान्ने प्रचलन रहेको पाइ
त्रयवेदमयी परमात्मा श्रीविष्णुको स
सात गणहरूमा स्थित भएको दी
तेजस्वी स्वरूपधारी श्रीसूर्यनाराय
छ ॥१४॥ त्यो वैष्णवी शक्तिबा
त्यस शक्तिको स्वामित्वमा रहेक
पनि आफ्ना किरणहरूद्वारा अत्यन्त
सम्पूर्ण चराचर जगत्को अन्धकार
गरिदिन्छन् ॥१५॥ यस किसिम
सूर्यनारायणको मुनिहरूले स्तुति
उनका यशको कीर्तन गर्दछन्,
सम्मानमा नृत्य गर्दछन् र राक्षसहरू
रक्षा गर्ने कार्य गर्दछन् ॥१६॥ यस
रथलाई उपयुक्त किसिमबाट स

ोदेता नास्तमेता च कदाचिच्छक्तिरूपधृक्।
वेष्णुर्विष्णोः पृथक् तस्य गणः सप्तमयोऽप्ययम् ॥१८॥
स्तम्भस्थदर्पणस्येव योऽयमासन्नतां गतः।
छायादर्शनसंयोगं स तं प्राप्नोत्यथात्मनः ॥१९॥
एवं सा वैष्णवी शक्तिर्नैवापैति ततो द्विज।
मासानुमासं भास्वन्तमध्यास्ते तत्र संस्थितम् ॥२०॥
पितृदेवमनुष्यादीन् स सदाप्याययन् प्रभुः।
परिवर्तत्यहोरात्रकारणं सविता द्विज ॥२१॥
सूर्यरश्मिः सुषुम्णो यस्तर्पितस्तेन चन्द्रमाः।
कृष्णपक्षेऽमरैः शश्वत् पीयते वै सुधामयः ॥२२॥
पीतं तद् द्विकलं सोमं कृष्णपक्षक्षये द्विज।
पिबन्ति पितरः शेषं भास्करात् तर्पणं तथा ॥२३॥
आदत्ते रश्मिभिर्यत्तु क्षितिसंस्थं रसं रविः।
तमुत्सृजति भूतानां पुष्ट्यर्थं शस्यवृद्धये ॥२४॥
तेन प्रीणात्यशेषाणि भूतानि भगवान् रविः।
पितृदेवमनुष्यादीनेवमाप्याययत्यसौ ॥२५॥
पक्षतृप्तिन्तु देवानां पितृणाञ्चैव मासिकीम्।
शश्वत्तृप्तिञ्च मर्त्यानां मैत्रेयार्कः प्रयच्छति ॥२६॥

धारण गर्नुभएका भगवान् विष्णुक
हुन्छ र न कहिल्यै अस्त नै हुन्छ
रूपबाट सधैं विद्यमान रहनुहुन्छ।
गणहरू उहाँभन्दा अलग रहेका
टाँसेर राखिएको ऐनाका अगाडि जे
छेउमा जो जान्छ त्यसले आफ्नो
छायाँको दर्शन गर्दछ ॥१९॥ हे ब्रा
वैष्णवी शक्ति त्यो सूर्यको रथबाट
हुँदैन तर प्रत्येक महिनामा सूर्य त्यस
त्यसको अधिष्ठात्री बन्दछ ॥२०॥
रातका कारकतत्वका रूपमा र
निरन्तर रूपमा पितृहरू, देवत
आदिलाई तृप्त गराउँदै घु
सूर्यनारायणका जुन सुषुम्ना नाम
छन्, त्यसबाट शुक्लपक्षका समय
र कृष्णपक्षका समयमा त्यो अमृत
एक कला गरेर देवताहरूले स
ब्राह्मण! कृष्णपक्षको समाप्तिमा
देवताहरूले पिएर बाँकी रहेको च
पितृहरूले पिउँछन्। यसप्रकार
तृप्ति हुने गर्दछ अर्थात् सूर्यले य
तर्पण गर्दछन् ॥२३॥ सूर्य
किरणहरूका माध्यमद्वारा पृथ्वी
गर्दछन्, त्यो सबै प्राणीहरूको पु
लागि फेरि वर्षाइदिन्छन् ॥२४॥ य
त्यस जलबाट सम्पूर्ण प्राणीहरू
तथा त्यसरी नै देवता, पितृ, मनुष
गर्दछन् ॥२५॥ हे मैत्रेय! सूर्यनारा
देवताहरूलाई पक्ष–पक्षमा, पितृ
मनुष्यहरूलाई निरन्तर रू
गरिरहन्छन् ॥२६॥

द्वादशोऽध्यायः

अध्याय–१२

"चन्द्रादिग्रहाणां रथादीनां, प्रवह–वायोःश्रीविष्णोर्माहात्म्ययस्य च क

(चन्द्र आदि ग्रहहरूको वर्णन)

पराशर उवाच

रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः।

वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चरस्त्यसौ ॥१॥

वीथ्याश्रयाणि ऋक्षाणि ध्रुवाधारेण वेगिना।

ह्रासवृद्धिक्रमस्तस्य रश्मीनां सवितुर्यथा ॥२॥

अर्कस्येव हि तस्याश्वाः सुकृद्युक्ता वहन्ति ते।

कल्पमेकं मुनिश्रेष्ठ वारिगर्भसमुद्भवाः ॥३॥

क्षीणं पीतं सुरैः सोममाप्याययति दीप्तिमान्।

मैत्रेयैककलं सन्तं रश्मिनैकेन भास्करः ॥४॥

क्रमेण येन पीतोऽसौ देवैस्तेन निशाकरम्।

अप्याययत्यनुदिनं भास्करो वारितस्करः ॥५॥

सम्भृतञ्चार्द्धमासेन तत्सोमस्थं सुधामृतम्।

पिबन्ति देवा मैत्रेय सुधाहारा यतोऽमराः ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो–
पाङ्ग्रा भएको छ र त्यसमा द
कुन्दपुष्पका समान सेतो वर्ण
जोतिएका छन् अर्थात् लगाइ
आधारमा अवस्थित रहेको त्यो अत
चन्द्रमाले भ्रमण गर्दछन् ॥१॥
आधारबाट वेगपूर्ण रूपमा भ्रमण
नागवीथिमा आश्रित रहेका अश्वि
भोग गर्दछन्। सूर्यका किरणहरू
किरणहरूको पनि घट्ने र बढ्ने
छ ॥२॥ हे मुनिश्रेष्ठ! सूर्यनारायण
गर्भबाट उत्पन्न भएका चन्द्रमाव
पनि एक पटक रथमा नारिए
त्यसलाई तानिरहन्छन् ॥३॥ हे
पिइसकेपछि कलाहरू सकिन
प्रकाशवान् सूर्यनारायणले आ
माध्यमद्वारा पुष्ट गरिदिन्छन् अ
गर्दछन् ॥४॥ जुन क्रमबाट देव
पिउँछन्, त्यसै क्रमानुसार जलाधा
गराउने सूर्यनारायणले प्र
बढाइदिन्छन् ॥५॥ हे मैत्रेय! अ
एक पक्षमा एकत्रित भएको
अमृतलाई फेरि देवताहरूले
देवताहरूको आहार त्यही अम

कलाद्वयावशिष्टस्तु प्रविष्टः सूर्यमण्डलम्।

माख्यरश्मौ वसति अमावास्या ततः स्मृता ॥८॥

प्सु तस्मिन्नहोरात्रे पूर्वं वसति चन्द्रमाः।

तो वीरुत्सु वसति प्रयात्यर्कं ततः क्रमात् ॥९॥

छिनत्ति वीरुधो यस्तु वीरुत्संस्थे निशाकरे।

त्रं वा पातयत्येकं ब्रह्महत्यां स विन्दति ॥१०॥

शेषे पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके।

अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पर्युपासते ॥११॥

पिबन्ति द्विकलाकारं शिष्टा तस्य कला तु या।

सुधामृतमयी पुण्या तामिन्दोः पितरो मुने ॥१२॥

निःसृतं तदमावस्यां गभस्तिभ्यः सुधामृतम्।

मासं तृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्वृताः।

सौम्या बर्हिषदश्चैव अग्निष्वात्ताश्च ते त्रिधा ॥१४॥

एवं देवान् सिते पक्षे कृष्णपक्षे तथा पितॄन्।

वीरुधश्चामृतमयैः शीतैरप्परमाणुभिः ॥१४॥

सूर्यमण्डलमा प्रवेश गरेर अमा न
किरणमा निवास गर्दछन्, त्यो सम
अर्थात् औंसी भनिन्छ ॥८॥ त्यस ि
चन्द्रमाले सबैभन्दा पहिले पानी
त्यसपछि लहरा र वनस्पतिहरू
त्यसपछि मात्र सूर्यनारायणमा प्
यसकारण रुख, लहरा आदिमा
भएका समयमा अर्थात् अमावस्या
रुख, लहरा आदि काट्दछ अथ
टिप्दछ, त्यसलाई ब्रह्महत्या
लाग्दछ ॥१०॥ पन्द्रह कलास्वरूप
अवशिष्ट अर्थात् बाँकी रहेको त्यस
अर्थात् सूर्योदयदेखि सूर्यास्तसम्मव
लगाउँदा निस्कने चौथो भागको
सबैतिरबाट घेर्दछन् ॥११॥ हे मुनि
कलाबाट मात्र सजिएको चन्द्रम
अमृतमयी एउटा कलालाई पितृहरु
अमावस्याका दिन चन्द्रमाक
निस्किएको त्यो सुधामृत पिएर
सन्तुष्ट भएका सौम्य, बर्हिषद् र अ
तीन किसिमका पितृहरू एक म
तृप्त भइरहन्छन् अर्थात् उनीहरूला
लागि अन्य आहारको आवश्यक
किसिमले चन्द्रमाले शुक्लपक्ष
कृष्णपक्षमा पितृहरूको पोषण
अमृतमय शीतल स्वभाव भएक
जलका थोपाहरूबाट रुख, लहरा
अर्थात् भरिभराउ बनाउँदछन्
चन्द्रमाले लहरा, रुख, औषधि
गरेर तथा आफ्ना किरणहरूका

ा्यग्निद्रवसंभूतो रथश्चन्द्रसुतस्य च।

ाषड्भैस्तुरगैर्युक्तः सोऽष्यमिर्वायुवेगिभिः ॥१६॥

ावरूथः सानुकर्षो युक्तो भूसम्भवैर्हयैः।

ोपासङ्गपताकस्तु शुक्रस्यापि रथो महान् ॥१७॥

ाष्टास्रिः काञ्चनः श्रीमान् भौमस्यापि रथो महान्।

ाद्मरागारुणैरश्वैः संयुक्तो वह्निसम्भवैः ॥१८॥

अष्टाभिः पाण्डुरैर्युक्तो वाजिभिः काञ्चनो रथः।

तस्मिंस्तिष्ठति वर्षान्ते राशौ राशौ बृहस्पतिः ॥१९॥

आकाशसम्भवैरश्वैः शबलैः स्यनन्दं युतम्।

तमारुह्य शनैर्याति मन्दगामी शनैश्चरः ॥२०॥

स्वर्भानोस्तुरगा ह्यष्टौ भृङ्गाभा धूसरं रथम्।

सकृद्युक्तास्तु मैत्रेय वहन्त्यविरतं सदा ॥२१॥

आदित्यान्निःसृतो राहुः सोमं गच्छति पर्वसु।

आदित्यमेति सोमाच्च पुनः सौरेषु पर्वसु ॥२२॥

तथा केतुरथस्याश्वा अप्यष्टौ वातरंहसः।

पलालधूमवर्णाभा लाक्षारसनिभारुणाः ॥२३॥

भएको छ र त्यसमा वायुका समान ग
वर्णका अर्थात् कैलो र सेतोको समा
घोडाहरू नारिएका छन् अर्थात् लग
वरूथ अर्थात् रथको रक्षाका लागि ब
आवरण, अनुकर्ष अर्थात् तलको भा
शस्त्र राख्नका लागि बनाइएको
भूमिबाट उत्पन्न भएका घोडाहरु
रथ पनि अत्यन्त महान् रहेको छ ॥
अग्निबाट उत्पन्न भएको पद्म
माणिकका समान वर्ण भएका आ
सम्पन्न अत्यन्त शोभायमान सुवर्ण
महान् रथ रहेको छ ॥१८॥ पाण्डु
पहेँलो वर्ण भएका आठओटा घोड
भएको सुवर्णको रथमा सवार हुनुहु
अन्त्यमा प्रत्येक राशिहर
रहनुहुन्छ ॥१९॥ आकाशबाट उत
किसिमको वर्ण भएका घोडाहरूद्वा
विराजमान भएर अत्यन्त मन्दग
विस्तारै-विस्तारै हिँड्दछन् ॥२०
जस्तो कालो रङ्ग भएका आठ
तानिएको धूसरवर्ण अर्थात् खाव
रथ छ, जसमा एक पटक नारि
अर्थात् निरन्तर रूपमा हिँडिरहे
राहु चन्द्र पर्वहरू अर्थात् पूर्णिमा
चन्द्रमाको नजिकमा जान्छ र
अमावस्यामा चन्द्रमाबाट निस्कि
जान्छ ॥२२॥ यसप्रकार केतुको र
समान वेगशाली आठओटा
ज्वालाका समान कान्ति भएक
रातो रङका छन् ॥२३॥ हे धम

ऋक्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः ।
मन्त्युचितचारेण मैत्रेयानिलरश्मिभिः ॥२५॥

ावतश्चैव तारास्तास्तावन्तो वातरश्मयः ।
र्वे ध्रुवे निबद्धास्ते भ्रमन्तो भ्रामयन्ति तम् ॥२६॥

लापीडा यथा चक्रं भ्रमन्तो भ्रामयन्ति वै ।
या भ्रमन्ति ज्योतींषि वाताविद्धानि सर्वशः ॥२७॥

ालातचक्रवद् यान्ति वातचक्रेरितानि तु ।
स्माज्योतींषि वहति प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥२८॥

ाशुमारस्तु यः प्रोक्तः स ध्रुवो यत्र तिष्ठति ।
ान्निवेशञ्च तस्यापि शृणुष्व मुनिसत्तम ॥२९॥

दह्ना कुरुते पापं तं दृष्ट्वा निशि मुच्यते ।
ावत्यश्चैव तारास्ताः शिशुमाराश्रिता दिवि ।
ावन्त्येव तु वर्षाणि जीवत्यभ्यधिकानि च ॥३०॥

त्तानपादस्तस्याथ विज्ञेयो ह्युत्तरो हनुः ।
ज्ञोऽधरश्च विज्ञेयो धर्मो मूर्द्धानमाश्रितः ॥३१॥

दि नारायणश्चास्ते अश्विनौ पूर्वपादयोः ।
रुणश्चार्यमा चैव पश्चिमे तस्य सक्थिनी ॥३२॥

र तारामण्डल वायुरूपी डोरीका म
बाँधिएका भए तापनि उचित गतिपूर्व
हुन्छन् ॥२५॥ जति ताराहरू रहेव
वायुरूपी डोरीहरू पनि रहेका छन्
डोरीका माध्यमद्वारा ध्रुवसँग बाँधिए
र आफूसँगै ध्रुवलाई पनि घुमाउँ
कोलमा तेल पेल्ने व्यक्ति स्वयं आफू
घुमाउँछ, त्यसरी नै वायुरूपी डोरीद्वार
ताराहरू स्वयं घुमिरहेका हुन्छन् ॥२
चक्रद्वारा अभिप्रेरित भएको स
अलातचक्र अर्थात् बल्दो अगुल्टो अ
देखिने आगोको घेराजस्तो च
घुम्दछन् । यसकारण यसलाई "प्रव
तेजिलो घुमाइ भनिन्छ ॥२८॥ जुन
विषयमा यसभन्दा पहिले नै वर्णन
तथा जहाँ ध्रुव विराजमान भएका
अब तिमी त्यसको सन्निवेश-स्थि
सुन ॥२९॥ दिउँसोको समयमा जे
गरिएको हुन्छ, त्यो रातका समयम
अर्थात् पुच्छ्रेताराको दर्शन गरेपछि
त्यो मनुष्य जति ताराहरू शिशुमा
आकाशमा रहेका छन्, त्यति नै धेरै व
रहन्छ ॥३०॥ राजा उत्तानपाद त्य
अर्थात् चिउँडो हुन् । यस शिशुमा
यज्ञले आफ्नो स्वामित्व कायम ग
धर्म आश्रित रहेका छन् ॥३१॥ शि
श्रीनारायण भगवान् एवं दुई
अश्विनीकुमारद्वय विराजमान रहेका
वरुण र अर्यमा रहेका छन् ॥३२॥
शिश्न अर्थात् लिङ्ग हो, मित्र उ

इत्येष सन्निवेशोऽयं पृथिव्या ज्योतिषां तथा।
द्वीपानामुदधीनाञ्च पर्वतानाञ्च कीर्तितः ॥३४॥
वर्षानाञ्च नदीनाञ्च ये च तेषु वसन्ति वै।
तेषां स्वरूपमाख्यातं संक्षेपः श्रूयतां पुनः ॥३५॥
यदम्बु वैष्णवः कायस्ततो विप्र वसुन्धरा।
पद्माकारा समुद्भूता पर्वताब्ध्यादिसंयुता ॥३६॥
ज्योतींषि विष्णुर्भुवनानि विष्णु-
र्वनानि विष्णुर्गिरयो दिशश्च।
नद्यः समुद्राश्च स एव सर्वं
यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥३७॥
ज्ञानस्वरूपो भगवान्यतोऽसा-
वशेषमूर्तिर्न च वस्तुभूतः।
ततो हि शैलाब्धिधरादिभेदान्
जानीहि विज्ञानविजृम्भितानि ॥३८॥
यदा तु शुद्धं निजरूपि सर्वं
कर्मक्षये ज्ञानमपास्तदोषम्।
तदा हि सङ्कल्पतरोः फलानि
भवन्ति नो वस्तुषु वस्तुभेदाः ॥३९॥
वस्त्वस्ति किं कुत्रचिदादिमध्य-
पर्यन्तहीनं सततैकरूपम्।
यच्चान्यथात्वं द्विज याति भूयो
न्नतथा कुत्र कुतो हि तत्त्वम् ॥४०॥
मही घटत्वं घटतः कपालिका
कपालिका-चूर्णरजस्यतोऽणु।
जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मनिश्चयै
रालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्तु ॥४१॥
तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्

प्रकार मैले तिमीसँग पृथ्वी, तार
वर्ष, नदी आदिको अवस्थाका
जसले निवास गरेका छन्, उ
विषयमा पनि वर्णन गरिसकें।
फेरि संक्षेपमा बताउनेछु, ध्यान
हे ब्राह्मण! परमात्मा श्रीविष्णुको
रहेको छ, त्यसबाट पर्वत, समुद्र अ
कमलको फूलको जस्तै आकार
भयो ॥३६॥ हे विप्रवर्य! सम
भगवान्कै मूर्त रूप हुन्। त
विष्णुस्वरूप नै छन् तथा पर्वत,
समुद्र भगवान् विष्णु नै हुन्। त
जति छैन त्यो सबै श्रीविष्णु नै
किनकि, भगवान् श्रीविष्णु नै
यसकारण उहाँ सर्वमय हुनुहुन्छ,
हुनुहुन्न। यसैले पर्वत, समुद्र, पृ
तिमी विज्ञानको लीलामात्र सम्भ
जीव आत्मज्ञानका माध्यमद्वारा
रहित भएर कर्महरूको विनाश
अत्यन्त शुद्ध स्वरूपमा अवस्थि
सबै वस्तुहरूमा सङ्कल्पवृक्षको
अनुभव हुन सक्दैन ॥३९॥ हे ब्र
आदि वस्तु नै कहाँ छ र ? आदि,
सदा-सर्वदा एकस्वरूपमात्र सव
जुन वस्तुमा पटक-पटक परिवर्
तत्त्व अर्थात् वास्तविकता नै वे
आफैं विचार गर, माटोबाट घ
कपाल, कपालबाट चूर्णरज अथ
त्यही माटाको अणुस्वरूप ब
प्रष्ट्याउ कि आफ्ना कर्महरू
मनुष्यले आत्मस्वरूपलाई बिर
सत्य वस्तु देख्दछ ॥४१॥ य

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोक
मशेषशोका–दिनिरस्तसङ्गम्।
एकं सदैकं परमः परेशः
सवासुदेवो न यतोऽन्यदस्ति ॥४३॥
सद्भाव एषो भवतो मयोक्तो
ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्।
एतत्तु यत् संव्यवहारभूतं
तत्रापि चोक्तं भुवनाश्रितं ते ॥४४॥
यज्ञः पशुर्वह्निरशेष ऋत्विजः
सोमः सुराः स्वर्गमयश्च कामः।
इत्यादिकर्माश्रितमार्गदृष्टं
भूरादिभोगश्च फलानि तेषाम् ॥४५॥
यच्चैतद्भुवनगतं मया तवोक्तं
सर्वत्र व्रजति हि तत्र कर्मवश्यः।
ज्ञात्वैवं ध्रुवमचलं सदैकरूपं
तत्कुर्याद्विशति हि येन वासुदेवम् ॥४६॥

अत्यन्त शुद्ध, निर्मल, शोकरहि
दोषहरूबाट पूर्ण रूपमा विहीन
एक सत्यस्वरूप परमात्मा परमेश
हुनुहुन्छ, उहाँका अतिरिक्त अन्य
यसप्रकार मैले यो सद्भावको अर्थ
वर्णन गरें, एकमात्र ज्ञान नै सत
असत्य रहेका छन् र तीनओटै भुव
जुन व्यवहारिक वस्तुहरू छ
विषयमा पनि वर्णन गरिसकें
सम्बन्ध राख्ने यज्ञ, पशु, अग्नि, स
देवताहरू तथा स्वर्गप्राप्तिक
विषयहरूमा संक्षेपमा बताइ
कर्महरूको फल भूर्लोकादिका
प्राप्तिमात्र हो अर्थात् यी कर्महरूव
परमात्मालाई प्राप्त गर्न सकिँदैन
त्रिभुवनका विषयमा तिमीलाई
आफ्ना कर्मका नियन्त्रणमा परेर
कुरालाई मनन गर्दै मनुष्यहरूले
सांसारिक मोहबाट पूर्ण रूपमा
कर्म गर्नुपर्छ, जसका माध्यमद्व
सर्वदा एकस्वरूप परमात्मा व
सकियोस् ॥४६॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे द्वादशोऽध्यायः।

त्रयोदशोऽध्यायः   अध्याय–१

"जडभरतोपाख्यानं, सौवीरं राजानं प्रति तत्त्वोपदेशश्च"

(जडभरतको उपाख्यान, सौवीर राजालाई भरतको उपदेश)

मैत्रेय उवाच

भगवन् सम्यगाख्यातं यत्पृष्टोऽसि मयाखिलम्।

भूसमुद्रादिसरितां संस्थानं ग्रहसंस्थितिम् ॥१॥

विष्ण्वाधारं तथा चैतत्त्रैलोक्यं समवस्थितम्।

परमार्थस्तु तेनोक्तो यथाज्ञानं प्रधानतः ॥२॥

यत्त्वेतत्तु भवानाह भरतस्य महीपतेः।

कथयिष्यामि चरितं तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥३॥

भरतः स महीपालः शालग्रामेऽवसत् किल।

योगयुक्तः समाधाय वासुदेवे सदा मनः ॥४॥

पुण्यदेशप्रभावेण ध्यायतश्च सदा हरिम्।

कथन्तु नाभवन्मुक्तिर्यदभूत् स द्विजः पुनः ॥५॥

विप्रत्वे च कृतं तेन यद्भूयः सुमहात्मना।

भरतेन मुनिश्रेष्ठ तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥६॥

पराशर उवाच

मैत्रेयले भने– हे भगवन्
नदीहरू र ग्रहहरूका विषयमा जु
त्यसका सम्बन्धमा हजुर
बताइदिनुभयो ॥१॥ त्यस
त्रिलोकसहित यो सम्पूर्ण चर
श्रीविष्णुकै आश्रयमा आधा
परमार्थिक ज्ञान सर्वोत्तम रहेको
प्रष्ट्याइदिनुभयो ॥२॥ तर, जसक
अघि बताउनुभएको थियो, ती
भरतको चरित्रका सम्बन्धमा सुन
कृपया त्यस विषयमा मलाई ब
सुनेअनुसार, ती राजा भरत सधैं
भगवान् श्रीवासुदेवमा चित्तलाई
क्षेत्रमा निवास गर्दथे ॥४॥ तर,
प्रभाव र निरन्तर परमात्माको
किन मुक्त हुन सकेनन्, जसका
फेरि अत्यन्त उत्तम ब्राह्मण
लिनुपर्‍यो ॥५॥ हे मुनिश्रेष्ठ! उ
जन्म लिइसकेपछि महात्मा भर
कृपया मलाई त्यो सबै वि
बताइदिनुहोस् ॥६॥ **पराशर**
अत्यन्त महात्मा पृथ्वीपति
एकाग्रतापूर्वक मन लगाए
शालग्रामक्षेत्र (नेपालको मुक्ति
वरिपरि फैलिएर रहेको ठाउँ, ज

ाहिंसादिष्वशेषेषु गुणेषु गुणिनां वरः।
ावाप परमां काष्ठां मनसश्चापि संयमे ॥८॥

ज्ञेशाच्युत गोविन्द माधवानन्त केशव।
ृष्ण विष्णो हृषीकेशेत्याह राजा स केवलम् ॥९॥

ान्यज्जगाद मैत्रेय किञ्चित् स्वप्नान्तरेऽपि च।
तत्परं तदर्थञ्च विना नान्यदचिन्तयत् ॥१०॥

ामित्पुष्पकुशादानं चक्रे देवक्रियाकृते।
ान्यानि चक्रे कर्माणि निःसङ्गो योगतापसः ॥११॥

ागाम सोऽभिषेकार्थमेकदा तु महानदीम्।
स्नौ तत्र तदा चक्रे स्नानस्यानन्तरक्रिया ॥१२॥

थाजगाम तत्तीर्थं जलं पातुं पिपासिता।
ासन्नप्रसवा ब्रह्मन्नेकैव हरिणी वनात् ॥१३॥

तः समभवत्तत्र पीतप्राये जले तथा।
ंहस्य नादः सुमहान् सर्वप्राणिभयङ्करः ॥१४॥

तः सा सहसा त्रासादाप्लुता निम्नगातटम्।
त्युच्चारोहणेनास्या नद्यां गर्भः पपात सः ॥१५॥

पुरुषहरूमा अत्यन्त श्रेष्ठ राजा भ
सम्पूर्ण गुणहरूमा र मनको नियन्त्र
प्राप्त गर्न सफल भएका थिए। यस
सधैं एकाग्रतापूर्वक परमात्मामा
यज्ञेश! हे अच्युत! हे गोविन्द! हे म
केशव! हे कृष्ण! हे विष्णो! हे हृ
हजुरलाई नमस्कार छ। यस प्रकार
भगवान्का नामको मात्र उच्चारण ग
उनी सपनामा पनि माथि बताइएका
अन्य केही उच्चारण गर्दैनथे र
अर्थबाहेक अन्य कुनै वस्तुको चि
ती निःसङ्ग योगयुक्त एवं अत्यन्त
भगवान्को पूजाका लागि आवश्यक
र फूलको मात्र संग्रह गर्ने गर्द
अतिरिक्त अन्य कुनै काम गर्दैन
स्नान गर्न अर्थात् नुहाउनका लागि म
गए र स्नान गरिसकेर स्नानपछि
आरम्भ गर्न थाले ॥१२॥ हे ब्राह्म
अत्यन्त तिर्खाएकी एक तत्काल
अवस्थामा रहेकी हरिणी पानी पि
महानदीका किनारमा आइपुगी ॥
हरिणीले पानी पिइसक्नमात्र के ला
सबै प्राणीहरूलाई भयभीत गराउने
भएको सिंह गर्जिएको आवाज अ
त्यो अचानक अत्यन्त भयभीत
नदीको किनारमा आई र अत्यन्त अ
हुनाले त्यसको पेटमा रहेको गर्भ अन
खस्यो ॥१५॥ नदीको तरङ्गमाल
तेजिलो छालमा खसेर नदीको वे
आमाको गर्भबाट अनायास रूपमा

र्भप्रच्युतिदोषेण प्रोत्तुङ्गाक्रमणेन च ।
त्रेय सापि हरिणी पपात च ममार च ॥१७॥
रिणीं तां विलोक्याथ विपन्नां नृपतापसः ।
गपोतं समादाय निजमाश्रममागतः ॥१८॥
कारानुदिनञ्चासौ मृगपोतस्य वै नृप ।
ोषणं पुष्यमाणश्च स तेन ववृधे मुने ॥१९॥
चाराश्रमपर्यन्तं तृणानि गहनेषु सः ।
ूरं गत्वा च शार्दूलत्रासादभ्याययौ पुनः ॥२०॥
ातर्गत्वातिदूरञ्च सायमायाद् यथाश्रमम् ।
ुनश्च भरतस्याभूदाश्रमस्योटजाजिरे ॥२१॥
स्य तस्मिन्मृगे दूरसमीपपरिवर्तिनि ।
ासीच्चेतः समायुक्तं न ययावन्यतो द्विज ॥२२॥
वेमुक्तराज्यतनयः प्रोज्झिताशेषबान्धवः ।
मत्वं स चकारोच्चैस्तस्मिन् हरिणबालके ॥२३॥
कें वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः किं सिंहेन निपातितः ।
चेरायमाणे निष्क्रान्ते तस्यासीदिति मानसम् ॥२४॥
ेषा वसुमती तस्य खुराग्रक्षत-कर्बुरा ।
ीयते मम जातोऽसौ क्व ममैणकबालकः ॥२५॥

गर्दा त्यो हरिणीको पनि अग्लो
त्यहाँबाट खसेर मृत्यु भयो ॥१७॥
हरिणीको मृत्यु भइसकेको देखेपछि
त्यो टुहुरो मृगबालकलाई आफ्ना साथै
फर्किए ॥१८॥ त्यसपछि रा
मृगबालकको निरन्तररूपमा पाल
तथा उनीबाट पालिएको त्यो मृगको
अनायास रूपमा बढ्न थाल्यो ॥१
राजा भरतको आश्रमको नजिक र
र कहिले–कहिले टाढा गए तापनि
फर्किएर आश्रममा नै आउने ग
आश्रमभन्दा टाढा बस्दैनथ्यो ॥२
अर्थात् बिहानको समयमा धेरै टाढा
फर्किएर आउने गर्दथ्यो र राजा
आँगनमा बसिरहन्थ्यो ॥२१॥ हे ब्र
कहिले नजिक र कहिले टाढा बसिर
राजा भरतको मन आकर्षित भइ
त्यो मृगबालकको अतिरिक्त अन्य
छाड्यो ॥२२॥ आफ्नो सम्पूर्ण राज्य
गरिसकेका र आफ्ना बन्धुबान्धवहरु
परित्याग गरिसकेका राजा भरत त्य
ममता अर्थात् माया गर्न थाले ॥२
आश्रमबाट बाहिर गएपछि त्यसले
भने राजा भरत आफ्नो मनमा त्यो
बाघले त खाएन, कुनै ब्वाँसोले त
सिंहले त आफ्नो आहार बनाएन
चिन्तन गरिरहन्थे ॥२४॥ आहा ! हे
अगाडिपट्टिको भागको चिन्हका
कस्तो विचित्रमय भइरहेको छ, मे
त्यो मृगबालक उत्पन्न भएको हो
गयो, यतिखेरसम्म आएको छैन
के त्यो मृगबालक वनबाट सकुश

एते लूनाशिखास्तस्य दशनैरचिरोद्गतैः ।

कुशाः काशा विराजन्ते वटवः सामगा इव ॥२७॥

इत्थं चिरगते तस्मिन् स चक्रे मानसं मुनिः ।

प्रीतिप्रसन्नवदनः पार्श्वस्थे चाभवन् मृगे ॥२८॥

समाधिभङ्गस्तस्यासीत् तन्ममत्वावृतात्मनः ।

सन्त्यक्तराज्यभोगर्द्धिस्वजनस्यापि भूपतेः ॥२९॥

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।

मृगपोतेऽभवच्चित्तं स्थैर्यवत्तस्य भूपतेः ॥३०॥

कालेन गच्छता सोऽथ कालञ्चक्रे महीपतिः ।

पितेव सास्रं पुत्रेण मृगपोतेन वीक्षितः ॥३१॥

मृगमेव तदाद्राक्षीत् त्यजन् प्राणानसावपि ।

तन्मयत्वेन मैत्रेय नान्यत् किञ्चिदचिन्तयत् ॥३२॥

ततश्च तत्कालकृतां भावनां प्राप्य तादृशीम् ।

जम्बूमार्गे महारण्ये जातो जातिस्मरो मृगः ॥३३॥

टोकेका कारणले शिखा अर्थात्
काश, सामगान गर्ने ब्रह्मचारीह
शोभायमान भइरहेका छन् ॥२७
समयसम्म त्यो आश्रमबाट चर्नक
मृगबालकको विषयमा चिन्तन ग
भइरहन्थे र ऊ आफ्नो नजिकमा अ
गर्दा भरतको अनुहार चम्कन थ
हर्षविभोर हुन्थे ॥२८॥ यसप्रका
आसक्तचित्त रहनाका कारणले रा
पूर्णरूपमा त्याग गरिसकेका ती
अर्थात् तपस्यामा व्यवधान उत्पन्न
भङ्ग भयो ॥२९॥ ती राजाको एव
चित्त त्यो मृगबालक चञ्चल
चञ्चल बनिदिन्थ्यो र त्यो टाढ
ऊसँगै टाढै गइदिन्थ्यो
लाग्दैनथ्यो ॥३०॥ कालान्तरमा
बितिसकेपछि आँसुले भरिएका
पिताका समान अश्रुपूर्ण नयन भए
हेर्दाहेर्दै राजा भरतले आफ्नो प्रा
मैत्रेय! राजा भरत पनि आफ्नो प्राण
पितृवत् तथा स्नेहपूर्व नय
मृगबालकलाई मात्र हेरिरहेका
तन्मय भएका कारणले गर्दा भरत
चिन्तन गरेनन् ॥३२॥ त्यसपछि
मृत्युका समयमा विकसित भएक
गर्दा जम्बूमार्ग अर्थात् कालञ्
भयानक जङ्गलमा पहिलेका
सम्झनाबाट पूर्ण रूपमा सम्पन्न
जन्म लिए ॥३३॥ हे ब्राह्मण!
जन्मका विषयमा पूर्ण रूपमा

शुष्कैस्तृष्णैस्तथा पर्णैः स कुर्वन्नात्मपोषणम्।

मृगत्वहेतुभूतस्य कर्मणो निष्कृतिं ययौ ॥३५॥

तत्र चोत्सृष्टदेहोऽसौ जज्ञे जातिस्मरो द्विजः।

सदाचारवतां शुद्धे योगिनां प्रवरे कुले ॥३६॥

सर्वविज्ञानसम्पन्नः सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्।

अपश्यत् स च मैत्रेय आत्मानं प्रकृतेः परम् ॥३७॥

आत्मनोऽधिगतज्ञानो देवादीनि महामुने।

सर्वभूतान्यभेदेन स ददर्श महामतिः ॥३८॥

न पपाठ गुरुप्रोक्तं कृतोपनयनः श्रुतिम्।

न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥३९॥

उक्तोऽपि बहुशः किञ्चिज्जडवाक्यमभाषत।

तदप्यसंस्कारगुणं ग्राम्यवाक्योक्तिसंश्रितम् ॥४०॥

अपध्वस्तवपुः सोऽपि मलिनाम्बरधृग् द्विजः।

क्लिन्नदन्तान्तरः सर्वैः परिभूतः स नागरैः ॥४१॥

सम्मानना परां हानिं योगर्द्धेः कुरुते यतः।

जनेनावमतो योगी योगसिद्धिञ्च विन्दति ॥४२॥

माध्यमद्वारा आफ्नो शरीरको भरण
प्राप्तिको कारणस्वरूप आफ्ना
अर्थात् निराकरण गर्दथे ॥३५॥ त्य
मृग शरीरको परित्याग गरेर सद
अत्यन्त उत्तम र शुद्ध कुलमा
स्मरणशक्तिबाट पूर्ण रूपमा स
जन्मिए ॥३६॥ हे मैत्रेय! ती स
वास्तविक रूपमा सम्पन्न सम्पूर्ण
पूर्ण रूपमा ज्ञान प्राप्त भएका
रहस्यका ज्ञाता राजा भरतले
प्रकृतिभन्दा पूर्ण रूपमा अलग
महामुनि! आत्मज्ञानबाट सम्पन्न
देवता आदि सम्पूर्ण प्राणीहरूला
नसम्भिएर आफ्नै अभिन्न स्वरु
अर्थात् सबैलाई आफैं जस्ता दे
यज्ञोपवीतसंस्कार अर्थात् व्रतबन्ध
अध्ययन गराइए तापनि वेदाध्य
अध्ययन गरेनन् तथा ब्राह्मणधर्मअ
ध्यान दिएनन् र शास्त्रहरू
गरेनन् ॥३९॥ कसैले उनीसँग सोध
समान केही असंस्कृत र गाउँघरक
वाक्यहरूको मिलावट गरिएको व
अर्थात् आफू पूर्ण रूपमा अज्ञा
गर्दथे ॥४०॥ निरन्तर मयलले भ
मैला कपडा लगाउने र अपरिमा
नमाझेको दाँत भएका उनी स
अपमानित भएर रहेका थिए ॥
मर्यादाले योगलाई हानि पुऱ्याउँ
लागि सबैभन्दा धेरै हानिकारक
जुन योगी अन्य मनुष्यहरूबाट अ
अत्यन्त चाँडै नै योगसिद्धि
यसकारण योगीहरूले यस्तो क

हिरण्यगर्भवचनं विचिन्त्येत्थं महामतिः ।

आत्मानं दर्शयामास जडोन्मत्ताकृतिं जने ॥४४॥

भुङ्क्ते कुल्माषव्रीह्यादिशाकं वन्यं फलं कणान् ।

यद् यदाप्नोति सुबहु तदत्तेऽकालसंयमम् ॥४५॥

पितर्युपरते सोऽथ भ्रातृभ्रातृव्यबान्धवैः ।

कारितः क्षेत्रकर्मादि कदन्नाहारपोषितः ॥४६॥

स तूक्षपीनावयवो जडकारी च कर्मणि ।

सर्वलोकोपकरणं बभूवाहारवेतनः ॥४७॥

तं तादृशमसंस्कारं विप्राकृतिविचेष्टितम् ।

क्षत्ता पृषतराजस्य काल्यै पशुमकल्पयत् ॥४८॥

रात्रौ तं समलङ्कृत्य वैशसस्य विधानतः ।

अधिष्ठितं महाकाली ज्ञात्वा योगेश्वरं तथा ॥४९॥

ततः खड्गं समादाय निशितं निशि सा तथा ।

क्षत्तारं क्रूरकर्माणमच्छिनत् कण्ठमूलतः ।

स्वपार्षदयुता देवी पपौ रुधिरमुल्वणम् ॥५०॥

प्रतिपादन गरिएका यी वचनह
अत्यन्त तेज बुद्धि भएका भर
मनुष्यहरूका अगाडि जड र उ
गरेका थिए अर्थात् आफू अत्यन
देखिएका थिए ॥४४॥ कुल्माष
साग, वनमा फलेको फल, कण
हुनसक्छ, मृत्यु पर्खनका लागि
त्यसैको भोजन गर्ने गर्थे ॥४५॥
मृत्यु भइसकेपछि भाइ र भति
अर्थात् सडे-गलेको अन्नद्वारा प
खेतीपातीको काममा लगाउ
अत्यन्त पोषिएको गोरुको जस्त
कर्ममा जडका समान अप्रयासर
भोजनमात्र प्राप्त भए तापनि स
गरिदिने यन्त्रका समान बनि
खानमात्र दिएर सबैले आ-आफ
यस किसिमले संस्कारको पूर्ण
र ब्राह्मणभेषका विरुद्धक
देखिसकेपछि राजा पृषत्का सेवव
बलिको विधानअनुसार उनला
सुसज्जित गराएर महाकालीक
पशु बनाए। तर, महायोगेश्वर भ
लागि आफ्ना अगाडि ल्या
महाकालीले आफूले धारण गरि
तलवार उठाएर ती अत्यन्त
राजसेवकहरूको गला क
पार्षद्हरूसहित सबैले तिनीह
भरतलाई बचाइदिइन् ॥४८-५

तं तादृशं महात्मानं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।

क्षत्ता सौवीरराजस्य विष्टियोग्यममन्यत ॥५२॥

स राजा शिविकारुढो गन्तुं कृतमतिर्द्विज ।

बभूवेक्षुमतीतीरे कपिलर्षेर्वराश्रमम् ॥॥५३॥

श्रेयः किमत्र संसारे दुःखप्राये नृणामिति ।

प्रष्टुं तं मोक्षधर्मज्ञं कपिलाख्यं महामुनिम् ॥५४॥

उवाह शिविकां तस्य क्षत्तुर्वचनचोदितः ।

नृणां विष्टिगृहीतानामन्येषां सोऽपि मध्यगः ॥५५।

गृहीतो विष्टिना विप्रः सर्वज्ञानैकभाजनम् ।

जातिस्मरोऽसौ पापस्य क्षयकाम उवाह ताम् ॥५६॥

ययौ जडगतिः सोऽथ युगमात्रावलोकनम् ।

कुर्वन् मतिमतां श्रेष्ठस्तदन्ये त्वरितं ययुः ॥५७॥

विलोक्य नृपतिः सोऽथ विषमां शिविकागतिम् ।

किमेतदित्याह समं गम्यतां शिविकावहा ॥५८॥

पुनस्तथैव शिबिकां विलोक्य विषमां हि सः ।

नृपः किमेतदित्याह भगवद्भिर्गम्यतेऽन्यथा ॥५९॥

ढाकिएर रहेको अत्यन्त प्रज्वलन
तेजस्वी ती महात्मालाई माथि बता
भएको देखेर विना ज्याला
सम्भिएए ॥५२॥ हे ब्राह्मण!
मोक्षधर्मका विषयमा पूर्ण रू
कपिलसँग यस दुःखमय संसार
कर्म अथवा कार्य गर्दा मनुष्यहरूव
यस विषयमा सोध्नका लागि पा
नदीका किनारमा रहेको महर्षि
जाने विचार गरेका थिए ॥
सेवकहरूबाट अभिप्रेरित भए
डोलेहरूका बीचमा लागेर राजा
बोक्न थाले ॥५५॥ यसप्रकार
समाइएपछि आफ्नो पहिलेको ज
सम्पूर्ण ज्ञानहरूका एकमात्र आ
जड भरत आफ्नो पापमय प्रार
मनसायले पाल्की बोकेर
बुद्धिमान्हरूमा सर्वोत्तम जडभ
चारहात भूमिको अवलोकन गर्दै
अर्थात् विस्तारै हिँड्न थाले; तर
अत्यन्त तीव्र गतिमा हिँडिरहे
किसिमले आफ्नो पाल्कीको अ
देखेर राजाले भने– "ए पाल्व
भइरहेको छ ? तिमीहरू सबै समा
त्यसपछि पनि पाल्कीको अवस्था
भएको देखेपछि राजाले भने– "अ
किन यसरी असमान गतिपूर्वक
गतिमा हिँड्नका लागि केले
छ?" ॥५९॥ यस प्रकार राजाले
भनेको सुनेपछि ती पाल्की वाह

राजोवाच

किं श्रान्तोऽस्यल्पमध्वानं त्वयोढा शिबिका मम।

किमायाससहो न त्वं पीवानपि निरीक्ष्यसे ॥६१॥

ब्राह्मण उवाच

नाहं पीवान्न चौवोढा शिबिका भवतो मया।

न श्रान्तोऽस्मि न चायासः सोढव्योऽस्ति महीपते ॥६२॥

राजोवाच

प्रत्यक्षं दृश्यसे पीवानद्यापि शिबिका त्वयि।

श्रमश्च भारोद्वहने भवत्येव हि देहिनाम् ॥६३॥

ब्राह्मण उवाच

प्रत्यक्षं भवता भूप यद्दृष्टं मम तद्वद।

बलवानबलश्चेति वाच्यं पश्चाद् विशेषणम् ॥६४॥

त्वयोढा शिबिका चेति त्वयय्यद्यापि च संस्थिता।

मिथ्यैतदत्र तु भवाञ्छृणोतु वचनं मम ॥६५॥

भूमौ पादयुगस्यास्था जङ्घे पादद्वये स्थिते।

ऊरू जङ्घाद्वयावस्थौ तदाधारं तथोदरम् ॥६६॥

वक्षःस्थलं तथा बाहू स्कन्धौ चोदरसंस्थितौ।

स्कन्धाश्रितेयं शिबिका मम भारोऽत्र किंकृतः ॥६७॥

मेरो पाल्की बोकेर हिँडेको थेँ
के तिमी यत्तिकैमा थाकिसक्यं
अत्यन्त मोटा-घाटा र बलवान् दे
यो अत्यन्त सहज किसिमको
सक्तैनौ र ? ॥६१॥ **ब्राह्मणले**
मोटो छु र न तपाईंको पाल्की
थाकेको छु र न मैले परिश्र
आवश्यकता नै रहेको छ ॥६
तिमी त प्रत्यक्ष रूपमा मोटा
समयमा पनि मेरो पाल्की तिम्रा
छ र भारी बोकेपछि देहधारीहरूल
हुनु स्वभाविकै हो ॥६३॥ **ब्रा**
तपाईंले प्रत्यक्ष रूपमा के देखि
पहिले त्यो बताउनुहोस् र बलवा
विशेषणहरूका विषयमा त्यसप
"तिमीले मेरो पाल्कीलाई बोकिर
पनि मेरो पाल्की तिम्रो काँधम
यसकारण तिम्रो भनाइ पूर्ण रू
ठीक छ अब मेरो कुरा सुन्नुहो
स्वयं ध्यानपूर्वक हेर्नुहोस् र विचा
दुईवटा गोडा रहेका छन्, गोडाहर
छन्, तिघ्राहरूमाथि दुईओटा ऊरु
छन्, जाँघहरूभन्दा माथि उद
छ ॥६६॥ यसरी नै पेटभन्दामा
हातहरू एवं काँधहरू रहेका
पाल्की राखिएको छ। यस्तो अ
भार ममाथि कसरी पर्न सक्छ
पाल्कीभित्र तपाईंको भनेर स
अवस्थित रहेको छ, वास्तवमा त

अहं त्वञ्च तथान्ये च भूतैरुह्याम पार्थिव ।

गुणप्रवाहपतितो भूतवर्गोऽपि यात्ययम् ॥६९॥

कर्मवश्या गुणाश्चैते सत्त्वाद्याः पृथिवीपते ।

अविद्यासञ्चितं कर्म तच्चाशेषेषु जन्तुषु ॥७०॥

आत्मा शुद्धोऽक्षरः शान्तो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

प्रवृद्ध्यपचयौ नास्य एकस्याखिलजन्तुषु ॥७१॥

यदा नोपचयस्तस्य न चैवापचयो नृप ।

तदा पीवानसीतीत्थं कया युक्त्या त्वयेरितम् ॥७२॥

भूपादजङ्घाकट्यूरूजठरादिषु संस्थिते ।

शिविकेयं यथा स्कन्धे तथा भारः समस्त्वया ॥७३॥

तदान्यैर्जन्तुभिर्भूप शिबिकोढा न केवलम् ।

शैलद्रुमगृहोत्थोऽपि पृथिवीसम्भवोऽपि वा ॥७४॥

यदा पुंसः पृथग्भावः प्राकृतैः कारणैर्नृप ।

सोढव्यस्तु तदायासः कथं वा नृपते मया ॥७५॥

यद्द्रव्या शिबिका चेयं तद्द्रव्यो भूतसङ्ग्रहः ।

भवतो मेऽखिलस्यास्य ममत्वेनोपबृंहितः ॥७६॥

पञ्च महाभूतहरूले निरन्तर र
हुन्छन्। यी पञ्च महाभूत पनि
वहावमा परेर निरन्तर बगिरहे
पृथ्वीपति! ती सत्त्वादि गुण
आधिपत्यमा रहेका हुन्छन् तथ
कर्म अविद्याबाटै उत्पन्न भएक
पूर्ण रूपमा शुद्ध, अविनाशी, शा
अत्यन्त अलग छ र सम्पूर्ण प्राणी
विराजमान भएको छ। यसक
अथवा विनाश कहिल्यै हुँदैन
त्यसको अर्थात् आत्माको वृद्धि
भने तिमी अत्यन्त मोटो छौ भनेर
अर्थात् कुन युक्तिले भन्नुभएको
रूपमा पृथ्वी, गोडा, तिघ्रा, क
आधारमा अवस्थित काँधहरूम
जसरी मेरो लागि भारी हुनसक
लागि नि भारी हुन सक्छ।
जसरी तपाईंबाट अलग छ, त्य
पनि अलग नै रहेको छ ॥७३॥ हे
तात्त्विक विचारका आधारमा
केवल पाल्कीमात्र नभएर पर्वत
भार पनि वहन भइरहेको छ
पुरुष प्रकृतिबाट उत्पन्न भएका
अलग हुन्छ,तब त्यसको परिश्र
सक्छ? अर्थात् मलाई कुनै परिश्र
द्रव्यहरूबाट अर्थात् पदार्थहरूब
तयार भएको छ, त्यसै पदार्थ
प्राणीहरूको शरीर बनेको हो
ममत्वले अस्तित्व जमाएको
भन्नुभयो– यति कुरा बताइसके

राजोवाच

भो भो विसृज्य शिबिकां प्रसादं कुरु मे द्विज।

कथ्यतां को भवानत्र जाल्मरूपधरः स्थितः ॥७८॥

यो भवान् यन्निमित्तं वा यदागमनकारणम्।

तत्सर्वं कथ्यतां विद्वन् मह्यं शुश्रूषवे त्वया ॥७९॥

ब्राह्मण उवाच

श्रूयतां कोऽहमित्येतद्वक्तुं भूप न शक्यते।

उपभोगनिमित्तञ्च सर्वत्र गमनक्रिया ॥८०॥

सुखदुःखोपभोगौ तु तौ देहाद्युपपादकौ।

धर्माधर्मोद्भवौ भोक्तुं जन्तुर्देहादिमृच्छति ॥८१॥

सर्वस्यैव हि भूपाल जन्तोः सर्वत्र कारणम्।

धर्माधर्मौ यतः कस्मात् कारणं पृच्छ्यते त्वया ॥८२॥

राजोवाच

धर्माधर्मौ न सन्देहः सर्वकार्येषु कारणम्।

उपभोगनिमित्तञ्च देहाद्देहान्तरागमः ॥८३॥

यत्त्वेतद् भवता प्रोक्तं कोऽहमित्येतदात्मनः।

वक्तुं न शक्यते श्रोतुं तन्ममेच्छा प्रवर्तते ॥८४॥

अहो ब्राह्मणश्रेष्ठ! तपाईं यस पाल्व
र ममाथि कृपा गरेर तपाईं मला
यस किसिमको जडरूप धारण
हुनुहुनछ ? कृपया म अज्ञानीलाई
दिनुहोस् ॥७८॥ हे विद्वान् ! तपा
निमित्त कारणले गर्दा तपाईं यहाँ
तथा यहाँ आउनको उद्देश्य के हो
सबै बताइदिनुहोस्। मलाई तपा
रूपमा सुन्ने जिज्ञासाले अत्यन्त पि
ब्राह्मणले भने– हे राजन् ! म को
अत्यन्त कठिन छ अर्थात् बताउन
कर्महरूको फल भोग गर्नका निमि
जाने क्रियाहरू भइरहेका हुन्छ
तीनओटै प्रश्नहरूका जवाफ यसै
छन् ॥८०॥ सुख–दुःखको उपभोग
प्राप्ति गराउँछ र जीवले धर्म ए
भएका सुख दुःखलाई भोग गर्न
धारण गरेको हुन्छ अर्थात् धार
भूपाल! धर्म र अधर्म नै सम्पूर्ण
अवस्थाहरूको कारण हो, फेरि
आउनाको कारणका विषयमा तप
भएको छ ? ॥८२॥ **राजाले भने-**
धर्म तथा अधर्म नै कारण भएको हु
पनि सन्देह छैन र कर्मफलको उप
एक शरीरबाट अर्को शरीरमा जा
यसमा पनि द्विविधा छैन ॥८३॥
कि म को हुँ त्यस विषयमा ब
विषयमा सुन्नका लागि म अत्यन
कृपया ममा उत्पन्न भएको
बनाइदिनुहोस् ॥८४॥ हे ब्रह्मन

ब्राह्मण उवाच

शब्दोऽहमिति दोषाय आत्मन्येष तथैव तत्।
अनात्मन्यात्मविज्ञानं शब्दो वा भ्रान्तिलक्षणः ॥८६॥

जिह्वा ब्रवीत्यहमिति दन्तोष्ठौ तालुकं नृप।
एते नाऽहं यतः सर्वे वाङ्निष्पादनहेतवः ॥८७॥

किं हेतुभिर्वदत्येषा वागेवाहमिति स्वयम्।
तथापि वाङ् नाहमेतद् वक्तुमित्थं न युज्यते ॥८८॥

पिण्डः पृथग् यतः पुंसः शिरः पाण्यादिलक्षणः।
ततोऽहमिति कुत्रैतां संज्ञां राजन् करोम्यहम् ॥८९॥

यद्यन्योऽस्ति परः कोऽपि मत्तः पार्थिवसत्तम।
तदैषोऽहमयञ्चान्यो वक्तुमेवमपीष्यते ॥९०॥

यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः।
तदा हि को भवान् कोऽहमित्येतद् विफलं वचः ॥९१॥

त्वं राजा शिबिका चेयमिमे वाहाः पुरःसुराः।
अयञ्च भवतो लोको न सदेतन्नृपोच्यते ॥९२॥

वृक्षाद् दारु ततश्चेयं शिबिका त्वदधिष्ठिता।
किं वृक्षसंज्ञा वास्याः स्याद्दारुसंज्ञाथवा नृप ॥९३॥

वृक्षारूढो महाराजो नायं वदति ते जनः।
न च दारुणि सर्वस्त्वां ब्रवीति शिबिकागतम् ॥९४॥

भएको "अहं" शब्द कुनै कि
लायक हुँदैन, तर अनात्मामा
गराइदिने भ्रान्तिमूलक "अ
हुन्छ ॥८६॥ हे नृप! जिब्रो, अ
सबैले "अहं" शब्दको उच्चारण
त "अहं" होइनन्। यी त के
उच्चारणका कारकतत्त्व म
होइन ॥८७॥ त के जिब्रो आदि
वाणीले स्वयं आफूलाई नै "अ
यसकारण तिमी मोटा छौ अथव
उपयुक्त छैन ॥८८॥ टाउको
स्वरूप भएका अर्थात् शरीर
आत्माभन्दा पूर्ण रूपमा अलग
हे राजन्! "अहं" शब्दको म क
तथा हे राजश्रेष्ठ! यदि मभन्दा
आत्मा भएको भए "यी म हुँ,
बताउन सकिने थियो ॥९०
शरीरहरूमा एउटै पुरुष अर्थात् अ
भने "तपाईं को हो ? र म यो
रूपमा निष्फल हुन्छ ॥९१॥ हे नृ
यो पाल्की हो, यी अगाडि पा
छन्, यो सम्पूर्ण लोक तपाईंको
पनि कुरा यथार्थमा अर्थात् व
छैनन् ॥९२॥ हे राजन्! रूखबाट
तपाइ विराजमान हुनुभएको
बताउनुहोस् कि यो काठ हो वा
पनि मनुष्यले "महाराज रुखम
भन्दैन र न कसैले महाराज क
भन्दछ। तर, सबैले महाराज
हुनुभएको छ नै भन्दछन् ॥९४।
विशेषतामा अवस्थित भएका

ं छत्रशलाकानां पृथग्भागो विमृश्यताम् ।
यातं छत्रमित्येष न्यायस्त्वयि तथा मयि ॥९६॥
ान् स्त्री गौरजो वाजी कुञ्जरो विगहस्तरुः ।
ेषु लोकसंज्ञेयं विज्ञेया कर्महेतुषु ॥९७॥
ान्न देवो न नरो न पशुर्न च पादपः ।
ीराकृतिभेदास्तु भूपैते कर्मयोनयः ॥९८॥
स्तु राजेति यल्लोके यच्च राजभटात्मकम् ।
यान्यच्च नृपेत्थं तन्न सत्सङ्कल्पनामयम् ॥९९॥
ु कालान्तरेणापि नान्यां संज्ञामुपैति वै ।
रिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च किम् ॥१००॥
ं राजा सर्वलोकस्य पितुः पुत्रो रिपो रिपुः ।
त्न्याः पतिः पिता सूनोः किं त्वां भूप वदाम्यहम् ॥१०१॥
ं किमेतच्छिरः किं नु ग्रीवा तव तथोदरम् ।
कमु पादादिकं त्वं वा तवैतत् किं महीपते? ॥१०२॥
मस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग् भूप व्यवस्थितः ।
ोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ॥१०३॥
ं व्यवस्थिते तत्त्वे मयाहमिति भाषितुम् ।
्थक कारणनिष्पाद्यं शक्यते नृपते कथम्? ॥१०४॥

अलग गरेर विचार गर्नुहोस् कि तप
गयो। यही न्यायिक सिद्धान्त तपा
लागू हुन्छ अर्थात् मेरो र तपाईंको शरी
अतिरिक्त अन्य कुनै वस्तु होइन ॥
गाई अज अर्थात् बाख्रा, घोडा, हा
अर्थात् रूख आदि लौकिक संज्ञाहरु
कारणस्वरूप शरीरहरूमा मात्र हुने
हे राजन्! पुरुष अर्थात् जीव देवता,
आदि केही पनि होइन। यो सबै
भएका शरीरहरूका आकृतिह
हो ॥९८॥ संसारमा राजा, राजाका
जे जति पनि वस्तु छन्; हे राजन् ! यी
सत्य नभएर केवल कल्पनामात्र हुन
पनि छैन ॥९९॥ जुन वस्तुले
परिमाणादिका कारणले उत्पन्न भए
अर्थात् नाम धारण गर्दैन, त्यही वा
हे राजन्! यस्तो वस्तु कुन चाँहि
राजन्! तपाईं स्वयं पनि मनन गर्नु
प्रजाहरूको राजा हुनुहुन्छ, पिताको
शत्रु नै हुनुहुन्छ, पत्नीको पति हुनु
हुनुहुन्छ, अब तपाईंलाई मैले
गर्ने? ॥१०१॥ हे महीपाल! तपाईं के
अथवा घाँटी, पेट वा गोडा आदिमध
यो शिर आदिसँग तपाईंको के सम्ब
यिनीहरू तपाईंका आफ्ना हुन् ? ॥१
तपाईं यी सम्पूर्ण अवयवहरूभ
अवस्थित हुनुहुन्छ। यसकारण अत
विचार गर्नुहोस् कि म को हुँ ? ॥
आत्मतत्त्व यस किसिमले व्यवस्थि
त्यसलाई सबैबाट अलग गरेर मात्र
यस्तो अवस्थामा मैले त्यसका विष
माध्यमद्वारा कसरी वर्ण
र ? यो अत्यन्त असम्भव छ ॥१०

## चतुर्दशोऽध्यायः		अध्याय–१४

"राज्ञः सौवीरस्य प्रश्नः, भरतस्योत्तरदानञ्च"

(राजा सौवीरको प्रश्न जडभरतको जवाफ)

राशर उवाच

शम्य तस्येति वचः परमार्थसमन्वितम् ।

श्रयावनतो भूत्वा तमाह नृपतिर्द्विजम् ॥१॥

जोवाच

गवन् यत्त्वया प्रोक्तं परमार्थमयं वचः ।

ुते तस्मिन् भ्रमन्तीव मनसो मम वृत्तयः ॥२॥

तद्विवेकविज्ञानं यदशेषेषु जन्तुषु ।

नवता दर्शितं विप्र तत्परं प्रकृतेर्महत् ॥३॥

ाहं वहामि शिबिकांशिबिका न मयि स्थिता ।

ारीरमन्यदस्मत्तो येनेयं शिबिका धृता ॥४॥

ुणप्रवृत्त्या भूतानां प्रवृत्तिः कर्मचोदिता ।

प्रवर्तन्ते गुणा ह्येते किं ममेति त्वयोदितम् ॥५॥

एतस्मिन् परमार्थज्ञ मम श्रोत्रपथं गते ।

मनो विह्वलतामेति परमार्थार्थितां गतम् ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो– प
भएका ती ब्राह्मणका वचन सुनेपछि
विनयभावपूर्वक नम्र भएर ब्राह्मणसँ
भने– हे भगवन् ! तपाईंले जुन परमार्थ
भएका वचन सुनाउनुभयो, त्यो सुनिर
वृत्तिहरू भ्रान्तिमूलक अर्थात् भ्रान्ति
भइरहेका छन् ॥२॥ हे ब्राह्मण!
प्राणीहरूमा अवस्थित अर्थात् व
विज्ञानका विषयमा बताउनुभयो उ
रूपमा अलग रहनुभएका परब्रह्म प
यसमा मलाई कुनै द्विविधा रहेको छै
जुन भन्नुभयो कि मैले पाल्की बोकि
यो पाल्की रहेको पनि छैन, त्यो श
रहेको छ, जसले यो पाल्की बोकि
जीवहरूको प्रवृत्ति सत्त्व, रज र त
प्रेरणाबाट भइरहेको हुन्छ र गु
अधीनस्थ भएर नै प्रवृत्त भएका
कर्तृत्वपन भएको कसरी मान्न
परमार्थज्ञ! यस विषयमा तपाईंबा
मन परमार्थका विषयमा ज्ञान हा
गर्दा अत्यन्त व्याकुल भइरहेको
त्यस विषयमा विस्तारपूर्वक मलाई
हे ब्राह्मण! म त पहिलेदेखि नै धर्मा
आश्रममा गएर यस अपार संसारम

दन्तरे च भवता तदेतद्वाक्यमीरितम् ।

नैव परमार्थार्थं त्वयि चेतः प्रधावति ॥८॥

ऽपिलर्षिर्भगवतः सर्वभूतस्य वै द्विज ।

ष्णोरंशो जगन्मोहनाशायोर्वीमुपागतः ॥९॥

। एव भगवान् नूनमस्माकं हितकाम्यया ।

त्यक्षतामत्र गतो यथैतद् भवतोच्यते ॥१०॥

न्मह्यं प्रणताय त्वं यच्छ्रेयः परमं द्विज ।

द्वदाखिलविज्ञानजलवीच्युदधिर्भवान् ॥११॥

ाह्मण उवाच

ूप पृच्छसि किं श्रेयः परमार्थं नु पृच्छसि ।

ेयांस्यपरमार्थानि ह्यशेषाणि च भूपते ॥१२॥

ेवताराधनं कृत्वा धनसम्पदमिच्छति ।

्त्रानिच्छति राज्यञ्च श्रेयस्तस्यैव तन्नृप ॥१३॥

र्म यज्ञात्मकं श्रेयः स्वर्लोकफलदायि च ।

ेयः प्रधानञ्च फले तदेवानभिसंहिते ॥१४॥

बताउनुभयो, त्यो सुनिसकेपछि मेर
विषयमा सुन्ने अभिलाषाका साथ त
आकृष्ट भयो ॥८॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठ
सम्पूर्ण भूतहरूमा अर्थात् प्राणीमात्रम
रहनुभएका तथा सम्पूर्ण चराच
आधाररूप परब्रह्म परमात्मा श्रीवि
संसारमा व्याप्त भएर रहेको अज्ञ
लागि पृथ्वीमा आएका हुन् ॥९॥
किसिमको अभिव्यक्ति सुनिसकेपछि
द्विविधामा परिरहेको छु कि मेरो
मनसायले अभिप्रेरित भएर साक्षात्
तपाईंको स्वरूपमा यहाँ प्रत्यक्ष
उपदेश दिइरहनुभएको छ ॥१०
ब्राह्मणश्रेष्ठ! जुन कुरा मेरो लागि अ
रहेको छ, त्यो मलाई विस्तारपूर्व
तपाईं त सम्पूर्ण विज्ञानरूपी तरङ्ग
भरिएको समुद्रको मूल स्रोत
ब्राह्मणले भने– हे राजन्! तपाईं
प्रश्न गरिरहनुभएको छ कि परम
किनकि हे पृथ्वीपति! सम्पूर्ण श्रेय
छ, अर्थात् श्रेयका माध्यमद्वारा पर
हुन सक्तैन ॥१२॥ हे राजन्!
देवताहरूको आराधना वा उपासना
पुत्र र राज्यप्राप्तिको कामना गर्दछन्
त्यही नै परम श्रेय हो ॥१३॥ यज्ञा
श्रेय नै हुन्छन्, जसको फलस्वरूप
हुन्छ र मुख्य श्रेय त तिनीहरूका फल
नै रहेको हुन्छ अर्थात् फलको चाह
हुन्छ ॥१४॥ यसकारण हे भूपति! यो
लागेका पुरुषहरूले प्रकृतिभन्दा पर

श्रेयांस्येवमनेकानि शतशोऽथ सहस्रशः ।

सन्त्यत्र परमार्थस्तु तत्त्वतः श्रूयतां च मे ॥१६॥

धर्माय त्यज्यते किन्तु परमार्थो धनं यदि ।

व्ययश्च क्रियते कस्मात् कामप्राप्त्युपलक्षणः ॥१७॥

पुत्रश्चेत् परमार्थः स्यात् सोऽप्यन्यस्य नरेश्वर ।

परमार्थभूतः सोऽन्यस्य परमार्थो हि तत्पिता ॥१८॥

एवं न परमार्थोऽस्ति जगत्यस्मिंश्चराचरे ।

परमार्थो हि कार्याणि कारणानामशेषतः ॥१९॥

राज्यादिप्राप्तिरत्रोक्ता परमार्थतया यदि ।

परमार्था भवन्त्यत्र न भवन्ति च वै ततः ॥२०॥

ऋग्यजुःसामनिष्पाद्यं यज्ञकर्म मतं तव ।

परमार्थभूतं तत्रापि श्रूयतां गदतो मम ॥२१॥

यत्तु निष्पाद्यते कार्यं मृदा कारणभूतया ।

तत्कारणानुगमनाज्जायते नृप मृन्मयम् ॥२२॥

एवं विनाशिभिर्द्रव्यैः समिदाज्यकुशादिभिः ।

निष्पाद्यते क्रिया या तु सा भवित्री विनाशिनी ॥२३॥

अनाशी परमार्थस्तु प्राज्ञैरभ्युपगम्यते ।

तत्तु नाशि न सन्देहो नाशिद्रव्योपपादितम् ॥२४॥

यिनीहरूमध्ये कुनै पनि परमा
पारमार्थिक श्रेय छ, त्यस
सुन्नुहोस् ॥१६॥ यदि धन प्राप
हो भने, धार्मिक कार्यमा त्यसव
आफ्नो मनोकामना पूर्तिका ला
अर्थात् धन खर्च गरिन्छ ? यसक
पारमार्थिक उपलब्धि मान्न सवि
यदि पुत्रलाई परमार्थ मान्नुहुन्छ
पिताको परमार्थ हो तथा त्यस
अर्थात् आफ्ना पिताका लागि
हो, अन्यको होइन ॥१८॥ यसक
पुत्रलाई यस चराचर जगत्मा
किनकि, यस प्रकारको कार्यल
सम्पूर्ण कारणहरूको कार्य प
तथा यदि संसारमा राज्य आदि
मान्ने हो भने पनि परमार्थ भन
स्थिर भएर रहन्छ, तर राज्य करे
भएर रहँदैन । यस कारण त्यो प
यदि ऋक्, यजुः र सामवेद
मन्त्रहरूबाट सम्पन्न गरिने यज्ञ
परमार्थ मान्नुहुन्छ भने त्यस वि
सुन्नुहोस् ...... ॥२१॥ हे नृप!
जुन कार्य सम्पन्न हुन्छ, त्यो आ
सम्बन्ध रहेकाले माटोमय नै म
विनाशशील समिधा, घिउ र व
पदार्थहरूका माध्यमद्वारा जुन
सम्पन्न हुन्छन् ती पनि विनाश
विद्वान्हरूले परमार्थलाई अवि
नाशयुक्त अर्थात् विनाशशील
यज्ञ-यज्ञादि क्रियाहरू र त्य
प्राप्तिपछि) सबै विनाशयुक्त
किसिमको द्विविधा छैन ॥२४
कामना नगरिएका अर्थात् निष्क

नं चैवात्मनो भूप परमार्थार्थशब्दितम् ।

कारि परेभ्यस्तु परमार्थो न भेदवान् ॥२६॥

मात्मात्मनोर्योगः परमार्थ इतीर्यते ।

थ्यैतदन्यद् द्रव्यं हि नैति तद्द्रव्यतां यतः ॥२७॥

माच्छ्रेयांस्यशेषाणि नृप तानि न संशयः ।

मार्थस्तु भूपाल संक्षेपाच्छ्रूयतां मम ॥२८॥

को व्यापी समः शुद्धो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

न्मवृद्ध्यादिरहित आत्मा सर्वगतोऽव्ययः ॥२९॥

ज्ञानमयोऽसद्भिर्नामजात्यादिभिर्विभुः ।

योगवान्न युक्तोऽभून्नैव पार्थिव योज्यते ॥३०॥

स्यात्मपरदेहेषु सतोऽप्येकमयं हि यत् ।

ज्ञानं परमार्थोऽसौ द्वैतिनोऽतत्त्वदर्शिनः ॥३१॥

णुरन्ध्रप्रभेदेन भेदः षड्जादिसंज्ञितः ।

भेदव्यापिनो वायोस्तथा तस्य महात्मनः ॥३२॥

कत्वं रूपमेभदश्च बाह्यकर्मप्रवृत्तिजः ।

ध्यान आदिलाई परमार्थ मान्ने हो
अनात्माबाट आत्माको भेद बताउने
परमार्थमा कुनै किसिमको भेद रहेको
त्यो पनि परमार्थ होइन ॥२६॥ यदि पर
संयोगलाई परमार्थ मान्ने हो भने प
छ। किनकि अलग पदार्थको अलग
एकता हुन सक्तैन अर्थात् यदि आ
अलग छन् भने त गाइ तथा घोडाको
एकता कहिल्यै हुन सक्दैन र यदि
भाव हो भने त केवल उपाधिको निरा
उनीहरूको संयोग के हुनसक्छ ?
हे राजन्! निश्चय नै यी सम्पूर्ण क
परमार्थ होइन। अब जुन वास्तविक
त्यसका विषयमा मबाट सङ्क्षेपम
आत्मा एकस्वरूप, सर्वत्र व्यापक,
र प्रकृतिभन्दा पूर्ण रूपमा अलग छ
आदि विकारहरूबाट अलग, सर्वव्या
छ ॥२९॥ हे राजन्! त्यो आत्मा
सर्वव्यापक छ, त्यसको कहिल्यै क
भएको थियो, न भएको छ र न भवि
हुनसक्छ ॥३०॥ आफ्नो तथा अर्काक
अर्थात् सधैँ अवस्थित रहेको त्यो आ
यही विशेष ज्ञान परमार्थ हो र द्वैत अ
भएको पुरुष अपरमार्थदर्शी हो ॥३
रूपबाट सर्वव्यापक रहेको वा
प्वालहरूको भेदअनुसार षड्ज (सङ्गी
पहिलो स्वर, जुन स्वरले देवता
अनेक भेद हुन्छन्, त्यसरी नै एउटै
आदिका कारणले गर्दा देवता, मनुष्
रहेको हुन्छ ॥३२॥ एकस्वरूप भए
अनेक भेद हुन्छ, त्यो बाहिरी अथ
प्रवृत्तिका कारणबाट नै उत्पन्न भ
शरीरहरूका भेदको विनाश भइस
बाहिरी भेद रहँदैन। त्यो त केवल

पञ्चदशोऽध्यायः   अध्याय-१५

"ऋभु – निदाघसंवादः"

(ऋभु र निदाघको संवाद)

ाराशर उवाच

त्युक्ते मौनिनं भूयश्चिन्तयन्त महीपतिम्।

ात्युवाचाथ विप्रोऽसावद्वैतान्तर्गतां कथाम् ॥१॥

ब्राह्मण उवाच

श्रूयतां नृपशार्दूल यद्गीतमृभुणा पुरा।

मवबोधं जनयता निदाघस्य महात्मनः ॥२॥

ऋभुर्नामाभवत् पुत्रो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः।

वेज्ञाततत्त्वसद्भावो निसर्गादेव भूपते ॥३॥

ास्य शिष्यो निदाघोऽभूत् पुलस्त्यतनयः पुरा।

ादादशेषविज्ञानं स तस्मै परया मुदा ॥४॥

अवाप्तज्ञानतत्त्वस्य न तस्याद्वैतवासनाम्।

स ऋभुस्तर्कयामास निदाघस्य नरेश्वर ॥५॥

देविकायास्तटे वीरनगरं नाम वै पुरम्।

समृद्धमतिरम्यं च पुलस्त्येन निवेशितम् ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो– य
मौन धारण गरेर मनन गरिरहेव
ब्राह्मणले फेरि अद्वैतसम्बन्धी कथा
छ, ब्रह्म एकमात्र सत्य छ, मायाक
छ। मायाका माध्यमबाट रचना
स्वरूप अनिर्वचनीय छ भनी प्र
शङ्कराचार्यको सिद्धान्तका विषय
गरे ॥१॥ **ब्राह्मणले भने–** हे नृपश्रे
महात्मा निदाघलाई ज्ञानका विषय
ऋभुले जे बताउनुभएको थियो,
सुन्नुहोस् ॥२॥ हे भूपति! परमेष
ब्रह्माजीका ऋभु नाम भएका ए
स्वभावले नै अर्थात् स्वतःसिद्ध रूप
ज्ञाता थिए अर्थात् परमार्थ तत्त्वका
ज्ञान हासिल गरिसकेका थिए ॥
पुलस्त्य ऋषिका पुत्र निदाघ
जसलाई उनले अत्यन्त हर्षोल्लासप
प्रसन्नतापूर्वक तत्त्वज्ञानका विषय
थिए ॥४॥ हे नरेश्वर! ऋभुले अनु
शास्त्रहरूको ज्ञाता भए तापनि नि
श्रद्धा रहेको छैन ॥५॥ त्यस सम
किनारमा पुलस्त्य ऋषिद्वारा बसा
र अत्यन्त समृद्धशाली वीरनगर नाम
नगर अर्थात् सहर थियो ॥६॥

दिव्ये वर्षसहस्रे तु समतीतेऽस्य तत्पुरम्।
जगाम स ऋभुः शिष्यं निदाघमवलोककः ॥८॥
स तस्य वैश्वदेवान्ते द्वारालोकनगोचरे।
स्थितस्तेन गृहीतार्घ्यो निजवेश्म प्रवेशितः ॥९॥
प्रक्षालिताङ्घ्रिपाणिं च कृतासनपरिग्रहम्।
उवाच स द्विजश्रेष्ठो भुज्यतामिति सादरम् ॥१०॥

ऋभुरुवाच

भो विप्रवर्य भोक्तव्यं यदन्नं भवतो गृहे।
तत् कथ्यतां कदन्नेषु न प्रीतिः सततं मम ॥११॥

निदाघ उवाच

भक्तयावकवाट्यानामपूपानाञ्च मे गृहे।
यद् रोचते द्विजश्रेष्ठ तत् त्वं भुङ्क्ष्व यथेच्छया ॥१२॥

ऋभुरुवाच

कदन्नानि द्विजैतानि मृष्टमन्नं प्रयच्छ मे।
संयावपायसादीनि द्रप्स्यफाणितवन्ति च ॥१४॥

निदाघ उवाच

हे हे शालिनि मद्गेहे यत् किञ्चिदतिशोभनम्।
भक्ष्योपसाधनं मृष्टं तेनास्यान्नं प्रसाधय ॥१४॥

ब्राह्मण उवाच

इत्युक्ता तेन सा पत्नी मृष्टमन्नं द्विजस्य यत्।
प्रसाधितवती तद् वै भर्तुर्वचनगौरवात् ॥१५॥

हजार दिव्यवर्ष बितिसकेपछि अ
भेट्नका लागि उनको त्यो अ
गए ॥८॥ जुन समयमा निद
गरिसकेपछि आफ्नो ढोकामा
प्रतीक्षा गरिरहेका थिए, त्यस
महर्षिलाई देखे र उनलाई आ
सम्मानपूर्वक आफ्ना घरमा
ब्राह्मणश्रेष्ठले ऋभु महर्षिको ह
अत्यन्त उत्तम आसनमा विराजम
भने "हे अतिथिदेव भोजन ग्र
ऋभुले भने– हे ब्राह्मणश्रेष्ठ!
भोजन गर्न योग्य पदार्थ के के
बताउनुहोस्। किनकि, मेरो यो
गर्न योग्य अन्नमा रुचि छैन ॥१
हे विप्रवर! मेरो घरमा भात, गह
सातु र पुवा आदि खाद्यवस्तु
यिनीहरूमध्ये तपाईंका लागि जे
पूर्ण भोजन गर्नुहोस् ॥१२॥ ऋ
ब्राह्मण! यी सबै त कुत्सित अ
हुन्, मलाई तिमी हलुवा, खीर,
गुड अथवा मिश्रीवा सख्खरको
पदार्थ आदि स्वादिष्ट भोजन
निदाघले आफ्नी श्रीमतीसँग भने
घरमा जे अत्यन्त उत्तम पदार्थ
त्यसैबाट यी अतिथिका लागि अ
भोजन तयार गर ॥१४॥
जडभरतले भने– निदाघले
उनकी पत्नीले आफ्नो पतिका
ब्राह्मणअतिथिका लागि अत्यन
गरिदिइन ॥१५॥ हे पृथ्वीपाल

ाघ उवाच

पे ते परमा तृप्तिरुत्पन्ना तुष्टिरेव च।

पे ते मानसं स्वस्थमाहारेण कृतं द्विज ॥१७॥

। निवासो भवान् विप्र क्व च गन्तुं समुद्यतः।

गम्यते च भवता यतस्तच्च द्विजोच्यताम् ॥१८॥

भुरुवाच

द् यस्य तस्य भुक्तेऽन्ने तृप्तिर्ब्राह्मण जायते।

मे क्षुन्नाभवत् तृप्तिः कस्मान्मां परिपृच्छसि ॥१९॥

ह्निना पार्थिवे धातौ क्षयिते क्षुत्समुद्भवः ।

वत्यम्भसि च क्षीणे नृणां तृडपि जायते ॥२०॥

ृतुषौ देहधर्माख्ये न ममैते यतो द्विज।

तः क्षुत्सम्भवाभावात् तृप्तिरस्त्येव मे सदा ॥२१॥

नसः स्वस्थता तुष्टिश्चित्तधर्माविमौ द्विज।

ातसो यस्य तत् पृच्छ पुमानेभिर्न युज्यते ॥२२॥

व निवासस्तवेत्युक्तं क्व गन्तासि च यत् त्वया।

ुतश्चागम्यते तत्र त्रितयेऽपि निबोध मे ॥२३॥

ुमान् सर्वगतो व्यापी ह्याकाशवदयं यतः।

ुतः कुत्र क्व गन्तासीत्येतदप्यर्थवत् कथम् ॥२४॥

तपाईंलाई तृप्ति र सन्तोष त भयो होइ
आनन्दित भयो कि भएन ? ॥१७॥ हे
निवासस्थान कहाँ हो ? र कहाँसम्म
हो ? तथा हे ब्राह्मणोत्तम ! तपाईं कहाँ
हो? यो सबै विषयमा मलाई ब
बताइदिनुहोस् ॥१८॥ **ऋभुले भने-** हे
भोक लागिरहेको हुन्छ, त्यसैलाई भ
तृप्ति र आनन्द हुन्छ। तर मलाई त
लाग्दैन भने फेरि तृप्तिका विषयमा
छौ ? ॥१९॥ जठराग्निका माध्यमद्वा
ठोस पदार्थहरूको विनाश भएपछि
लागेको अनुभव हुन्छ, त्यसले पा
मनुष्यहरूलाई तिर्खा लागेको अनु
ब्राह्मण! यो भोक र तिर्खाको अनुभव
हो, मेरो होइन। यसकारण कहिल्यै
अनुभव नहुने भएकाले म सधैं तृप्त
द्विज! स्वस्थता र सन्तुष्टि पनि म
भएकाले यी दुईटै चित्तका धर्म हुन्,
यिनीहरूसँग लिप्त हुँदैन। यसकार
हुन्, त्यसैसँग उनीहरूका विष
होइन ॥२२॥ र तिमीले जुन सोध्यौ, त
गर्नुहुन्छ ? र कहाँसम्म जान लाग्नुभ
आउनुभएको हो ? यी तीनओटै
ध्यानपूर्वक सुन अर्थात् मेरो धारणा
समान सर्वव्यापी भएको हुनाले आ
सबै ठाउँमा व्याप्त भएर रहेको छ
कहाँबाट आउनुभएको हो ? कहाँ
कहाँ निवास गर्नुहुन्छ ? यी प्रश्नहर
अनावश्यक रहेका छन् ॥२४॥ म
कहीबाट आउँछु र न मैले कुने एक
गर्दछु। तिमी तिमी होइनौ, अन्य
होइन। म र अन्य पुरुष शरीर आदि

ष्टं न मृष्टमप्येषा जिज्ञासा मे कृता तव।
कं वक्ष्यसीति तत्रापि श्रूतयां द्विजसत्तम ॥२६॥

कमस्वाद्वथवा मृष्टं भुञ्जतोऽन्नं द्विजोत्तम।
ष्टमेव यदामृष्टं तदैवोद्वेगकारकम् ॥२७॥

मृष्टं जायते मृष्टं मृष्टादुद्विजते जनः।
ादिमध्यावसानेषु किमन्नं रुचिकारकम् ॥२८॥

न्मयं हि गृहं यद्वन्मृदा लिप्तं स्थिरं भवेत्।
ार्थिवोऽयं तथा देहः पार्थिवैः परमाणुभिः ॥२९॥

वगोधूममुद्गादि घृतं तैलं पयो दधि।
डं फलादीनि तथा पार्थिवाः परमाणवः ॥३०॥

देतद् भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत्।
न्मनः समतालम्बि कार्यं साम्यं हि मुक्तये ॥३१॥

ाह्मण उवाच

त्याकर्ण्य वचस्तस्य परमार्थाश्रितं नृप।
णिपत्य महाभागो निदाघो वाक्यमब्रवीत् ॥३२॥

मिष्टान्न हुँदैन र मैले जुन तिमीसँ
मिष्टान्नका लागि अनुरोध गरेको
तिम्रो मनसाय बुझ्ने आशय रहेको
के भन्छौ भनेर भनिएको थियो,
सुन.....॥२६॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठ! भोज
स्वादिष्ट अथवा अस्वादिष्ट नै के
स्वादिष्ट पदार्थ पनि जब समयका
बन्दछ, तब त्यो पनि हानिकारव
समयको प्रभावले गर्दा कहिलेकाहि
पनि रुचिकर बन्दछ र रुचिकर
मनुष्यलाई पीडा हुन्छ। यस कि
रहेको छ, जुन आरम्भ, मध्य र अन
अर्थात् स्वादिष्ट भएको अनुभव ग
जसरी माटोका माध्यमद्वारा तयार
लिपपोत गरेपछि सुदृढ बन्दछ, त्य
अर्थात् माटोबाट बनेको शरीर प
माटोबाटै उत्पन्न भएको अन्नका
कणहरूबाट पुष्ट भएको हुन्छ ॥२
घिउ, तेल, दूध, दही, सक्खर र फल
परमाणु नै त हुन्। यिनीहरूमध्ये
कुनलाई अस्वादिष्ट बताउने ? ॥३०
यस प्रकार बुझेर स्वादिष्ट र अस्
विचार गर्ने मनलाई समानदर्शी बना
समानता अर्थात् सम्पूर्ण पदार्थहरू
रहने समभाव नै मोक्ष प्राप्तिको क

ब्राह्मणस्वरूपधारी जडभरतले

ऋभु ऋषिका यस प्रकारका
सुनिसकेपछि धार्मात्मा निदाघले
भने ॥३२॥ निदाघले भने– हे ब्रा

ऋभुरुवाच

ऋभुरस्मि तवाचार्यः प्रज्ञादानाय ते द्विज।

इहागतोऽहं यास्यामि परमार्थस्तवोदितः ॥३४॥

एवमेकमिदं विद्धि न भेदि सकलं जगत्।

वासुदेवाभिधेयस्य स्वरूपं परमात्मनः ॥३५॥

ब्राह्मण उवाच

यथेत्युक्त्वा निदाघेन प्रणिपातपुरःसरम्।

पूजितः परया भक्त्या स्वेच्छातः प्रययावृभुः ॥३६॥

ब्राह्मण! म तिम्रो आचार्य अर्थात् गुर
सत् र असत्का विषयमा विचार ग
बुद्धि दिनका लागि यहाँसम्म आ
जान्छु, मैले तिमीलाई परमार्थका वि
बताइदिएँ ॥३४॥ यस पारमार्थिक
मनन गर्दै तिमी यो सम्पूर्ण चराच
परमात्मा वासुदेवकै स्वरूप भएक
किसिमको द्विविधा रहेको छैन ॥३
जडभरतले भने– यसपछि "अ
हुन्छ" भनेर निदाघले अत्यन्त वि
गर्दै भक्तिभावपूर्वक उनको प
स्वेच्छाअनुसार त्यहाँबाट प्रस्थान

इति श्रीविष्णुमहापुराणे द्वितीयांशे पञ्चदशोऽध्यायः।

षोडशोऽध्यायः अध्याय-१६

"निदानघसमीपे ऋभोः पुनर्गमनम्, आत्मतत्त्वोपदेशश्च"

(निदाघका समीपमा ऋभुको पुनर्गमन तथा आत्मतत्त्वको उपदेश)

ाह्मण उवाच

ःभुर्वर्षसहस्रे तु समतीते नरेश्वर।
ादाघज्ञानदानाय तदेव नगरं ययौ ॥१॥

ारस्य बहिः सोऽथ निदाघं ददृशे मुनिः।
हाबलपरीते तु पुरं विशति पार्थिवे ॥२॥

ऽ स्थितं महाभागं जनसम्मर्दवर्जकम्।
त्क्षामकण्ठमायान्तमरण्यात् ससमित्कुशम् ॥३॥

ट्वा निदाघं स ऋभुरुपगम्याभिवाद्य च।
वाच कस्मादेकान्ते स्थीयते भवता द्विज ॥४॥

दाघ उवाच

। विप्र जनसम्मर्दो महानेष जनेश्वरे।
विविक्षौ पुरं रम्यं तेनात्र स्थीयते मया ॥५॥

भुरुवाच

ाधिपोऽत्र कतमः कतमश्चेतरो जनः।
थ्यतां मे द्विजश्रेष्ठ त्वमभिज्ञो मतो मम ॥६॥

दाघ उवाच

ऽयं गजेन्द्रमुन्मत्तमद्रिशृङ्गसमुच्छ्रितम्।
धिरूढो नरेन्द्रोऽयं परलोकस्तथेतरः ॥७॥

ब्राह्मणले भने– हे नरहरूमा
हजार वर्ष बितिसकेपछि ऋभु ऋषि
ज्ञानका विषयमा उपदेश गर्नका ल
गए ॥१॥ त्यस नगरमा पुगिसकेप
विशाल सेना आदिका सहित त्यहं
प्रवेश गरिरहेका थिए ॥२॥ त्यस
नित्य-कर्मका लागि आवश्यक पर्ने
लिएर आएका धर्मात्मा निदाघ त्यो
अलिक पर भोकै र तिर्खै उभिइरहे
यसरी एक छेउमा उभिइरहेका नि
ऋभु ऋषिले उनको नजिक गएर उ
गर्दै भने– "हे ब्राह्मण तपाईं यो एक
उभिनुभएको हो ?" ॥४॥ नि
ब्राह्मणश्रेष्ठ ! राजा यो अत्यन्त रमणी
प्रवेश गर्न लागिरहेका छन्। य
जनसमुदायको अत्यन्त धेरै भीडभ
त्यसैले म यहाँ उभिइरहेको छु ॥५।
ब्राह्मणश्रेष्ठ! यहाँ राजा को छ ? र अ
प्रजा को छ ? यस विषयमा मल
किनकि तपाईं यिनीहरू सबैभन्द
बुद्धिजीवी जस्तो देखिनुहुन्छ ॥६॥
यो जुन पर्वतजस्तै अग्लो र अत्यन
अर्थात् हात्तीमाथि विराजमान भएक
हुन् तथा अन्य सबै प्रजाजन अथ

तत् कथ्यतां महाभाग विशेषो भवतानयोः ।
ज्ञातुमिच्छाम्यहं कोऽत्र गजः को वा नराधिपः ॥९॥

निदाघ उवाच

गजो योऽयमधो ब्रह्मन् उपर्यस्यैष भूपतिः ।
वाह्यवाहकसम्बन्धं को न जानाति वै द्विज ॥१०॥

ऋभुरुवाच

जानाम्यहं यथा ब्रह्मंस्तथा मामवबोधय ।
अधःशब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्द्ध्वमभिधीयते ॥११॥

ब्राह्मण उवाच

इत्युक्तः सहसारुह्य निदाघः प्राह तं ऋभुम् ।
श्रूयतां कथयाम्येष यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥१२॥

उपर्यहं यथा राजा त्वमधः कुञ्जरो यथा ।
अवबोधाय ते ब्रह्मन् दृष्यन्तो दर्शितो मया ॥१३॥

ऋभुरुवाच

त्वं राजेव द्विजश्रेष्ठ स्थितोऽहं गजवद् यदि ।
तदेतत् त्वं समाचक्ष्व कतमस्त्वमहं तथा ॥१४॥

ब्राह्मण उवाच

इत्युक्तः सत्वरं तस्य प्रगृह्य चरणावुभौ ।
निदाघः प्राह भगवानाचार्यस्त्वमृभुर्ध्रुवम् ॥१५॥

नान्यस्याद्वैतसंस्कारसंस्कृतं मानसं तथा ।
यथाचार्यस्य तेन त्वां मन्ये प्राप्तमहं गुरुम् ॥१६॥

ऋभुरुवाच

तवोपदेशदानाय पूर्वशुश्रूषणादृतः ।
गुरुस्तेऽहमृभुर्नाम्ना निदाघ समुपागतः ॥१७॥

धर्मात्मा ! यी दुईमा के-के वि
त्यो बताउनुहोस् । म जान्न चाह
हात्ती कुन हो र राजा कुन हो
यिनीहरूमध्ये तल अर्थात् जमि
हात्ती हो र त्यसमाथि विराजम
यस प्रकार बोक्ने र बोकाउनेक
जान्दैन ? ॥१०॥ **ऋभुले भने**
मैले सम्झन सक्दछु, त्यस
बुझाइदिनुहोस् । तपाईंले प्रष्ट
"अधः" अर्थात् तल शब्दको अ
अर्थात् माथि कसलाई भनिन्छ
जडभरतले भने– ऋभुद्वारा
सोधिएपछि निदाघले अनायास
भने– तपाईं मसँग सोधिरहनु भ
विषयमा बताउँछु; सुन्नुहोस् ...
राजाका जसरी माथि म रहेको
तल तपाईं रहनुभएको छ । हे
सम्झाउनका लागि मैले यस कि
गरेको हुँ अर्थात् देखाएको हुँ ।
ब्राह्मणश्रेष्ठ! तिमी राजाका स
हात्तीका समान अवस्थित रहेकं
छ, तर अब तिमी यो बताइदेऊ
को हुँ ॥१४॥ **ब्राह्मणरूपी ज**
यस किसिमले प्रश्न गरिसकेपछि
चरण समाउँदै निदाघले भने–
मेरा आचार्य ऋभु ऋषि हुनुहुन
जस्तो अर्थात् आचार्यको जस्तो
रूपमा सुसंस्कृत अर्थात् सम्प
कसैको पनि छैन । यसकारण
उपस्थित हुनुभएको छ ॥१६॥
पहिले जुन सेवा शुश्रूषा गरेर मे
थियौ यसकारण तिम्रो प्रेमक
स्नेहवश हे निदाघ! म ऋभु नामक
आत्मतत्त्वका विषयमा उपदेश
आएको हुँ ॥१७॥ हे महाम

ब्राह्मण उवाच

एवमुक्त्वा ययौ विद्वान् निदाघं स ऋभुर्गुरुः ।

निदाघोऽप्युपदेशेन तेनाद्वैतपरोऽभवत् ॥१९॥

सर्वभूतान्यभेदेन ददृशे स तदात्मनः ।

यथा ब्रह्मपरो मुक्तिमवाप परमां द्विज ॥२०॥

तथा त्वमपि धर्मज्ञ तुल्यात्मरिपुबान्धवः ।

भव सर्वगतं जानन्नात्मानमवनीपते ॥२१॥

सितनीलादिभेदेन यथैकः दृश्यते नभः ।

भ्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन् पृथक् पृथक् ॥२२॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्

तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत् ॥

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेत

दात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम् ॥२३॥

पराशर उवाच

इतीरितस्तेन स राजवर्य

स्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः ।

स चापि जातिस्मरणाप्तबोध-

स्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमाप ॥२४॥

इति भरतनरेन्द्रसारवृत्तं

कथयति यश्च शृणोति भक्तियुक्तः ।

स विमलमतिरेति नात्ममोहं

निदाघलाई यस किसिमको उप
विद्वान् महर्षि ऋभु फर्किए र निद
उपदेशबाट अभिप्रेरित भएर अ
तत्परतापूर्वक लागे ॥१९॥ त्यस
प्राणीहरूलाई आफ्नो आत्माभ
थाले । तपाईं किसिमले अ
ब्रह्मविचारमा परायण भएका ती
प्राप्त गरे ॥२०॥ त्यसैअनुसार
आफ्नो आत्मामा शत्रु र बन्धु-
राख्दै, हे महीपते! आफूलाई स
मोक्ष प्राप्तिमा लाग्नुहोस् अर्थात्
लागेर त्यसलाई प्राप्त गर्नु
सर्वव्यापक रूपमा रहेको एउटै
नीलो भेदहरू भएको देखिन्छ
दृष्टि भएकाहरूले पनि एउटै आ
स्वरूपहरूमा देखिरहेका हुन्छ
चराचर जगत्मा जे जति छ,
एक अविनाशी आत्मामात्र छ ,
केही पनि छैन । तपाईं म र अन्य
नै हौं, यसबाहेक अन्य कसै
यसकारण आफूमा भएको भेद-
रूपमा परित्याग गरिदिनुहोस
भन्नुभयो- यसरी ती ब्राह्मण
उपदेश प्राप्त गरिसकेपछि पार
राजर्षि सौवीरनरेशले आफूमा
परित्याग गरिदिए । ती आफ्नो
राख्न सक्षम ब्राह्मणश्रेष्ठ अर्थात्
पूर्ण रूपमा सम्पन्न भएका कार
सधैँका लागि मुक्त भए ॥२४॥
सारपूर्ण वृतान्तका विषयमा जु
कीर्तन गर्दछ अथवा सुन्दछ,
निर्मल हुन्छ। त्यसलाई कहिल्यै
हुनेछैन अर्थात् उसको आत्मा
निवास गर्न सक्नेछैन तथा

तृतीयांशः

प्रथमोऽध्यायः   अध्य

"मन्वन्तरविवरणम्"

(मन्वन्तरहरूको वर्णन)

ैत्रेय उवाच

कथिता गुरुणा सम्यग् भूसमुद्रादिसंस्थितिः ।

ूर्यादीनाञ्च संस्थानं ज्योतिषामपि विस्तरात् ॥१॥

ेवादीनां तथा सृष्टीॠषीणामपि वर्णिता ।

ातुर्वर्ण्यस्य चोत्पत्तिस्तिर्यग्योनिगतस्य च ॥२॥

ध्रुवप्रह्लादचरितं विस्तराच्च त्वयोदितम् ।

न्वन्तराण्यशेषाणि श्रोतुमिच्छाम्यनुक्रमात् ॥३॥

न्वन्तराधिपांश्चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।

भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥४॥

पराशर उवाच

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।

तान्यहं भवते सम्यक् कथयामि यथाक्रमम् ॥५॥

स्वायम्भुवो मनुः पूर्वो मनुः स्वारोचिषस्तथा ।

उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥६॥

षडेते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु खेः सुतः ।

वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्ततेऽन्तरम् ॥७॥

स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।

मैत्रेयले भने– हे गुरुदेव! त
आदिको स्थिति तथा सूर्य आदि ग्र
विषयमा मलाई पूर्ण रूपमा अ
बताइदिनुभयो ॥१॥ तपाईंले देवता
सृष्टिका विषयमा तथा चार
तिर्यग्योनिका जीवहरूको उत्पत्ति
विस्तारपूर्वक वर्णन गरिदिनुभय
प्रह्लादको चरित्रका विषयमा पनि त
वर्णन गरिदिनुभयो। हे गुरुदेव
मुखारविन्दबाट मन्वन्तर तथा
देवताहरूका साथै मन्वन्तरहरूका
कथाका विषयमा सारपूर्ण किसि
सुन्न चाहन्छु ॥३–४॥ **पराशरजीले**
अर्थात् भूतकालमा जति मन्वन्तर
भविष्यमा जुन–जुन हुनेछन्, तिनीह
म क्रमबद्ध रूपमा वर्णन गर्ने
स्वाम्यम्भुव मनु भए। त्यसपछि
स्वारोचिष, उत्तम, तामस, रैवत र
भए ॥६॥ यी छओटा मन्वन्तरहरू
समाप्त भइसकेको छ। अहिले सूर्य
समय चलिरहेको छ, जसला
भनिन्छ ॥७॥ कल्पको आरम्भ
स्वायम्भुव मन्वन्तरका विषयमा ब
देवता र सप्तर्षिहरूका विष

ारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे।
पश्चिच्चैव देवेन्द्रो मैत्रेयासीन्महाबलः ॥१०॥
र्ज्जः स्तम्बस्तथा प्राणो वातोऽथ ऋषभस्तथा।
रयश्च परीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥११॥
त्रकिम्पुरुषाद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्य तु।
द्वितीयमेतत् कथितमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥१२॥
तीये त्वन्तरे ब्रह्मन्नुत्तमो नाम यो मनुः
सुशान्तोनाम देवेन्द्रो मैत्रेयासीत् सुरेश्वरः ॥१३॥
सुधामानस्तथा सत्याः शिवाश्चासन् प्रतर्दनाः।
वशवर्तिनश्च पञ्चैते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥१४॥
वसिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन्।
अजः परशुदिव्याद्यास्तस्योत्तममनोः सुताः ॥१५॥
तामसस्यान्तरे देवाः सुरूपा हरयस्तथा।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥१६॥
शिबिरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोपलक्षणः।
सप्तर्षयश्च ये तेषां तत्र नामानि मे शृणु ॥१७॥
ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वनकस्तथा।
पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥१८॥
नरः ख्यातिः शान्तहयो जानुजङ्घादयस्तथा।

पारावत र तुषित नाम भएका देवता बलशाली विपश्चित् नाम भएका त थिए ॥१०॥ उर्ज्ज, स्तम्ब, प्राण, वा परिपान् यी सात त्यस समयका सप तथा स्वारोचिष मनुका चैत्र तथा कि भएका पुत्र थिए। यसप्रकार तिम्रो द्वितीय मन्वन्तरका विषयमा वि गरिदिएँ। अब उत्तम मनुका सम्ब सुन ॥१२॥ हे ब्राह्मण! तेस्रो मन्तव भएका मनु थिए। हे मैत्रेय ! त्यस सुशान्त नाम भएका देवाधिपति राजा इन्द्र थिए ॥१३॥ त्यस सम शिव, प्रतर्दन र वशवर्ती यी सबै बा पाँच किसिमका गण थिए ॥१४॥ त वसिष्ठ ऋषिका सात पुत्रहरू सप्त थिए। तथा अज, परशु एवं दिव्य पुत्रहरू थिए ॥१५॥ त्यसपछि सुरूप, सत्य, हरि एवं सुधि यी च थिए र यी प्रत्येक वर्गमा सत्ताइस रहेका थिए ॥१६॥ त्यस समयम गर्ने शिवि नाम भएका राजा इन्द्र थि जुन सप्तर्षिहरू रहेका थिए वि विषयमा पनि सुन ॥१७॥ ज्योति चैत्र, अग्नि, वनक एवं पीवर यी स सप्तर्षिहरू थिए ॥१८॥ तामस शान्तहय, जानुजङ्घ आदि अत्यन्त त्यस समयका प्रतापी राजाहरू

अमिताभा भूतरजोवैकुण्ठाः ससुमेधसः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥२१॥

हिरण्यरोमा देवश्रीरूर्ध्वबाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महामुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्र तत्रासन् रैवतेऽन्तरे ॥२२॥

बलबन्धुः सुसम्भारुः सत्यकाद्याश्च तत्सुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मुनिसत्तम ॥२३॥

स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवस्तथा ॥२४॥

विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवंशजान् ॥२५॥

षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्चाक्षुषाख्यस्तथा मनुः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥२६॥

आद्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुगाश्च दिवौकसः ।
महानुभावा लेखाश्च पञ्चैतेऽप्यष्टका गणाः ॥२७॥

सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥२८॥

ऊरुः पुरुः शतद्युम्नप्रमुखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥२९॥

विवस्वतः सुतो विप्र श्राद्धदेवो महाद्युतिः ।
मनुः संवर्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥३०॥

चौध–चौध देवताहरूका अमिता
सुमेधा नाम भएका गणहरू र
विप्र! यस रैवत नाम भएको म
देवश्री, ऊर्ध्वबाहु, वेदबाहु, सुधाम
यी सात सप्तर्षिहरू रहेका थिए
बलबन्धु, सुसम्मारू, सत्यक अ
रैवत मनुका अत्यन्त पराक्रम
समयका राजा थिए ॥२३॥ स्वा
एवं रैवत यी चारओटै मनुहरू राजा
भएको बताइएको छ ॥२४॥ राज
कठोर तपस्याका माध्यमद्वारा
उपासना गरेर आफ्ना वंशमा उत्प
मन्वन्तरका प्रजापति अर्थात् अ
गरेका थिए ॥२५॥ छैटौं मन्वन्तर
मनु रहेका थिए तथा त्यस स
मनोजव रहेको थियो। त्यस स
रहेका थिए, तिनीहरूको नामक
त्यस समयमा आद्य, प्रसूत, भव
पाँच किसिमका देवताहरू
यिनीहरूमध्ये प्रत्येक गणहरूमा
रहेका थिए ॥२७॥ त्यस मन्वन
हविष्मान्, उत्तम, मधु, अतिना
भएका सप्तर्षिहरू रहेका थि
अत्यन्त बलशाली पुत्रहरू ऊरु,
त्यस समयका अत्यन्त पराक्रमी
हे ब्राह्मण! यस समयमा सातौं
छ। यसमा सूर्यका पुत्र अत्यन्त
श्राद्धदेव मनु रहेका छन् ॥३०
वैवस्वत मनुका समयमा आदित

वसिष्ठः कश्यपोऽथात्रिर्जमदग्निः सगौतमः।
विश्वामित्रो भरद्वाजः सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥३०॥
इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्टः शर्यातिरेव च।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभ उद्दिष्ट एव च ॥३३॥
करुशश्च पृषध्रश्च वसुमान् लोकविश्रुतः।
मनोर्वैवस्वतस्यैते नव पुत्राश्च धार्मिकाः ॥३४॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता।
मन्वन्तरेष्वशेषेषु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥३५॥
अंशेन तस्य जज्ञेऽसौ यज्ञः स्वायम्भुवेऽन्तरे।
आकूत्यां मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥३६॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे।
तुषितायां समुत्पन्नो ह्यजितस्तुषितैः सह ॥३७॥
औत्तमे त्वन्तरे चैव तुषितस्तु पुनः स वै।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यैः सह सुरोत्तमैः ॥३८॥
तामसस्यान्तरे चैव सम्प्राप्ते पुनरेव हि।
हर्यायां हरिभिः सार्धं हरिरेव बभूव ह ॥३९॥
रैवतेऽप्यन्तरे देवः सम्भूत्यां मानसोऽभवत्।
सम्भूतो रैवतैः सार्द्धं देवैर्देववरो हरिः ॥४०॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठैर्दैवतैः सह ॥४१॥
मन्वन्तरे तु सम्प्राप्ते तथा वैवस्वते द्विज।

विश्वामित्र र भरद्वाज यी सबै यस
रूपमा रहेका छन् ॥३२॥ इक्ष्वाकु,
नरिष्यन्त, नाभ, करुष, पृषथ एवं
प्रख्यात वसुमान् यी नौ ती वैव
धर्मपरायण पुत्रहरू भएका थि
विष्णुशक्ति उपमारहित सत्त्वगुण
र रक्षामा अवस्थित रहेको हुन्छ र
त्यही वैष्णवी शक्ति विराजमान प
सबैभन्दा पहिलो स्वायम्भुव म
गर्भबाट यज्ञमय पुरुष भगवान्
मानसदेव उत्पन्न भएका थि
स्वारोचिष मन्वन्तर आइसकेप
अजित नै तुषित नाम भएका दे
गर्भबाट फेरि उत्पन्न भए ॥३७॥
मन्वन्तरका समयमा तिनै
सत्यगणहरूसहित सत्यस्वरूप
उत्पन्न भए ॥३८॥ यसपछि ताम
तिनै मानसदेव हरि नाम भ
हरिस्वरूपमा हर्याका गर्भबाट फे
त्यसपछि भगवान् हरि रैवत मन्व
समयका देवताहरूसँगै सम्भूतिक
मानसका नामबाट सबै लोकहरू
यसपछि चाक्षुष मन्वन्तर आए
भगवान् वैकुण्ठ नाम भएका दे
नामबाट प्रसिद्ध हुँदै विकुण्ठा
हुनुभयो ॥४१॥ तथा हे ब्राह्मण!
आएपछि भगवान् श्रीविष्णु कश्य
अदितिका गर्भमा प्रवेश गरेर वा
प्रकट हुनुभयो ॥४२॥ जुन म
पाइलाका माध्यमद्वारा तीनोटै भ

त्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै ।
प्ताथवाभवन् विप्र याभिः संवर्द्धिताः प्रजाः ॥४४॥

स्माद् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः ।
स्मात् स प्रोच्यते विष्णुर्विश्धातोश्च प्रवेशनात् ॥४५॥

र्वे च देवा मनवःसमस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुसूनवश्च ।
इन्द्रश्च योऽयं त्रिदशेशभूतो
विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ताः ॥४६॥

श्रीविष्णुका यी सात किसिमका म
जसबाट सम्पूर्ण प्रजाहरूको रक्षा
उहाँ नै महात्मा श्रीनारायणको श
सम्पूर्ण विश्व उत्पन्न भएको हो ए
ब्रह्मण्ड व्याप्त भएको छ। यसकार
नामबाट प्रख्यात हुनुभएको छ।
"विश्" धातुबाट विष्णु शब्द
यसकारण सम्पूर्ण देवताहरू, स
सप्तर्षिहरू, अशेष मनुपुत्रहरू र स
इन्द्रहरू यी सबै भगवान् श्रीविष्णुक
स्वरूपहरू हुन् ॥४६॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः

अध्याय –

"सावर्ण्यादिमन्वन्तर —कथनम्, कल्पपरिमाणञ्च"

(सावर्णि आदि मनुहरूको वर्णन तथा कल्प परिमाण निरूपण)

मैत्रेय उवाच

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्तमन्वन्तराणि वै।

भविष्याण्यपि विप्रर्षे ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥१॥

पराशर उवाच

सूर्यस्य पत्नी संज्ञाभूत्तनया विश्वकर्मणः।

मनुर्मर्यमो यमी चैव तदपत्यानि वै मुने ॥२॥

असहन्ती तु सा भर्तुस्तेजश्छायां युयोज वै।

भर्तुः शुश्रूषणेऽरण्यं स्वयं च तपसे ययौ ॥३॥

संज्ञेयमित्यथार्कश्च छायायामात्मजत्रयम्।

शनैश्चरं मनुञ्चान्यं तपतीञ्चाप्यजीजनत् ॥४॥

छायासंज्ञा ददौ शापं यमाय कुपिता यदा।

तदान्येयमसौ बुद्धिरित्यासीद् यमसूर्ययोः ॥५॥

ततो विवस्वानाख्याते तयैवारण्यसंस्थिताम्।

समाधिदृष्ट्या ददृशे तामश्वां तपसि स्थिताम् ॥६॥

मैत्रेयले भने– हे विप्रव
बितिसकेका सात मन्वन्तरहरू
रूपमा बताइदिनुभयो। अब
मन्वन्तरहरूका विषयमा सुन्न
मलाई तिनीहरूका विषयम
बताइदिनुहोस् ॥१॥ **पराशरजीले**
विश्वकर्माकी संज्ञा नाम भएक
अर्थात् पत्नी थिइन्। ती संज्ञाक
यमी नाम भएका तीन सन्तान
तर कालान्तरमा आफ्नो पति सूर्य
असमर्थ भएका कारणले गर्दा स
एक कन्यालाई सूर्यको सेवामा
गर्नका लागि वनमा गइन् ॥३॥
नाम भएकी कन्यालाई संज्ञा सम
शनैश्चर र अर्का एउटा मनु यी
नाम भएकी एक कन्यासमेत त
गराए ॥४॥ एक दिन जब छाया
क्रोधित भएर आफ्नो पुत्रसँग पक्ष
यमलाई श्राप दिइन्, त्यसपछि
संज्ञा नभएर अरु नै कोही भ
त्यसपछि तिनै छायाले सम्पू
बताइसकेपछि सूर्यले समाधिम
संज्ञाले घोडीको स्वरूप धारण
तपस्या गरिरहेको देखे ॥६॥ त्य
घोडाको स्वरूप धारण गरे

आनिन्ये च पुनः सञ्ज्ञां स्वस्थानं भगवान् रविः।
तेजसः शमनञ्चास्य विश्वकर्मा चकार ह ॥८॥
भ्रमिमारोप्य सूर्यन्तु तस्य तेजोविशातनम्।
कृतवानष्टमं भागं न व्यशातयदव्ययम् ॥९॥
यत् सूर्याद् वैष्णवं तेजः शातितं विश्वकर्मणा।
जाज्वल्यमानमपत् तद् भूमौ मुनिसत्तम ॥१०॥
त्वष्टैव तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत्।
त्रिशूलञ्चैव रुद्रस्य शिविकां धनदस्य च ॥११॥
शक्तिं गुहस्य देवानामन्येषाञ्च यदायुधम्।
तत्सर्वं तेजसा तेन विश्वकर्मा व्यवर्द्धयत् ॥१२॥
छायासंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो मनुः।
पूर्वजस्य सवर्णोऽसौ सावर्णिस्तेन चोच्यते ॥१३॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमथाष्टमम्।
तच्छृणुष्व महाभाग भविष्यं कथयामि ते ॥१४॥
सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय भविता ततः।
सुतपाश्चामिताभाश्च मुख्याश्चापि तदा सुराः ॥१५॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यान् मुनिसत्तम ॥१६॥
दीप्तिमान् गालवो रामः कृपो द्रौणिस्तथा ऽपरः।
मत्पुत्रस्तु तथा व्यासो ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥१७॥

त्यसपछि फेरि श्रीसूर्यनाराय
स्थानमा लिएर आए र विश्व
शान्त बनाइदिए अर्थात् सहन
ल्याइदिए ॥८॥ विश्वकर्माले र
राखेर उनको तेजलाई घटाइ
त्यो अक्षुण्ण तेजको केवल
अंशलाई क्षय गराउन सके अ
हे मुनिश्रेष्ठ! विश्वकर्माले जुन
थिए, त्यो अत्यन्त जाज्व
झऱ्यो ॥१०॥ त्यस समयमा
झरेको अत्यन्त शक्तिशा
श्रीविष्णुको सुदर्शनचक्र, भगव
त्रिशूल, धनका अधिपति कु
कार्तिकेयको गोप्य शक्ति
देवताहरूका शस्त्र-अस्त्रहरू
अत्यन्त बलवान् अर्थात् शक्तिश
छायारूपी संज्ञाको जुन अव
यसभन्दा पहिले उल्लेख ग
अग्रज अर्थात् दाजु मनुको
त्यसकारण उनलाई सवर्ण
उनको जुन आठौं मन्वन्तर अ
छ; हे धर्मात्मा! त्यस भावी
तिमीलाई विस्तृतरूपमा बता
सुन ॥१४॥ हे मैत्रेय! यी साव
मनु हुनेछन् र सुतपा, अमिता
हुनेछन् ॥१५॥ ती देवताहरू
बीसको समूह रहनेछ। हे मु
सप्तर्षिहरूका विषयमा
सुन ॥१६॥ दीप्तिमान्, गाल
अश्वत्थामा, मेरा पुत्र व्यास र
सावर्णि मन्वन्तरमा सप्तर्षि

विरजाश्चोर्वरीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरे ।
सावर्णेस्तु मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥१९॥
नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय भविता मनुः ।
पारा मरीचिगर्भाश्च सुधर्माणस्तथा त्रिधा ॥२०॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषमिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यद्भुतो द्विज ॥२१॥
सबलो द्युतिमान् भव्यो वसुर्मेधातिथि स्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रैते च महर्षयः ॥२२॥
धृतकेतुर्दीप्तिकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकात्मजाः ॥२३॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्भविष्यति मुने मनुः ।
सुधामानो विशुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥२४॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् शृणुष्व च ॥२५॥
हविष्मान् सुकृतः सत्यो ह्यपांमूर्तिस्तथापरः ।
नाभागोऽप्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥२६॥
सुक्षेत्रश्चोत्तामौजाश्च हरिसेनादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णिपुत्रास्तु रक्षिष्यन्ति वसुन्धराम् ॥२७॥
एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्वाणरतयस्तथा ॥२८॥
गणास्त्वेते तदा मुख्या देवानाञ्च भविष्यताम् ।

सावर्णि मनुका पुत्रहरू विरजा,
आदि त्यस समयका अत्यन्त
हुनेछन् ॥१९॥ हे मुनि ! नवौं मन
नाम भएका हुनेछन् । तथा प्र
देवताहरू भएको, पार, मरीचि
किसिका देवगण त्यस सम
तिनीहरूको अधिपति अर्थात्
अद्भुत नाम भएका इन्द्र हु
दक्षसावर्णि मन्वन्तरमा सबल,
मेधातिथि, ज्योतिष्मान् र सा
ऋषिहरू सप्तर्षि हुनेछन्
दक्षसावर्णिका धृतकेतु, दीप्ति
एवम् पृथुश्रवा आदि नाम भए
हे मुनि! दशौं मनु ब्रह्मसावर्णि
सुधामा एवं विशुद्ध नाम भए
जसको प्रत्येक गणमा
रहनेछन् ॥२४॥ त्यस समय
अत्यन्त बलाशाली र महान्
हुनेछन् । तथा जो–जो सप्तर्षि
नाम पनि सुन ॥२५॥ हविष्मान्
नाभाग, अप्रतिमौजा र स
सप्तर्षिहरूको नाम हो ॥२६
हरिसेन आदि ब्रह्मसावर्णि मनु
पुत्रहरूले त्यस समयमा पृथ्व
यसरी नै एघारौं मनु धर्मसावर्णि
विहंगम, कामगम र निर्वाणरति
हुनेछन् । यी तीनओटै गणहर
देवताहरू रहनेछन् एवं त्यस
अत्यन्त प्रभावशाली इन्द्र

सर्वगः सर्वधर्मा च देवानीकादयस्तथा।

भविष्यन्ति मनोस्तस्य तनयाः पृथिवीश्वराः ॥३१॥

रुद्रपुत्रस्तु सावर्णो भविता द्वादशो मनुः।

ऋतधामा च तत्रेन्द्रो भविता शृणु मे सुरान् ॥३२॥

हरिता रोहिता देवास्तथा सुमनसो द्विज।

सुकर्माणश्च ताराश्च दशकः पञ्च वै गणाः ॥३३॥

तपस्वी सुतपाश्चैव तपोमूर्तिस्तपोरतिः।

तपोधृतिर्द्युतिश्चान्यः सप्तमस्तु तपोधनः ॥३४॥

देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयस्तथा।

मनोस्तस्य महावीर्या भविष्यति सुता नृपाः ॥३५॥

त्रयोदशो रौच्यनामा भविष्यति मुने! मनुः।

सुत्रामाणः सुधर्माणः सुकर्माणस्तथापराः ॥३६॥

त्रयस्त्रिंशद्विभेदास्ते देवानां ये तु वै गणाः।

दिवस्पतिर्महावीर्यस्तेषामिन्द्रो भविष्यति ॥३७॥

निर्मोहस्तत्त्वदर्शी च निष्प्रकम्प्यो निरुत्सुकः।

धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥३८॥

सप्तर्षयस्त्विमे तस्य पुत्रानपि निबोध मे।

चित्रसेनविचित्राद्या भविष्यन्ति महीक्षितः ॥३९॥

भौमश्चतुर्दशश्चात्र मैत्रेय भविता मनुः।

शुचिरिन्द्रः सुरगणास्तत्र पञ्च शृणुष्व तान् ॥४०॥

एवं तेजस्वी पुत्रहरू त्यस समय
हुनेछन् ॥३१॥ रुद्रपुत्र सावर्णि
त्यस समयका इन्द्रको नाम ऋत
समयका देवताहरूको नाम पनि
त्यस समयमा हरित, रोहित, सुम
भएका पाँच गणहरू हुनेछन् र य
दश देवताहरू रहनेछन् ॥३३॥ तप
तपोरति, तपोधृति, द्युति एवं त
समयका सप्तर्षिहरू रहनेछन्।
मनुका पुत्रहरूको नामका विष
त्यस समयका मनुका देववान्,
नाम भएका अत्यन्त बलशाली ए
त्यस समयमा सम्पूर्ण पृथ्वीम
उनीहरू राजा हुनेछन् ॥३५॥ हे
नाम भएका हुनेछन्। यस मन्व
र सुधर्मा नाम भएका तीनओटा
यिनीहरूका प्रत्येक गणमा ते
रहनेछन्। त्यस मन्वन्तरमा
तेजस्वी दिवस्पति नाम भएका
तथा निर्मोह, तत्त्वदर्शी, निष्प्रकम्
अव्यय र सुतपा यी सात त्य
हुनेछन्। अब मनुका पुत्रहरू
सुन। चित्रसेन, विचित्र आ
पुत्रहरू त्यस मन्वन्तरका अत्य
राजाहरू हुनेछन् ॥३८–३९॥ हे
भौम नाम भएका मनु हुनेछन्
नाम भएका इन्द्र रहनेछन्। अ
देवगणहरूको नामका विष
चाक्षुष, पवित्र, कनिष्ठ, भ्राजि
त्यस मन्वन्तरका देवगणहरू

अग्निबाहुः शुचिः शुक्रो मागधोऽग्निध्र एव च।

युक्तस्तथाऽजितश्चान्यो मनुपुत्रानतः शृणु ॥४२॥

ऊरुगम्भीरव्रध्नाद्या मनोस्तस्य सुता नृपाः।

कथिता मुनिशार्दूल! पालयिष्यन्ति ते महीम् ॥४३॥

चतुर्युगान्ते वेदानां जायते किल विप्लवः।

प्रवर्तयन्ति तानेत्य भुवि सप्तर्षयो दिवः ॥४४॥

कृते कृते स्मृतेर्विप्र प्रणेता जायते मनुः।

देवा यज्ञभुजस्ते तु यावन्मन्वन्तरन्तु तत् ॥४५॥

भवन्ति ये मनोः पुत्रा यावन्मन्वन्तरन्तु तैः।

तदन्वयोद्भवैश्चैव तावद्भूः परिपाल्यते ॥४६॥

मनुः सप्तर्षयो देवा भूपालाश्च मनो सुताः।

मन्वन्तरे भवन्त्येते शक्रश्चैवाधिकारिणः ॥४७॥

चतुर्दशभिरेतैस्तु गतैर्मन्वन्तरैर्द्विज।

सहस्रयुगपर्यन्तः कल्पो निःशेष उच्यते ॥४८॥

तावत्प्रमाणा च निशा ततो भवति सत्तम।

ब्रह्मरूपधरः शेते शेषाहावम्बुसम्प्लवे ॥४९॥

मन्वन्तरका सप्तर्षि हुनेछन्। अ
नामका विषयमा पनि सुन ॥४
त्यस समयमा ती मनुका ऊरु ग
भएका पुत्रहरू हुनेछन्, जसले
भएर सम्पूर्ण पृथ्वीको पालन-
चारओटा युगहरूको अन्तमा स
हुनेछ। यस कारण त्यस समयम
पृथ्वीमा आएर ती लुप्त अवस्थ
फेरि प्रचार-प्रसार र प्रवर्द्धन ग
हे ब्राह्मण! प्रत्येक सत्ययुगको अ
मनुष्यहरूको धर्म र मर्यादाल
लागि स्मृति एवं धर्मशास्त्रहरू
मनुहरूको प्रादुर्भाव हुने गर्दछ।
अन्तसम्म अर्थात् त्यो समाप्त न
देवताहरूले यज्ञभागहरूको भो
समयमा जुन मनुका पुत्रहरू र
तिनका वंशजहरूले मन्वन्तर
समाप्ति नभएसम्म पृथ्वीको प
गरिरहन्छन् ॥४६॥ यस f
सप्तर्षिहरू, देवताहरू, इन्द्रहरू
यी सबै आ-आफ्ना मन्वन्तर
अधिकारी भएर रहेका हुन्छन्
किसिमबाट चौधओटा मन्वन्त
हजार युग पूर्ण रूपमा समाप्त
भएको गुणको समयलाई एव
हे साधुश्रेष्ठ! एक हजार य
बितिसकेपछि त्यति नै प्रमाण
युग बराबरको एक रात हुन्छ
ब्रह्मस्वरूप धारण गर्नुभए
प्रलयकालीन जलमाथि शेष
आनन्दपूर्वक सुत्नुहुन्छ ॥४९॥

तः प्रबुद्धो भगवान् यथा पूर्वं तथा पुनः ।
ृष्टिं करोत्यव्ययात्मा कल्पे कल्पे रजोगुणः ॥५१॥

नवो भूभुजः सेन्द्रा देवाः सप्तर्षयस्तथा ।
ात्त्विकोंऽशः स्थितिकरो जगतो द्विजसत्तम ॥५२॥

चतुर्युगेऽप्यसौ विष्णुः स्थितिव्यापारलक्षणः ।
युगव्यवस्थां कुरुते यथा मैत्रेय तच्छृणु ॥५३॥

कृते युगे परं ज्ञानं कपिलादिस्वरूपधृक् ।
ददाति सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः ॥५४॥

चक्रवर्तिस्वरूपेण त्रेतायामपि स प्रभुः ।
दुष्टानां निग्रहं कुर्वन् परिपाति जगत्त्रयम् ॥५५॥

वेदमेकं चतुर्भेदं कृत्वा शाखाशतैर्विभुः ।
करोति बहुलं भूयो वेदव्यासस्वरूपधृक् ॥५६॥

त्यसपछि प्रलयका समयको रा
कल्पहरूको आदिमा अर्थात् आ
अर्थात् परब्रह्म परमात्मा जा
जगृतावस्थामा फर्किएर रजो
माध्यमद्वारा पहिलेको जसरी नै
गरिदिनुहुन्छ ॥५१॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठ
राजाहरू, इन्द्र, देवताहरू र सप
जगत्को पालन–पोषण गर्ने कार्य
यिनीहरूलाई परब्रह्म परमात्मा
बताइएको छ ॥५२॥ हे मैत्रेय! अ
भगवान् श्रीविष्णुले चारओटै युगहरू
युगहरूको व्यवस्थापन गर्नुहुन्छ,
ध्यानपूर्वक श्रवण गर ॥५३॥ उहाँ
कल्याण गर्नमा पूर्ण रूपमा तत्पर
प्राणीमात्रका आत्मा परब्रह्म पर
कपिल आदि ऋषिहरूको स्वरू
परम ज्ञानको उपदेश दिनुहुन्छ ॥५
परमात्माले चक्रवर्ती अर्थात्
वैभवशाली राजाको स्वरूप धारण
संहार गर्दै तीनओटै लोकहरू
गर्नुहुन्छ ॥५५॥ यसपछि द्वा
परमात्माले वेदव्यासको स्वरूप
वेदलाई चार भागमा विभाजन गरे
त्यसको विस्तृत रूपमा विस्तार
यस किसिमले द्वापर युगमा
गरिसकेपछि कलियुगको अन्त
परमात्मा महाविष्णुले कल्कि
(पुराणहरूअनुसार उहाँले कलियु
नाम भएको गाउँमा विष्णुयश ब्र

एवमेष जगत् सर्वं परिपाति करोति च।

हन्ति चान्तेष्वनन्तात्मा नास्त्यस्माद् व्यतिरेकि यत्॥५८॥

भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वभूतान्महात्मनः।

तदत्रान्यत्र वा विप्रः सद्भावः कथितस्तव॥५९॥

मन्वन्तराण्यशेषाणि कथितानि मया तव।

मन्वन्तराधिपाश्चैव किमन्यत् कथयामि ते॥६०।

अनन्तात्मा परब्रह्म परमात्माले सधै
पालन एवं संहार गर्नुहुन्छ तथा
त्यस्तो कुनै वस्तु रहेको छैन,
होस्॥५८॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठ! यस
भूतकालमा अर्थात् बितिर
भविष्यकालमा अर्थात् अब अगा
वर्तमान समयमा जति पनि वस्तुह
थिए, छन् र हुनेछन्, ती सबै पर
उत्पन्न भएका हुन्॥५९॥ यस प्र
सबै विषयमा पूर्ण रूपमा बत
जिज्ञासाअनुसार समस्त मन्वन्तर
वर्णन गरिदिएँ। अब यसभन्दा अग
रहेको छ ? सो विषयमा सोध॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे द्वितीयोऽध्यायः॥

तृतीयोऽध्यायः

अध्याय – ३

"वेदव्यासस्याष्टाविंशतिनामकथनम्"

(वेदव्यासका अठाईस नामहरूको निरूपण)

मैत्रेय उवाच

ज्ञातमेतन्मया त्वत्तो यथापूर्वमिदं जगत्।

विष्णुर्विष्णौ विष्णुतश्च न परं विद्यते ततः ॥१॥

एतत्तु श्रोतुमिच्छामि व्यस्ता वेदा महात्मना।

वेदव्यासस्य रूपेण यथा तेन युगे युगे ॥२॥

यस्मिन् यस्मिन् युगे व्यासो यो य आसीन्महामुने।

तं तमाचक्ष्व भगवन्! शाखाभेदांश्च मे वद ॥३॥

पराशर उवाच

वेदद्रुमस्य मैत्रेय! शाखाभेदाः सहस्रशः।

न शक्यो विस्तरो वक्तुं संक्षेपेण शृणुष्व तत् ॥४॥

द्वापरे द्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने!

वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितः ॥५॥

वीर्यं तेजो बलञ्चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य वै।

हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान् करोति सः ॥६॥

मैत्रेयले भने– हे भगवन्! त
माध्यमद्वारा यो सम्पूर्ण चरा
श्रीविष्णुबाट उत्पन्न भएको ज्ञान
अवस्थित रहेको छ एवम् विष्णुम
अलग केही पनि छैन ॥१॥ तर, अ
धारण गर्नुभएका परमात्माले
वेदहरूको विभाजन गर्नुभएको ह
सुन्न चाहन्छु, सो विष
बताइदिनुहोस् ॥२॥ हे मुनिश्रेष्ठ
जुन युगमा जो–जो वेदव्यास भए
विषयमा तथा वेदहरूको
शाखाहरूका विषयमा विस्
दिनुहोस् ॥३॥ **पराशरजीले भ**
यो वेदरूपी वृक्षका हजारौं शा
तिनीहरूका विषयमा विस्तारपूर्व
छैन; त्यसकारण त्यसका विषयमा
ध्यानपूर्वक सुन ॥४॥ हे महामु
द्वापर युगमा परब्रह्म परमात्मा
स्वरूपमा प्रकट हुनुहुन्छ र संसार
एउटा वेदलाई अनेक शाखा–
गरिदिनुहुन्छ ॥५॥ उहाँ भ
मनुष्यहरूको वीर्य अर्थात् शक्ति,
अल्प भएको जानेर सम्पूर्ण प्राणी
भन्ने अभिप्रायले वेदहरूको वि
हो ॥६॥ जुन शरीरका माध्यमद्वा

ास्मिन् मन्वन्तरे ये ये व्यासा तांस्तान्निबोध मे।
ाथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने ॥८॥
ाष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः।
ावस्वतेऽन्तरे ह्यस्मिन् द्वापरेषु पुनः पुनः ॥९॥
ादव्यासा व्यतीता ते त्वष्टाविंशति सत्तम!
ातुर्द्धा यैः कृतो वेदो द्वापरेषु पुनः पुनः ॥१०॥
ापरे प्रथमे व्यस्ताः स्वयं ः स्वयम्भुवा
ेतीय द्वापरे चैव वेदव्यासः प्रजापतिः ॥११॥
ातीये चोशना व्यासश्चतुर्थे च बृहस्पतिः।
ाविता पञ्चमे व्यासो मृत्युः षष्ठे स्मृतः प्रभुः ॥१२॥
ाप्तमे च चथैवेन्द्रो वसिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः।
ारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे स्मृतः ॥१३॥
ाकदशे तु त्रिवृषा भरद्वाजस्ततः परम्।
ायोदशे चान्तरिक्षो वप्री चापि चतुर्दशे ॥१४॥
ाय्यारुणः पञ्चदशे षोडशे तु धनञ्जयः।
ातुञ्जयः सप्तदशे ऋणज्योऽष्टादशे स्मृतः ॥१५॥
ातो व्यासो भरद्वाजो भरद्वाजात् तु गौतमः।
ौतमादुत्तमो व्यासो हर्यात्मा योऽभिधीयते ॥१६॥
ाथ हर्यात्मनो वेणः स्मृतो वाजश्रवान्वयः।
[illegible] ॥१७॥

हे मुनि! जुन-जुन मन्वन्तरमा जो-
ती वेदव्यासले जस्ता किसिमले शा
गर्नेछन्, अब म तिमीलाई त
बताउनेछु ॥८॥ यस वैवस्वत म
फेरि द्वापर युगमा व्यास महर्षिहरूले
पटक गरेर अट्ठाईस पटक वेद
गरिसकेका छन् ॥९॥ सबैभन्दा
स्वयं ब्रह्मजीले वेदहरूको विभाज
दोस्रो द्वापरयुगमा प्रजापति वेदव्या
द्वापरयुगमा शुक्राचार्यजी एवं
बृहस्पति व्यास भएका थिए।
द्वापरयुगमा सूर्य तथा छैटौं द्वापरयुग
भएका थिए ॥१२॥ सातौं द्वापरयुग
आठौं द्वापरयुगका वेदव्यास वसिष
वेदव्यास सारस्वत र दशौं द्वापरयुग
भएका थिए ॥१३॥ एघारौं द्वाप
त्रिशिख भए, बाह्रौं द्वापरयुगका
भए। त्यसरी नै तेह्रौं द्वापरयुगको
भए र चौधौं द्वापरयुगका वेदव्या
पन्ध्रौं द्वापरयुगको वेदव्यास त्र
द्वापरयुगका वेदव्यास धनञ्जय भ
नै सत्रौं द्वापरयुका वेदव्यास ऋतुञ्ज
अठारौं द्वापरयुगका वेदव्यास
थिए ॥१५॥ यस्तै किसिमले उन्नाइ
भरद्वाज नै वेदव्यास भए तथा बीसं
वेदव्यास भए। त्यसपछि एक्क
हर्यात्मा नाम भएका वेदव्यास भ
बाईसौं द्वापरयुगमा वाजश्रवा ऋषि
तेईसौं द्वापरयुगमा सोमशुष्म वंशक
भएका थिए ॥१७॥ यसरी नै चं
भृगुवंशमा उत्पन्न भएका ऋक्ष वेद

ातुकर्णोऽभवन्मत्तः कृष्णद्वैपायनस्ततः ।

ष्टाविंशतिरित्येते वेदव्यासाः पुरातनाः ॥१९॥

्को वेदश्चतुर्धा तु यैः कृतो द्वापरादिषु ।

भविष्ये द्वापरे चापि द्रौणिर्व्यासो भविष्यति ।

व्यतीते मम पुत्रेऽस्मिन् कृष्णद्वैपायने मुनौ ॥२०॥

ध्रुवमेकाक्षरं ब्रह्म ओमित्येवं व्यवस्थितम् ।

बृहत्त्वाद् बृंहणत्वाच्च तद्ब्रह्मेत्यभिधीयते ॥२१॥

प्रणवावस्थितं नित्यं भूर्भुवःस्वरितीर्य्यते ।

ऋगयजुः सामाथर्वाणं यत् तस्मै ब्रह्मणे नमः ॥२२॥

जगतः प्रलयोत्पत्त्योर्यत्तत् कारणसंज्ञितम् ।

महतः परमं गुह्यं तस्मै सुब्रह्मणे नमः ॥२३॥

अभागाधापारमक्षय्यं जगत् सम्मोहनालयम् ।

सम्प्रकाशप्रवृत्तिभ्यां पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥२४॥

नाम भएका वेदव्यास भए र अन्त
द्वापरयुगमा कृष्णद्वैपायन वेदव्या
यी अट्ठाइस वेदव्यास प्राचीन हु
द्वापरयुगको आदिमा अर्थात् आर
रहेको वेदलाई चार भागमा विभा
मुनि ! मेरा पुत्र कृष्ण द्वैपायनपछि अ
द्रोणाचार्यका पुत्र अश्वत्थामा वेद
ॐ यो अविनाशी अर्थात् ध्रुवसत्
हो । यो अत्यन्त बृहत् एवं
यसकारण "ॐ" लाई "ब्रह्म"
भूर्लोक, भुवर्लोक एवं स्वर्लोक य
प्रणवमा अवस्थित रहेको बताइन्छ
युजर्वेद, सामवेद एवं अथर्ववेदमय
प्रणव अर्थात् ॐकारस्वरूप
छ ॥२२॥ जो सम्पूर्ण जगत्को
कारकतत्त्व हुनुहुन्छ तथा
बुद्धितत्त्वभन्दा पनि अत्यन्त
हुनुहुन्छ। उहाँ ॐकारस्वरूप
छ ॥२३॥ जो अगाध अर्थात् बुझ्
अपार अर्थात् पार पाउन नसकि
नाश नहुने हुनुहुन्छ तथा जो सम्पू
वशमा पार्ने तमोगुणको आश्रय हु
अर्थात् सत्त्वगुण एवं प्रवृत्तिरू
माध्यमद्वारा पुरुषहरूलाई
परमपुरुषार्थको प्रदायक अर्थात्
जो सांख्यज्ञानीहरूको परमनिष्ठा
पुरुषहरूका लागि प्राप्त हुने स्था

|धानमात्मयोनिश्च गुहासत्त्वञ्च शस्यते ।
।विभागं तथा शुक्लमक्षरं बहुधात्मकम् ॥२६॥
|रमब्रह्मणे तस्मै नित्यमेव नमो नमः ।
|द्रूपं वासुदेवस्य परमात्मस्वरूपिणः ॥२७॥
|तद् ब्रह्म त्रिधामेदमभेदमपि स प्रभुः ।
|र्वभूतेष्वभेदोऽसौ भिद्यते भिन्नबुद्धिभिः ॥२८॥
|| ऋङ्मयः साममयः स चात्मा स यजुर्मयः ।
|गयजुः सामसारात्मा स एवात्मा शरीरिणाम् ॥२९॥
|| भिद्यते वेदमयः स वेदं
करोति भेदैर्बहुभिः सशाखम् ।
|शाखाप्रणेता स समस्तशाखा—
ज्ञानस्वरूपो भगवानमन्त : ॥३०॥

तथा जो विभागरहित अत्यन्त प्रका|
नाश नहुने एवं अनेकौं स्व|
हुनुहुन्छ ॥२६॥ तथा जो परमा|
श्रीवासुदेवकै स्वरूप हुनुहुन्छ। |
परब्रह्म परमात्मालाई नित्य-|
छ ॥२७॥ जो ॐकारस्वरूप प|
अकार, उकार र मकार यी तीन|
भएको हुनुहुन्छ। यी सम्पूर्ण भेदह|
अवस्थित हुनु भए तापनि भेद|
भेदरूपमा नै देख्छन् अर्थात् सम|
सर्वात्मा ऋक्, यजुः, साममय हुनुह|
सामवेदको तत्त्वस्वरूप त्यो |
शरीरधारीहरूको आत्मा हो ॥२९|
ऋग्वेदादिरूपबाट अलग भएर र|
आफ्नो वेदमय स्वरूपलाई अ|
विभातिज गरिदिनुहुन्छ। त्यस|
परमात्मा सम्पूर्ण शाखाहरूका रच|
ज्ञानस्वरूप पनि हुनुहुन्छ ॥३०॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

अध्याय – ४

"वेदव्यासमाहात्म्य वेदविभागवर्णनम्"

(वेदव्यासको माहात्म्य तथा वेदको बाँडफाँटको वर्णन)

ाशर उवाच

ाद्यो वेदश्चतुष्पादः शतसाहस्रसम्मितः ।

ातो दशगुणः कृत्स्नो यज्ञोऽयं सर्वकामधुक् ॥१॥

ातोऽत्र मत्सुतो व्यासो ह्यष्टाविंशतिमेऽन्तरे ।

वेदमेकं चतुष्पादं चतुर्धा व्यभजत् प्रभुः ॥२॥

यथा तु तेन वै व्यस्ता वेदव्यासेन धीमता ।

वेदास्तथा समस्तैस्तैर्व्यस्ता व्यासैस्तस्था मया ॥३॥

तदनेनैव वेदानां शाखाभेदान् द्विजोत्तम ।

चतुर्युगेष्वारचितान् समस्तेष्ववधारय ॥४॥

कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् ।

कोऽन्यो हि भुवि मैत्रेय महाभारतकृद् भवेत् ॥५॥

तेन व्यस्ता यथा वेदा मत्पुत्रेण महात्मना ।

द्वापरे ह्यत्र मैत्रेय! तस्मिन् शृणु यथार्थतः ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो-
अर्थात् आरम्भमा ऋग्वेद, यजु
अथर्ववेद नामरूपी चार पादहरूबा
मन्त्रहरू भएको एउटा वेद थियो ।
किसिमका कामनाहरू पूर्ण गराइदि
किसिमका यज्ञ विद्यमान रहेका थि
त्यसपछि अट्ठाइसौं द्वापरयुगमा मेर
चार पादहरूबाट सम्पन्न भएक
भागमा विभाजन गरिदिए ॥२
वेदव्यासले जुन किसिमबाट
भागहरूमा विभाजन गरे, त्य
वेदव्यासहरूले तथा मैले पनि
गरेको थिएँ ॥३॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठ
यस किसिमले शाखा– भेदपूर्व
हुने गर्दछ, यो प्रचलित निमय भए
तर, कृष्णद्वैपायनलाई तिमी साक्ष
नै सम्झ । किनकि हे मैत्रेय !
स्वयं नारायणका अतिरिक्त अन्य
रचना गर्न सक्दछ ? ॥५॥ हे मै
पुत्र कृष्णद्वैपायनले जस्ता प्रकार
गरेका थिए, त्यसको वास्तविक
पूर्ण रूपमा सुन ॥६॥ परमपिता
भएर व्यासले जब वेदहरूको
आरम्भ गरे त्यस समयमा उनले

ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामुनिः ।

वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् ॥८॥

जैमिनिः सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् ।

सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद् वेदव्यासस्य धीमतः ॥९॥

रोमहर्षणनामानं महाबुद्धिं महामुनिः ।

सूतं जग्राह शिष्यं स इतिहासपुराणयोः ॥१०॥

एक आसीद् यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्पयत् ।

चातुर्होत्रमभूद् यस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥११॥

आध्वर्यवं यजुर्भिस्तु ऋग्भिर्होत्रं तथा मुनिः ।

औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वं चाप्यथर्वभिः ॥१२॥

ततः स ऋचमुद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् मुनिः ।

यजूंषि च यजुर्वेदं सामवेदञ्च सामभिः ॥१३॥

राज्ञस्त्वथर्ववेदेन सर्वकर्माणि च प्रभुः ।

कारयामास मैत्रेय! ब्रह्मत्वञ्च यथास्थिति ॥१४॥

सोऽयमेको महावेदतरुस्तेन पृथक्कृतः ।

चतुर्धा तु ततो जातं वेदपादपकाननम् ॥१५॥

विभेद प्रथमं विप्र पैलो ऋग्वेदपादपम् ।

ऋग्वेद पढाए, एवं वैशम्पायन
पढाए। यसरी नै जैमिनिलाई
सुमन्तुलाई अथर्ववेदमा पारङ्गत
बनाए ॥८॥ यसप्रकार परम बुद्धि
चारओटै शिष्यहरू चारओटै वेद
रूपमा ज्ञानसम्पन्न भए ॥९॥
कृष्णद्वैपायन वेदव्यासले अत्यन्त बु
इतिहास र पुराण यी दुईवटा वि
रूपमा लिए अर्थात् शिष्य बनाए।
यजुर्वेद एउटै मात्र थियो। त्य
भागहरूमा विभाजन गरिदिए।
चातुर्होत्र अर्थात् चार हातबाट गर्
चातुर्होत्रको विधानअनुसार यज्ञक
अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धि भएका वे
माध्यमद्वारा अध्वर्यु अर्थात् यज्ञ
ऋग्वेदबाट होताको, सामवेद
अथर्ववेदका माध्यमद्वारा ब्र
गरे ॥१२॥ यसपछि उनले ऋग्वे
निकालेर ऋग्वेदको एवम् यजु
निकालेर यजुर्वेदको रचना गर्ने क
सामवेदका श्रुतिहरूका माध्यमद्व
रचना गरिदिए ॥१३॥ त्यसपछि
वेदव्यासले नै अथर्ववेदका माध्यम
एवं ब्रह्मत्व अर्थात् ब्राह्मणत्व
बनाए ॥१४॥ यस प्रकार ती महा
वेदरूपी वृक्षलाई चार भागहरूमा
ती चारओटै वेदरूपी वृक्षहरूका
वृक्षहरूले पूर्ण रूपमा भरिएको
भयो ॥१५॥ हे ब्राह्मण! सबै
ऋगवेदरूपी वृक्षलाई दुई भाग
त्यसमध्ये एक भाग इन्द्रप्रमति

बौध्याग्निमाठरौ तद्वद् याज्ञवल्क्यपराशरौ ।
प्रतिशाखास्तु शाखायास्तस्यास्ते जगृहुर्मुने ॥१८॥

इन्द्रप्रमतिरेकान्तु संहितां स्वसुतं ततः ।
माण्डुकेयं महात्मानं मैत्रेयाध्यापयत् तदा ॥१९॥

तस्य शिष्यप्रशिष्येभ्यः पुत्रशिष्यान् क्रमाद् ययौ ।
वेदमित्रस्तु शाकल्यः संहितां तामधीतवान् ॥२०॥

चकार संहिताः पञ्च शिष्येभ्यः प्रददौ च ताः ।
तस्य शिष्यास्तु ये पञ्च तेषां नामानि मे शृणु ॥२१॥

मुद्गलो गोमुखश्चैव वात्स्यः शालीय एव च ।
शिशिरः पञ्चमश्चासीन्मैत्रेय स महामुनिः ॥२२॥

संहितात्रितयं चक्रे शाकपूर्णिरथेतरम् ।
निरुक्तमकरोत् तद्वच्चतुर्थं मुनिसत्तम ॥२३॥

क्रौञ्चौ वैतालिकस्तद्वद् बलाकश्च महामतिः ।
निरुक्तकृच्चतुर्थोऽभूद् वेदवेदाङ्गपारगः ॥२४॥

इत्येताः प्रतिशाखाभ्योऽप्यनुशाखा द्विजोत्तम ।
बास्कलिश्चापरास्तिस्रः संहिताः कृतवान् द्विज ॥२५॥

शिष्यः कालायनिर्गार्ग्यस्तृतीयश्च कथाजवः ।
इत्येते बहुधा प्रोक्ताः संहिता यैः प्रवर्तिताः ॥२६॥

मुनि! त्यस बाष्कलीय शाखा अर्था
प्रशाखाहरूलाई उनका शिष्यहरू
याज्ञवल्क्य एवं पराशरले ग्रहण
इन्द्रप्रमतिले आफ्नो शाखा अर्थात्
आफ्ना पुत्र माण्डुकेयलाई पढाए ॥
उनका शिष्य एवं प्रशिष्यहरूमा
शिष्यहरूमा त्यस शाखाको व्या
प्रसार भयो । यसै शिष्य –परम्
वेदमित्रले पनि त्यस संहिताको अ
पाँच शाखाहरूमा विभाजन
शिष्यहरूलाई त्यसका विषयमा
पाँच शिष्य थिए, तिनीहरूको नाम
हे मैत्रेय! ती शाकल्य वेदमित्रक
गोमुख, वात्स्य, शालीय र पाँचौं
यी शिष्य अत्यन्त बुद्धिमान् थिए
उनका अर्का एक शिष्य शाकपूर्णि
एवम् चौथाले एक निरुक्त ग्र
थिए ॥२३॥ यी तीनओटै संहिता
महामुनि क्रौञ्च, वैतालिक एवं
शिष्यहरू थिए । तथा निरुक्तको
चौथा शिष्य वेदवेदाङ्गमा पार
विषयमा पूर्ण रूपमा ज्ञान हासि
रचयिता भए ॥२४॥ हे ब्राह्मणश्रेष
रुखका हाँगा, प्रतिहाँगाहरूबाट
बने अर्थात् अनुशाखाहरू बनेर ब
भागको संहिताबाट तीन शाखाहर
ती शाखाहरूका विषयमा अध्य
शिष्यहरूको नाम कालायनि, गा
थियो । यसप्रकार जसले यी
गरेका थिए, ती बह्वचका नामबा

पञ्चमोऽध्यायः

अध्याय -

"यजुर्वेदशाखाविभागः, याज्ञवल्क्यकृत-सूर्यस्तुतिश्च"

(यजुर्वेदको शाखा विभाजन तथा याज्ञवल्क्यद्वारा सूर्यको स्तुति)

पराशर उवाच

यजुर्वेदतरोः शाखाः सप्तविंशन्महामतिः ।

वैशम्पायननामासौ व्यासशिष्यश्चकार वै ॥१॥

शिष्येभ्यः प्रददौ ताश्च जगृहुस्तेऽप्यनुक्रमात् ।

याज्ञवल्क्यस्तु तत्राभूद् ब्रह्मरातसुतो द्विजः ॥२॥

शिष्यः परमधर्मज्ञो गुरुवृत्तिपरः सदा ।

ऋषिर्योऽद्य महामेरोः समाजे नागमिष्यति ॥३॥

तस्य वै सप्तरात्रात्तु ब्रह्महत्या भविष्यति ।

पूर्वमेवं मुनिगणैः समयोऽभूत् कृतो द्विज ॥४॥

वैशम्पायन एकस्तु तं व्यक्तिक्रान्तवांस्तदा ।

स्वस्रीयं बालकं सोऽथ पदा स्पृष्टमघातयत् ॥५॥

शिष्यानाह स भोः शिष्या ब्रह्महत्यापहं व्रतम् ।

चरध्वं मत्कृते सर्वे न विचार्यमिदं तथा ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो

वेदव्यासका शिष्य वैशाम्पायन
सत्ताइस शाखाहरूमा विभाज
सत्ताइस शाखाहरूको रचना
ती शाखाहरूका विषयमा आप
एवम् शिष्यहरूले पनि क्रमब
उनका शिष्यहरूमा ब्रह्मरातक
रहेका थिए ॥२॥ ती ब्रह्मरातका
परम धर्मज्ञ एवम् सधैं अ
एकग्रतापूर्वक लागिरहन्थे। हे
सम्पूर्ण ऋषिहरूले एक समय
नियम बनाए ॥३॥ हे ब्राह्मण!
जो-जो ऋषिहरू सुमेरु पर्व
समाजमा सम्मिलित हुँदैनन्
बितिसकेपछि ब्रह्महत्या गरेक
ब्राह्मण! सम्पूर्ण ऋषिहरूले य
पालन गरे, तर एक वैशम्पायन
गरेनन्। यसपछि उनका चरण
उनका भाञ्जाको मृत्यु
वैशम्पायनले आफ्ना शिष्यहरू
तिमीहरूले अन्य कुनै कुराको
भएको ब्रह्महत्या—निवारणका
म यो पापबाट पूर्ण रूपमा मुक्त
याज्ञवल्क्यले भने- "हे भगव
पर्ण रूपमा निस्तेज भइसकेका

ततः क्रुद्धो गुरुः प्राह याज्ञवल्क्यं महामतिः ।

मुच्यतां यत् त्वयाधीतं मत्तो विप्रावमानक ॥८॥

निस्तेजसो वदस्येनान् यस्त्वं ब्राह्मणपुङ्गवान् ।

तेन शिष्येण नार्थोऽस्ति ममाज्ञाभङ्गकारिणा ॥९॥

याज्ञवल्क्यस्ततः प्राह भक्त्यैतत्ते मयोदितम् ।

ममाप्यलं त्वयाधीतं यन्मया तदिदं द्विज ॥१०॥

पराशर उवाच

इत्युक्तो रुधिराक्तानि सरूपाणि यजूंषि सः ।

छर्दयित्वा ददौ तस्मै ययौ स स्वेच्छया मुनिः ॥११॥

यजूँष्यथ विसृष्टानि याज्ञवल्क्येन वै द्विज ।

जगृहुस्तित्तिरा भूत्वा तैत्तिरीयास्तु ते ततः ॥१२॥

ब्रह्महत्याव्रतं चीर्णं गुरुणा चोदितैस्तु यैः ।

चरकाध्वर्यवस्ते तु चरणान्मुनिसत्तम ॥१३॥

याज्ञवल्क्योऽपि मैत्रेय प्राणायामपरायणः ।

तुष्टाव प्रयतः सूर्यं यजूँष्यभिलषंस्ततः ॥१४॥

याज्ञवल्क्य उवाच

नमः सवित्रे द्वाराय विमुक्तेः सिततेजसे ।

ऋग्यजुः सामभूताय त्रयीधामवते नमः ॥१५॥

गुरु वैशम्पायनले याज्ञवल्क्यसँग
यसरी ब्राह्मणहरूको अपमान गर्
मबाट जे-जति शिक्षा हासिल गरे
गरिदेऊ ॥८॥ तिमी यी सम्पूर्ण
तेजहीन अर्थात् शक्ति नभएका
मेरो आज्ञाको उल्लङ्घन गर्ने तिम
कुनै प्रयोजन अर्थात् मतलब छैन,
रूपमा निकम्बा ठहऱ्यौ" ॥९॥
भन्दछन्- हे ब्राह्मण! मैले त त
रूपमा अभिप्रेरित भएर यस प्र
थिएँ, मलाई पनि कुनै आवश्य
बसेर जे अध्ययन गरेको थिएँ
पराशरजीले भन्नुभयो -यति
याज्ञवल्क्यले रगतबाट युक्त भएव
वमन (उल्टी) गरेर आफ्ना
स्वेच्छापूर्वक त्यहाँबाट प्रस्थान
मुनिद्वारा त्यसरी वमनका माध्यम
यजुर्वेदलाई अन्य शिष्यहरूले ति
गरेर ग्रहण गरे। यसकारण त्य
प्रख्यात भएको हो ॥१२॥ हे मुनि
गुरुको प्रेरणाले गर्दा ब्रह्महत्याब
व्रतको आचरण गरेका थिए,
कारणले गर्दा यजुः शाखाध्यायी
प्रख्यात भए ॥१३॥ त्यसपछि,
प्राप्तिको कामनाले अभिप्रेरित
रूपमा आफ्नो नियन्त्रणमा राखे
भगवान् सूर्यको स्तुति गरे ॥१४
मोक्षको द्वार अर्थात् ढोकास्वरू
श्री सूर्यनारायणलाई नमस्कार छ
सम्पन्न एवं ऋक्, यजुः तथा सा
नमस्कार छ ॥१५॥ यो सम्पू

कलाकाष्ठानिमेषादिकालज्ञानात्मने नमः ।
ध्येयाय विष्णुरूपाय परमाक्षररूपिणे ॥१७॥

बिभर्ति यः सुरगणानाप्याय्येन्दुं स्वरश्मिभिः ।
सुधामृतेन च पितॄंस्तस्मै तृप्तात्मने नमः ॥१८॥

हिमाम्बुघर्मवृष्टीनां कर्ता हर्ता च यः प्रभुः ।
तस्मै त्रिकालरूपाय नमः सूर्याय वेधसे ॥१९॥

यो हन्ति तिमिराण्येको जगतोऽस्य जगत्पतिः ।
सत्त्वधामधरो देवो नमस्तस्मै विवस्वते ॥२०॥

सत्कर्मयोग्यो न जनो नैवापः शौचकारणम् ।
यस्मिन्ननुदिते तस्मै नमो देवाय वेधसे ॥२१॥

स्पृष्टो यदंशुभिर्लोकः क्रियायोग्योऽभिजायते ।
पवित्रताकारणाय तस्मै शुद्धात्मने नमः ॥२२॥

नमः सवित्रे सूर्याय भास्कराय विवस्वते ।
आदित्यायादिभूताय देवादीनां नमो नमः ॥२३॥

हिरण्मयं रथं यस्य केतवोऽमृतधायिनः ।
वहन्ति भुवनालोकिचक्षुषं तं नमाम्यहम् ॥२४॥

पराशर उवाच

इत्येवमादिभिस्तेन स्तूयमानः स्तवै रविः ।

कालज्ञान अर्थात् समय– ज्ञानक
गर्न योग्य विष्णुस्वरूप एवं परम
भगवान् श्रीसूर्यलाई नमस्कार छ
किरणहरूका माध्यमद्वारा चन्द्र
देवताहरूको अचल स्वधारूपी अ
तृप्त गराइदिनुहुन्छ, उहाँ तृप्तिस्वरू
नमस्कार छ ॥१८॥ जो शीत
कारणस्वरूप हुनुहुन्छ तथा
पोषणकर्ता हुनुहुन्छ, उहाँ त्रि
भगवान् श्रीसूर्यदेवलाई नम
जगत्पतिले यस संसारको अन्ध
हटाइदिनुहुन्छ, उहाँ सात्त्विक तेज
भगवान् विवस्वान्‌लाई नमस्क
उदय नभएसम्म मनुष्य सत्कर्म
हुँदैन, जल शुद्धिको कारण हुन
भास्करलाई नमस्कार छ ॥२१॥
स्पर्श भइसकेपछि यो संसार क
हुन्छ, उहाँ पवित्रताका कारणस
भगवान् सूर्यलाई नमस्कार छ
भास्कर, विवस्वान् एवं स
आदिस्वरूप आदित्य भगवान्‌ल
जसको रथ स्वर्णमय अर्थात् तेजो
ध्वजाहरू रहेका छन्, जसको र
अमर घोडाहरूले तानेका छ
प्रकाशमय गराउनुहुने आँखास्वरू
नमस्कार छ ॥२४॥ **पराशरजं**
प्रकार ती याज्ञवल्क्य मुनिद्वारा स
भास्कर घोडाको स्वरूप धारण
भन्नुभयो– "तिमी आफ्नो मनोक
माग" ॥२५॥ त्यसपछि याज्ञव

एवमुक्तो ददौ तस्मै यजूंषि भगवान् रविः ।

अयातयामसंज्ञानि यानि वेत्ति न तद्गुरुः ॥२७॥

यजूंषि यैरधीतानि तानि विप्रैर्द्विजोत्तम ।

वाजिनस्ते समाख्याताः सूर्योऽश्वः सोऽभवद् यतः ॥२८॥

शाखाभेदास्तु तेषां वै दश पञ्च च वाजिनाम् ।

काण्वाद्यास्तु महाभाग याज्ञवल्क्य प्रवर्तिताः ॥२९॥

याज्ञवल्क्यले यस किसिमको
भगवान् सूर्यले उनलाई अ
यजुर्वेदका श्रुतिहरूको उपदेश
गुरुले पनि जानेका थिएनन् ॥
ब्राह्मणहरूले यी श्रुतिहरूको
तिनीहरू वाजि नामबाट प्रख्यात
भगवान् सूर्यले उपदेश दिँदाक
घोडाको स्वरूप धारण गर्नु
धर्मात्मा! ती वाजी श्रुतिहरू
शाखाहरू रहेका छन्। ती
याज्ञवल्क्यबाट सुरु गरिएका
ल्याइएका हुन् ॥२९॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयांशे पञ्चमोऽध्यायः ।

षष्ठोऽध्यायः

अध्याय - '

"सामाथर्ववेदशाखाविभागः, पुराणनाम-लक्षणादिनिरूपणञ्च

(साम र अथर्ववेदको शाखा विभाजन तथा पुराणहरूको लक्षण निरूप

पराशर उवाच

सामवेदतरोः शाखा व्यासशिष्यः स जैमिनिः।

क्रमेण येन मैत्रेय बिभेद शृणु तन्मम ॥१॥

सुमन्तुस्तस्य पुत्रोऽभूत् सुकर्मास्याप्यभूत् सुतः।

अधीतवन्तावेकैकां संहितां तौ महामुनी ॥२॥

साहस्रं संहिताभेदं सुकर्मा तत्सुतस्ततः।

चकार तञ्च तच्छिष्यौ जगृहाते महामती ॥३॥

हिरण्यनाभः कौशल्यः पौष्पिञ्जिश्च द्विजोत्तम।

उदीच्यसामगाः शिष्यास्तेभ्यः पञ्चदश स्मृताः ॥४॥

हिरण्यनाभात् तावत्यः संहिता यैर्द्विजोत्तमैः।

गृहीतास्तेऽपि चोच्यन्ते पण्डितैः प्राच्यसामगाः ॥५॥

लोकाक्षिः कुथमिश्चैव कुसीदिर्लाङ्गलिस्तथा।

पौष्पिञ्जिशिष्यास्तद्भेदैः संहिता बहुलीकृताः ॥६॥

हिरण्यनाभशिष्यश्च चतुर्विंशतिसंहिताः।

पराशरजीले भन्नुभयो- हे
शिष्य जैमिनिले जुन क्रमबाट
शाखाहरूको विभाजन गरेका थि
मबाट पूर्णरूपमा सुन ॥१॥ जै
सुमन्तु थियो र उनका पुत्रको नाम
अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धि भएका यी दु
एक शाखाको अध्ययन गरेका
सुमन्तुका पुत्र सुकर्माले आफ्नो
एकहजार शाखाहरूमा विभाज
विभाजन गरिएका शाखाहरूल
हिरण्यनाभ र पौष्पिञ्जि नाम भ
शिष्यहरूले ग्रहण गरे। हे ब्राह्मण
उदीच्य सामगका नामबाट प्रख्य
शिष्यहरू रहेका थिए ॥३-४
ब्राह्मणहरूले यति नै संहि
हिरण्यनाभसँग अध्ययन गरेका
ज्ञानीहरूले प्राच्यसामग
पौष्पिञ्जिका शिष्यहरूको नाम
कक्षिवान् एवम् लाङ्गलि रहेको
उपशिष्यहरूले आफ्ना संहिताह
अनेकौं भेद भएको बनाए ॥६॥
एक शिष्य थिए, जसको नाम
थियो। ती कृतिले आफ्ना शिष्
चौबीस संहिताहरूका विषयम

अथर्ववेदं स मुनिः सुमन्तुरमितद्युतिः।
शिष्यमध्यापयामास कबन्धं सोऽपि तं द्विधा।
कृत्वा तु देवदर्शाय तथा पथ्याय दत्तवान् ॥९॥
देवदर्शस्य शिष्यास्तु मौद्गो ब्रह्मबलिस्तथा।
शौक्तायनिः पिप्पलादस्तथान्यो मुनिसत्तम ॥१०॥
पथ्यस्यापि त्रयः शिष्याः कृता यैर्द्विज संहिताः।
जाजालिः कुमुदादिश्च तृतीयः शौनको द्विज ॥११॥
शौनकस्तु द्विधा कृत्वा ददावेकन्तु बभ्रवे।
द्वितीयां संहितां प्रादात् सुन्धवायनसंज्ञिने ॥१२॥
सैन्धवा मुञ्जिकेशाश्च द्विधा भिन्नास्त्रिधा पुनः।
नक्षत्रकल्पो वेदानां संहितानां तथैव च ॥१३॥
चतुर्थः स्यादाङ्गिरसः शान्तिकल्पश्च पञ्चमः।
श्रेष्ठास्त्वथर्वणामेते संहितानां विकल्पकाः ॥१४॥
आख्यानैश्चाप्युपाख्यानैर्गाथाभिः कल्पसिद्धिभिः।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्थविशारदः ॥१५॥
प्रख्यातो व्यासशिष्योऽभूत् सूतो वै रोमहर्षणः।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ व्यासो महामुनिः ॥१६॥
सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रायुः सांशपायनः।
अकृतव्रणः सावर्णिः षट् शिष्यास्तस्य चाभवन् ॥१७॥

विषयमा सबैभन्दा पहिले अमितते
तेजबाट सम्पन्न भएका सुमन्तु
कबन्धलाई पढाए। त्यसपछि क
भागमा विभाजन गरेर देवदर्श
आफ्ना दुई शिष्यहरूलाई बाँडिदि
देवदर्शका मौद्ग, ब्रह्मबलि, शौ
नाम भएका शिष्यहरू रहेका थि
पथ्यका जाबालि, कुमादादि र
तीन शिष्यहरू थिए। उनीह
विभाजन गरे ॥११॥ शौनकले
रहेको संहितालाई दुई भागमा विभ
एक भाग वभ्रुलाई र अर्को भाग सु
आफ्ना शिष्यहरूलाई दिए
मुञ्जिकेशले अध्ययन गरिसकेपछि
पछि फेरि तीन भागमा गरेर प
गरिदिए। नक्षत्रकल्प, वेद
अङ्गिरसकल्प र शान्तिकल्प यी
गरिएका कल्पहरू हुन्। यी पाँ
संहिताहरूमा सर्वोत्तम पक्ष मा
त्यसपछि पुराणहरूका विषयमा
वेदव्यासले आख्यान, उपाख्यान,
साथै पुराण संहिताको रचन
सूतजातीय अर्थात् सूतका कुलम
वेदव्यासका अत्यन्त प्रसिद्ध
अत्यन्त तीक्ष्ण बुद्धि भएका वेदव
विषयमा अध्ययन गराएका थि
सुमति, अग्निवर्चा, मित्रायु, सां
सावर्णि नाम भएका यी छ शिष्
कश्यप गोत्रमा उत्पन्न भएक

चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं मुने।
आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्ममुच्यते ॥१९॥

अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते।
ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवञ्च शैवं भागवतं तथा ॥२०॥

अथान्यन्नारदीयञ्च मार्कण्डेयञ्च सप्तमम्। ।
आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं तथा ॥२१॥

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम्।
वाराहं द्वादशञ्चैव स्कान्दञ्चात्र त्रयोदशम् ॥२२॥

चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम्।
मात्स्यञ्च गारुडञ्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ॥२३॥

महापुराणान्येतानि ह्यष्टादश महामुने।
तथा चोपपुराणानि मुनिभिः कथितानि च ॥२४॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च।
सर्वेष्वेतेषु कथ्यन्ते वंशानुचरितञ्च यत् ॥२५॥

यदेतत् तव मैत्रेय पुराणं कथ्यते मया।
एतद् वैष्णवसंज्ञं वै पाद्मस्य समनन्तरम् ॥२६॥

सर्गे च प्रतिसर्गे च वंशमन्वन्तरादिषु।
कथ्यते भगवान् विष्णुरशेषेष्वेव सत्तम ॥२७॥

अङ्गानि चतुरो वेदा मीमांसा न्यायविस्तरः।

संहिताहरूको सारस्वरूप यो
बताइएको छ। तथा पुराणहरूमा
ब्रह्मपुराण रहेको छ ॥१९॥
ज्ञाताहरूले मुख्य रूपमा अट्ठार
छन्। तिनीहरूमध्ये पहिलो ब्रह्मपु
तेस्रो विष्णुपुराण, चौथो शिवपुर
महापुराण रहेका छन् ॥२०॥ यसरी
सातौंमा मार्कण्डेयपुराण रहेको
आठौंमा अग्निपुराण तथा नवौंमा
छ ॥२१॥ यसरी नै दशौंमा ब्रह्मवै
लिङ्गपुराण रहेको छ। क्रमानुसा
एवं तेह्रौंमा स्कन्दपुराण रहेको
वामनपुराण रहेको छ भने
सम्झनुपर्छ। यसपछि क्रमशः म
पुराणहरू रहेका छन् ॥२३॥ हे
यी अट्ठार पुराणहरूलाई महापुरा
यिनीहरूका अतिरिक्त, अन्य उप
त्यसका ज्ञाताहरू बताउँदछन् ॥
उपपुराणहरूमा सृष्टिको उत्प
आदिको वंश, मन्वन्तर एवं अने
चरित्रका विषयमा विस्तृत रू
छ ॥२५॥ हे मैत्रेय! जुन पुरा
तिमीलाई सुनाइरहेको छु, त्यो
बताइएको वैष्णव अर्थात् विष्णु
हो ॥२६॥ हे साधुश्रेष्ठ ! यस महा
वंश, मन्वन्तर आदिको वर्णनव
भगवान् श्रीविष्णुका विषयमा
गरिएको छ ॥२७॥ छओटा अङ्
मीमांसा, न्याय, पुराण र धर्मशास्

ज्ञेया ब्रह्मर्षयः पूर्वं तेभ्यो देवर्षयः पुनः।

राजर्षयः पुनस्तेभ्यो ऋषिप्रकृतयस्त्रयः ॥३०॥

इति शाखाः प्रसंख्याताः शाखाभेदास्तथैव च।

कर्तारश्चैव शाखानां भेदहेतुस्तथोदितः ॥३१॥

सर्वमन्वन्तरेष्वेव शाखाभेदाः समाः स्मृतः।

प्राजापत्या श्रुतिर्नित्या तद्विकल्पास्त्विमे द्विज ॥३२॥

एतत् तवोदितं सर्वं यत् पृष्टोऽहमिह त्वया।

मैत्रेय भेदसम्बद्धं किमन्यत् कथयामि ते ॥३३॥

देवर्षि र अन्तमा राजर्षि यसप्रका
तीन किसिमबाट भएको हुन
वेदहरूको शाखा, शाखाहरूक
रचयिता र शाखाहरूमा भेद
विषयमा समेत मैले तिमील
बताइदिएँ ॥३१॥ यस प्रकार
शाखाभेद एकै किसिमका रहे
ब्रह्मजीबाट प्रकट हुने श्रुतिहरू
भेदहरू तिनीहरूको विकल्पमा
यस प्रकार वेदका सम्बन्धमा ति
गरेका थियौ अर्थात् जे सोधेका
मैले तिमीलाई स्पष्ट शब्दमा सु
विषयमा सुन्ने चाहना रहेको छ

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे षष्ठोऽध्यायः।

सप्तमोऽध्यायः

अध्याय – ७

"यमगीता"

(यमगीता)

मैत्रेय उवाच

कथावत् कथितं सर्वं यत् पृष्टोऽसि मया द्विज।
श्रोतुमिच्छाम्यहं त्वेकं तद् भवान् प्रब्रवीतु मे ॥१॥

सप्त द्वीपानि पातालवीथ्यश्च सुमहामुने।
सप्त लोका येऽन्तरस्था ब्रह्माण्डस्यास्य सर्वतः ॥२॥

स्थूलात् सूक्ष्मैस्तथा सूक्ष्मात् सूक्ष्मैः सूक्ष्मतरैस्तथा।
स्थूलात् स्थूलतरैश्चैव सर्वप्राणिभिरावृतम् ॥३॥

अङ्गुलस्याष्टभागोऽपि न सोऽस्ति मुनिसत्तम।
न सन्ति प्राणिनो यत्र कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥४॥

सर्वे चैते वशं यान्ति यमस्य भगवन् किल।
आयुषोऽन्ते तथा यान्ति यातनास्तत्प्रचोदिताः ॥५॥

यातनाभ्यः परिभ्रष्य देवाद्यास्वथ योनिषु।
जन्तवः परिवर्तन्ते शास्त्राणामेष निर्णयः ॥६॥

सोऽहमिच्छामि तच्छ्रोतुं यमस्य वशवर्तिनः।
न भवन्ति नरा येन तत् कर्म कथयामलम् ॥७॥

मैत्रेयले भने – हे गुरुदेव
विषयमा जान्नका लागि आफ्नो
जिज्ञासा राखेको थिएँ, त्यसका
रूपमा बताइदिनुभयो। अब मेरो
प्रश्नले हलचल मच्चाइरहेको छ,
विस्तारपूर्वक सुन्न चाहन्छु,
बताइदिनुहोस् ।१॥ हे महामुनि! सा
पाताल र सातओटै लोक यी स्थान
सामाहित भएर रहेका छन्, ती
सूक्ष्मतर, सूक्ष्मभन्दा पनि अत्यन
स्थूलतर जीवहरूबाट पूर्ण रूपमा
हे मुनिश्रेष्ठ! यस प्रकारको अत्य
एक अङ्गुलको आठौं भाग मात्र
स्थान रहेको छैन, जहाँ आफूद्वारा
बन्धनबाट पूर्ण रूपमा मुक्त भ
गरेको होस् ॥४॥ हे भगवन्! यी स
आयु बिताइसकेपछि तिनीहरू य
पुग्दछन् एवम् उनको आदेशअ
गर्दछन् ॥५॥ त्यसपछि आफूद्वा
फलस्वरूप पाएको यातना भोग
देवतादिका योनिहरूमा घुमिरहन
मान्यता यस्तै रहेको पाइन्छ अथ
निर्धारण गरिएको विधि हो ॥६
तपाईंबाट म त्यो कर्मका विषय
कर्म गरेपछि जीवले यमरा
कल्पनासम्म पनि नगरौं, यमल

भीष्म उवाच

पुरा समागतो वत्स सखा कालिङ्गको द्विजः ।
स मामुवाच पृष्टो वै मया जातिस्मरो मुनिः ॥९॥

तेनाख्यातमिदञ्चेदमित्थञ्चैतद् भविष्यति ।
तथा च तदभूद् वत्स यथोक्तं तेन धीमता ॥१०॥

स पृष्टश्च मया भूयः श्रद्दधानवता द्विजः ।
यद् यदाह न तद् दृष्टमन्यथा हि मया क्वचित् ॥११॥

एकदा तु मया पृष्टं यदेतद् भवतोदितम् ।
प्राह कालिङ्गको विप्रः स्मृत्वा तस्य मुनेर्वचः ॥१२॥

जातिस्मरेण कथितं रहस्यः परमं मम ।
यमकिङ्करयोर्योऽभूत् संवादस्तं ब्रवीम ते ॥१३॥

कालिङ्ग उवाच

स्वपुरुषमभिवीक्ष्य पाशहस्तं
वदति यमः किल तस्य कर्णमूले ।
परिहर मधुसूदनप्रपन्नान्
प्रभुरहमन्यनृणां न वैष्णवानाम् ॥१४॥

अहममरगणार्चितेन धात्रा
यम इति लोकहिताहिते नियुक्तः ।
हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः
प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः ॥१५॥

कटकमुकुटकर्णिकादिभेदैः
कनकमभेदमपीष्यते यथैकम् ।

भन्नुभयो– हे वत्स ! प्राचीन सम
मित्र जो कलिङ्गदेशमा बस्दथे, मेरे
भने–"मैले प्रश्न गरेपछि एक जाति
जन्मको ज्ञान भएका ब्राह्मणले भ
थिए, यी सबै कुरा अमुक–अमुक
हे वत्स! ती विद्वान् ब्राह्मणले जु
जसरी हुने बताएका थिए, त्यो सब
छ ॥९–१०॥ यस प्रकार ती ब्राह
भएको कारणले गर्दा मैले उनीसँग
त्यसको जवाफमा उनले जे बताए
विपरीत भएको केही पनि देखे
तिमीले जुन कुरा सोधिरहेका छौ,
मैले पनि ती कलिङ्ग निवासी मे
सोधको थिएँ। त्यसको जवाफ
मुनिका वचनको स्मरण गर्दै भनेक
अर्थात् पूर्वजन्मका ज्ञाता ब्राह्मण
यमका बीचमा जुन सम्वाद भएक
रहस्यमय विषयमा बताएका थिए
त्यसैका विषयमा बताउनेछु ॥१
भने– आफ्ना दूतहरूले हातमा
लिएको देखेर यमराजले उनीह
"भगवान् मधुसुदनका शरणमा प
भएका मनुष्यहरूलाई छोडि
विष्णुभक्तहरूका अतिरिक्त, अन
शासक हुँ, विष्णुभक्तहरूको इ
देवताहरूद्वारा पूजित हुनुहुने ब्रह्माजी
प्रख्यात भएको मलाई मनुष्यहरू
पुण्य र अकल्याण अर्थात् पापका
एवं त्यसको हिसाब–किताब राख्न
लगाउनुभएको हो एवं भगवान्
नियन्त्रण गर्न समर्थ हुनुहुन्छ
भेदरहित एक ढिक्का भए ता

क्षितिजलपरमाणवोऽनिलान्ते

पुनरपि यान्ति यथैकतां धरित्र्याः ।

सुरपशुमनुजादयस्तथान्ते

गुणकलुषेण सनातनेन तेन ॥१७॥

हरिममरगणार्चिताङ्घ्रि

प्रणमति यः परमार्थतो हि मर्त्यः ।

तमपगतसमस्तपापबन्धं

व्रज परिहृत्य यथाग्निमाज्यसिक्तम् ॥१८॥

इति यमवचनं निशम्य पाशी

यमपुरुषस्तमुवाच धर्मराजम् ।

कथय मम विभो समस्तधातु-

र्भवति हरेःखलु यादृशोऽस्य भक्तः ॥१९॥

यम उवाच

न चलति निजवर्णधर्मतो यः

सममतिरात्मसुहृद् —विपक्षपक्षे ।

न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः

सितमनसं तमवैहि विष्णुभक्तम् ॥२०॥

कलिकलुषमलेन यस्य नात्मा

स्वरूपहरू भएको देखिन्छ त
भगवान्‌लाई हरिलाई देवता, पशु, म
भेदहरूबाट अनेक स्वरूपहरु
हो ॥१६॥ जसरी अत्यन्त वेगले
भएपछि त्यसमा उडिरहेको धुले
मिसिएर एक हुन्छन्, त्यसरी नै
उत्पन्न भएका देवता, मनुष्य, प
सनातनमा नै समायोजित भएर ए
परब्रह्म परमात्मामै विलीन हुन्छ
श्रेष्ठ देवताहरूद्वारा सुपूजित
श्रीहरिलाई एक पटकमात्र भए पनि
सम्पन्न भएर प्रणाम गर्दछ; यस
आहुतिद्वारा प्रज्वलित अग्निका सम
पूर्णरूपमा मुक्त भएको त्यस मनु
छोडेर जानु अर्थात् त्यस्ता म
नजानु ॥१८॥ यमराजका यस
सुनिसकेपछि हातमा पासो बोकि
उनीसँग सोध्यो– हे प्रभु! सम्पूर्ण
अर्थात् उत्पन्न गराउनुहुने भगवान
हुन्छ, त्यो विषयमा हजुरले
बताइदिनुहोस् ॥१९॥ **यमराज**
जस्तोसुकै अवस्थामा पनि आ
अडिग भएर रहेको हुन्छ अर्था
हुँदैन, आफ्नो शत्रु र मित्रहरु
व्यवहार गर्दछ, बलपूर्वक अर्था
कसैको केही पनि हरण गर्दैन अ
आफ्नो स्वामित्व राख्दैन र कुनै
त्यो अत्यन्त निर्मल स्वभाव भए
परम भक्त सम्झनु पर्दछ ॥२०॥
बुद्धि भएको मनुष्यको मन क

कनकमपि रहस्यवेक्ष्य बुद्ध्या
तृणमिव यः समवैति वै परस्वम्।
भवति च भगवत्यनन्यचेताः
पुरुषवरं तमवैहि विष्णुभक्तम् ॥२२॥
स्फटिकगिरिशिलामलः क्व विष्णु
र्मनसि नृणां क्व च मत्सरादिदोषः।
न हि तुहिनमयूखरश्मिपुञ्जे
भवति हुताशनदीप्तिजः प्रतापः ॥२३॥
विमलमतिविमत्सरः प्रशान्तः
शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः।
प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो
वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥२४॥
वसति हृदि सनातने च तस्मिन्
भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः।
क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः
कथयति चारुतयैव शालपोतः ॥२५॥
यमनियमविधूतकल्मषाणा
मनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम्।
अपगतमदमानमत्सराणां त्यज
भट दूरतरेण मानवानाम् ॥२६॥
हृदि यदि भगवाननादिरास्त
हरिरसिशिङ्खधरोऽव्ययात्मा।

अर्काको सुनको सिक्रीलाई प नि
बुद्धिले तृणका समान देख्दछ अ
धन-सम्पत्तिमा आफ्नो मनलाई
एवं जसले आफ्नो मनलाई पूर्ण
एकाग्रतापूर्वक भगवान्मा लगा
पुरुषलाई भगवान् श्रीवि
सम्झनुपर्दछ ॥२२॥ कहाँ स्फटिक
चम्किलो सेतो पर्वतका समान
कहाँ मनुष्यहरूका मनमा रहने म
आदि दोष यी दुवैको कहिल्यै सं
सक्तैन। चन्द्रमाका किरणहरू
उष्णता अर्थात् तातोपन कु
सक्तैन ॥२३॥ जुन पुरुष निर्मल
शुद्ध चरित्र, जस्तोसुकै अवस्था
मित्रस्वरूप, प्रिय एवं कल्याणद
तथा अभिमान र ममत्व अर्थात्
अलग भएर रहेको छ, त्यसको ह
भगवान् श्रीवासुदेवले निवास ग
तथा भक्तपुरुषका हृदयमा उहाँ
निवास भइसकेपछि त्यो पुरुष
शान्तमूर्ति बन्दछ, जसरी नवविरु
आफ्नै सुन्दरताबाट नै आफूभित्र
सङ्केत गरिरहेको हुन्छ ॥२५॥
माध्यमद्वारा जसको सम्पूर्ण
भइसकेको छ, जसका हृदय अथ
भगवान् श्रीअच्युतमा आसक्त
अभिमान र मात्सर्य जस्ता वि
समाप्त भइसकेका छन्, तिमी
नजिकसम्म पनि नजानु अथ
परित्याग गरिदिनु ॥२६॥ खड्ग
गर्नुभएका अविनाशी परब्रह्म
हृदयमा विराजमान हुनुभएको

हरति परधनं निहन्ति जन्तून्

वदति तथाऽनृतनिष्ठुराणि यश्च ।

अशुभजनितदुर्मदस्य पुंसः

कलुषमतेर्हृदि तस्य नास्त्यनन्तः ॥२८॥

न सहति परसम्पदं विनिन्दां

कलुषमतिः कुरुते सतामसाधुः ।

न यजति न ददाति यश्च सन्तं

मनसि न तस्य जनार्दनोऽधमस्य ॥२९॥

परमसुहृदि बान्धवे कलत्रे

सुततनयापितृमातृभृत्यवर्गे ।

शठमतिरुपयाति योऽर्थतृष्णां

तमधमचेष्टमवैहि नास्य भक्तम् ॥३०॥

अशुभमतिरसत्प्रवृत्तिसक्तः –

सततमनार्यविशालसङ्गमत्तः ।

अनुदिनकृतपापबन्धयत्नः

पुरुषपशुर्नहि वासुदेवभक्तः ॥३१॥

सकलमिदमहञ्च वासुदेवः

परमपुमान् परमेश्वरः स एकः ।

इति मतिरचला भवत्यनन्ते

हृदयगते व्रज तान् विहाय दूरात् ॥३२॥

कमलनयन वासुदेव विष्णो

अर्काको सम्पत्ति रहण गर्दछ, जस
शब्दमात्र बोल्दछ, त्यस्तो अशुभ
भएको अत्यन्त दुर्मतिपूर्ण भावना
भगवान् श्री अनन्तले कहि
गर्नुहुन्न ॥२८॥ जुन कलुषित वि
अर्काको सम्पत्तिलाई सहन गर्न स
सम्पत्ति जम्मा गरेको देख्दा डाहा ग
सधैं अर्काको आलोचना अर्थात्
आफू पूर्ण रूपमा सम्पन्न भएर पनि
पूजा आराधना गर्दैन अथवा भग
केही दान दिँदैन, त्यस्तो अधम
भएका पुरुषको हृदयमा भगवान् श
निवास गर्नुहुन्न ॥२९॥जुन अत्य
पुरुषले आफ्ना नरम सुहृदयी
बन्धुबान्धव, स्त्री, पुत्र, कन्या अथ
तथा आफ्ना सेवकहरूप्रति अर्थलो
कञ्जुस्याइँ प्रकट गर्दछ, त्यस्तो ग
मनुष्यलाई भगवान्को भक्त सम्झ
अशुद्ध आचरण भएको पुरुष स
मात्र लागिरहन्छ र निरन्तर रूपमा
सङ्गत र अनाचारमा उन्मत्त भए
दिन-प्रतिदिन आफूद्वारा भएका
बाँधिइरहेको हुन्छ, त्यो पुरुष प
हुन्छ अर्थात् यस किसिमको पुरुष
यस किसिमको आचरण र स्वभाव
श्रीवासुदेवको भक्त हुन सक्तैन
प्रपञ्चरूपी जगत्मा एक परम
वासुदेवमात्र हुनुहुन्छ, उहाँका सामु
अस्तित्व रहेको हुँदैन, जस
एकाग्रतापूर्वक परब्रह्म परमात्मा
भएको हुन्छ, त्यसको हृदयमा उ
निवास गर्नुहुन्छ। यस किसिमका
नछुनु ॥३२॥ हे कमलनयन! हे व
धरणीधर। हे अच्युत। हे शङ्खचक्र

वसति मनसि यस्य सोऽव्ययात्मा
पुरुषवरस्य न तस्य दृष्टिपाते।
तव गतिरथवा ममास्तिचक्र-
प्रतिहतवीर्यबलस्य सोऽन्यलोक्यः ॥३४॥

कालिङ्ग उवाच

इति निजभटशासनाय देवो
रवितनयः सकिलाह धर्मराजः।
मम कथितमिदञ्च तेन तुभ्यं
कुरुवर सम्यगिदं मयापि चोक्तम् ॥३५॥

भीष्म उवाच

नकुलैतन्ममाख्यातं पूर्वं तेन द्विजन्मना।
कलिङ्गदेशादभ्येत्य प्रीयता सुमहात्मना ॥३६॥
मयाप्येतद् यथान्यायं सम्यग् वत्स तवोदितम्।
यथा विष्णुमृते नान्यत् त्राणं संसारसागरे ॥३७॥
किङ्कराः पाशदण्डाश्च न यमो न च यातनाः।
समर्थास्तस्य यस्यात्मा केशवालम्बनः सदा ॥३८॥

पराशर उवाच

एतन्मुने तवाख्यातं गीतं वैवस्वतेन यत्।
त्वप्रश्नानुगतं सम्यक् किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥३९॥

पुरुषका हृदयमा निरन्तर रू
भगवान्ले निवास गर्नुहुन्छ, ज
दृष्टि पुग्दछ, चक्रको प्रभावले ग
भएकाले म अथवा तिमी पनि त
त्यस्तो पुरुष वैकुण्ठ आदि ल
हुन्छ ॥३४॥ **कालिङ्गले भने**
सर्वश्रेष्ठ! यस प्रकार सूर्यका
दूतहरूलाई शिक्षा दिँदाका
बताएका हुन् र ती जातिस्मर अ
मुनिले मलाई सुनाएका थिए
सुनाएँ ॥३५॥ **भीष्मजीले भ**
प्राचीनकालमा कलिङ्ग देशबा
ब्राह्मणले अत्यन्त प्रसन्नतापूर्वक
विषयमा बताएका थिए ॥३६॥
सम्पूर्ण वृतान्त, जसरी यो स
भगवान् श्रीविष्णुबाहेक जीवक
छैन, मैले तिमीलाई यस
बताइदिएँ ॥३७॥ जसको हृदय
परमात्मामा लागिरहेको हुन
यमराजको दूत, यमपाश, यमद
केही पनि बिगार गर्न सक्तै
भन्नुभयो- हे मुनि! तिम्रो प्र
बताएका थिए, त्यो सबै मैले
सुनाइदिएँ। अब तिमी के
सोध ॥३९॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे सप्तमोऽध्यायः।

ॐ

अष्टमोऽध्यायः

अध्याय -

"श्रीविष्णुपूजायां फलश्रुतिः, चातुर्यर्ण्यधर्मकथनञ्च"

(श्रीविष्णु पूजाको फल तथा चारोटै वर्णधर्मको वर्णन)

मैत्रेय उवाच

भगवन् भगवान् देवः संसारविजिगीषुभिः ।

मामाख्याहि जगन्नाथो विष्णुराराध्यते यथा ॥१॥

आराधिताच्च गोविन्दादाराधनपरैर्नरैः ।

यत् प्राप्यते फलं श्रोतुं तवेच्छामि महामुने ॥२॥

पराशर उवाच

यत् पृच्छति भवानेतत् सगरेण महात्मना ।

और्वः प्राह तथा पृष्टस्तन्मे कथयतः शृणु ॥३॥

सगरः प्रणिपत्येदमौर्वं पप्रच्छ भार्गवम् ।

विष्णोराराधनोपायसम्बद्धं मुनिसत्तम ॥४॥

फलञ्चाराधिते विष्णौ यत् पुंसामभिजायते ।

स चाह पृष्टो यत्तेन तन्मैत्रेयाखिलं शृणु ॥५॥

और्व उवाच

भौमान् मनोरथान् स्वर्गान् स्वर्गिबन्धं तथास्पदम् ।

प्राप्नोत्याराधिते विष्णौ निर्वाणमपि चोत्तमम् ॥६॥

मैत्रेयले भने– हे भगवन
संसारमा विजय प्राप्त गर्ने अभि
सम्पूर्ण जगत्का अधिपति भगवा
कसरी गर्दछ, त्यस विषयमा मल
तथा हे महामुनि! उपासनामा प
पुरुषद्वारा उपासित अर्थात् उपा
श्री गोविन्दबाट जुन फल प्राप्त ग
विषयमा पनि विस्तारपूर्वक
पराशरजीले भन्नुभयो– हे मुनि
विषयमा सोधिरहेका छौं, त्यह
सगरले और्वसँग सोधेका थिए
उनले जे बताएका थिए, त्यही
ध्यानपूर्वक सुन ॥३॥ हे मैत्रेय!
वंशमा उत्पन्न भएका महात्मा
उनीसँग भगवान् श्रीविष्णुको
श्रीविष्णुको उपासना गरेपछि त
फलको प्राप्ति हुन्छ, त्यसका वि
उनले यस किसिमले सोधिसव
यत्नपूर्वक जे बताएका थिए
सुनाउँछु ॥४-५॥ **और्वले भने-**
उपासना गर्ने पुरुषले पृथ्वीसम्ब
अर्थात् मनोरथ, स्वर्ग, स्वर्गभ
अर्थात् ब्रह्मपद तथा सर्वोत्तम पर
गर्न सक्तछ ॥६॥ हे राजेन्द्र !

यत्तु पृच्छसि भूपाल कथमाराध्यते हि सः।

तदहं सकलं तुभ्यं कथयामि निबोध मे ॥८॥

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यत् तत्तोषकारणम् ॥९॥

यजन् यज्ञान् यजत्येनं जपत्येनंजपन् नृप।

घ्नंस्तथान्यान् हिनस्त्येनं सर्वभूतो यतो हरिः ॥१०॥

तस्मात् सदाचारवता पुरुषेण जनार्दनः।

आराध्यते स्ववर्णोक्तधर्मानुष्ठानकारिणा ॥११॥

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च धरणीपते।

स्वधर्मतत्परो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥१२॥

परापवादं पैशुन्यमनृतञ्च न भाषते।

अन्योद्वेगकरञ्चापि तोष्यते तेन केशवः ॥१३॥

परपत्नीपरद्रव्यपरहिंसासु यो मतिम्।

न करोति पुमान् भूप तोष्यते तेन केशवः ॥१४॥

थियौ, भगवान् श्रीहरिको उपास
सम्बन्धमा म तिमीलाई अत्यन्त f
ध्यानपूर्वक सुन ॥८॥ जुन पुरु
पूर्ण रूपमा पालना गरेको छ, त
श्रीविष्णुको उपासना गर्न सक्त
गराउनसक्ने अन्य कुनै मार्गहरू
उहाँको उपासना गर्न चाहनेले अ
पालना अवश्य गर्नुपर्दछ ॥९॥ हे
गर्ने पुरुषले भगवान् श्रीविष्णुकै
पुरुषले उहाँकै जप गर्दछ तथा
उहाँकै हत्या गर्दछ। किनकि, भ
प्राणीमात्रका हृदयमा व्याप्त भए
यसकारण सदाचारबाट सम्पन्न
वर्णका लागि शास्त्रहरूद्वारा नि
आचरण गर्दै भगवान् श्रीज
गर्दछ ॥११॥ हे भूपति! ब्राह्मण,
यी सबैले आ-आफ्नो वर्णाश्रम
लागेर आफ्नो स्वधर्म पालना ग
भगवान् श्रीविष्णुको उपासन
पुरुषले अर्काको निन्दा गर्दैन, छल
कुरा पनि गर्दैन र अर्कालाई कष
शब्दहरूको प्रयोग गर्दैन, अर्थात
भगवान् श्रीविष्णुलाई पूर्ण रू
सक्दछ ॥१३॥ हे भूपति! जुन पुर
धन-सम्पत्ति र हिंसामा कुनै कि
अर्थात् तिनीहरूको मतलब राख्दै
श्रीकेशवलाई प्रसन्न गराउन स
जुन पुरुषले कुनै प्राणीलाई अ
शरीरधारीहरूलाई कुनै किसि

देवद्विजगुरूणां यः शुश्रूषासु सदोद्यतः।
तोष्यते तेन गोविन्दः पुरुषेण नरेश्वर ॥१६॥

यथात्मनि च पुत्रे च सर्वभूतेषु यस्तथा।
हितकामो हरिस्तेन सर्वदा तोष्यते सुखम् ॥१७॥

यस्य रागादिदोषेण न दुष्टं नृप मानसम्।
विशुद्धचेतसा विष्णुस्तोष्यते तेन सर्वदा ॥१८॥

वर्णाश्रमेषु ये धर्माः शास्त्रोक्ता नृपसत्तम।
तेषु तिष्ठत् नरो विष्णुमाराधयति नान्यथा ॥१९॥

सगर उवाच

तदहं श्रोतुमिच्छामि वर्णधर्मानशेषतः।
तथैवाश्रमधर्मांश्च द्विजवर्य ब्रवीहि तान् ॥२०॥

और्व उवाच

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणाञ्च यथाक्रमम्।
त्वमेकाग्रमना भूत्वा शृणु धर्मान् मयोदितान् ॥२१॥

दानं दद्याद् यजेद् देवान् यज्ञैः स्वाध्यायतत्परः।
नित्योदकी भवेद् विप्रः कुर्याच्चाग्निपरिग्रहम् ॥२२॥

वृत्त्यर्थं याजयेच्चान्यानन्यानध्यापयेत् तथा।
कुर्यात् प्रतिग्रहादानं गुर्वर्थं न्यायतो द्विजः ॥२३॥

सेवा गर्दछ, त्यसैले मात्र भग
वास्तविक रूपमा सन्तुष्ट गराउ
मनुष्यले स्वयं आफू एवं आफ्नै
प्राणीहरूको कल्याणको कामना
पनि कसैको अकल्याण भएको
मात्र अत्यन्त सुखपूर्वक भगवा
गराउन सक्दछ ॥१७॥ हे नृप !
शुद्ध छ अर्थात् कुनै किसिमक
दूषित भएको छैन; यस किसिम
पुरुषले मात्र सधैं भगवान् श्रीवि
सक्तछ ॥१८॥ हे राजश्रेष्ठ ! वर्ण
शास्त्रहरूमा जुन धर्मका विषय
ती धर्महरूअनुसारको आचरण ग
श्रीविष्णुको उपासना गर्न सक्तछ,
उपासना गर्न सक्तैनन् ॥१९
ब्राह्मणश्रेष्ठ! अब म सम्पूर्ण व
धर्महरूका विषयमा विस्तृत र
त्यसैले तपाईले तिनीहरूव
गरिदिनुहोस् ॥२०॥ **और्वले भ**
ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य एवं श
विषयमा विस्तारपूर्वक वर्णन ग
सुन ॥२१॥ ब्राह्मणले दान दिनु,
देवताहरूको यजन गर्नु, आफ्नो
नित्य स्नान एवं तर्पण गर्नु र
पनि गर्नु यो ब्राह्मणको आवश
ब्राह्मणले आफ्नो जीवन निर्वा
मनुष्यहरूद्वारा यज्ञ गराउनु, अन्य
गराउनु तथा न्यायपूर्वक उपार्जन
दिइएको दान पनि स्वीकार गर्नु
ब्राहाणले सधैं सबैको कल्या

ग्रावे रत्ने च पारक्ये समबुद्धिर्भवेद् द्विजः।

ऋतावभिगमः पत्न्यां शस्यते चास्य पार्थिव ॥२५॥

दानानि दद्यादिच्छातो द्विजेभ्यः क्षत्रियोऽपि हि।

यजेच्च विविधैर्यज्ञैरधीयीत च पार्थिव ॥२६॥

शस्त्राजीवो महीरक्षा प्रवरा तस्य जीविका।

तस्यापि प्रथमे कल्पे पृथिवीपरिपालनम् ॥२७॥

धरित्रीपालनेनैव कृतकृत्या नराधिपाः।

भवन्ति नृपतेरंशा यतो यज्ञादिकर्मणाम् ॥२८॥

दुष्टानां त्रासनाद् राजा शिष्टानां परिपालनात्।

प्राप्नोत्यभिमताँल्लोकान् वर्णसंस्थाकरो नृपः ॥२९॥

पाशुपाल्यञ्च वाणिज्यं कृषिञ्च मनुजेश्वर।

वैश्याय जीविकां ब्रह्मा ददौ लोकपितामहः ॥३०॥

तस्याप्यध्ययनं यज्ञो दानं धर्मश्च शस्यते।

नित्यनैमित्तिकादीनामनुष्ठानञ्च कर्मणाम् ॥३१॥

द्विजातिसंश्रयं कर्म तादर्थ्यं तेन पोषणम्।

क्रयविक्रयजैर्वापि धनैः कारूद्भवेन वा ॥३२॥

शूद्रस्य सन्नतिः शौचं सेवा स्वामिन्यमायया।

अमन्त्रयज्ञो ह्यस्तेयं सत्सङ्गो विप्ररक्षणम् ॥३३॥

पर्दछ। तथा हे राजन्! पत्नीक
ऋतुकालका समयमा मात्र गमन
क्षत्रियको परम कर्तव्य हो, ब्राह्मण
उनीहरू सन्तुष्ट हुने गरी दान दि
यज्ञहरूको अनुष्ठान गर्नु तथा
शस्त्र-अस्त्र धारण गर्नु, पृथ्वीको
लागि अत्यन्त उत्तम जीवन-
तिनीहरूमध्ये पनि पृथ्वीको प
क्षत्रियहरूका जीविकाको सर्वो
छ ॥२७॥ पृथ्वीवको पालन-पो
राजाहरू कृतकृत्य हुन्छन् अर्थ
हुन्छन्। किनकि, पृथ्वीलो
कर्महरूमा राजाको पनि भाग
राजाले आफ्नो शास्त्रानुसा
वर्णाश्रमधर्मलाई पूर्ण रूपले स्
दुष्टहरूको दमन र साधुहरूक
आफ्नो चाहनाअनुसारक लोकह
प्राप्त गर्न सक्दछ ॥२९॥ हे
ब्रह्माजीले वैश्यहरूको जीवन
पालनादि, व्यापार-व्यवसाय
कार्यहरू निर्धारण गरिदिनुभ
अतिरिक्त अध्ययन, यज्ञ-यज्ञा
गरिरहनुपर्ने नैमित्तिक कर्महरू
वैश्यहरूको परमधर्म बताइएक
कार्यसिद्धिको कर्म शूद्रको पर
आधारमा आफ्नो तथा आ
पालनपोषण गर्नुपर्छ। यदि य
निर्वाह हुन नसकेको अवस्थ
विक्रय अर्थात् खरिद-विक्री
आफ्नो जीविका चलाउन स
नम्रतापूर्वक, पवित्र भएर, निष
स्वामीको सेवा, मन्त्रको उच्च
सत्सङ्ग र ब्राह्मणहरूको रक्षा

भृत्यादिभरणार्थाय सर्वेञ्च परिग्रहः ।

ऋतुकालेऽभिगमनं स्वदारेषु महीपते ॥३५॥

दया समस्तभूतेषु तितिक्षाऽनभिमानिता ।

सत्यं शौचमनायासो मङ्गल्यं प्रियवादिता ॥३६॥

मैत्र्यस्पृहा तथा तद्वदकार्पण्यं नरेश्वर ।

अनसूया च सामान्या वर्णानां कथिता गुणाः ॥३७॥

आश्रमाणाञ्च सर्वेषामेते सामान्यलक्षणाः ।

गुणास्तथापद्धर्मांश्च विप्रादीनामिमाञ्छृणु ॥३८॥

क्षात्रं कर्म द्विजस्योक्तं वैश्यं कर्म तथापदि ।

राजन्यस्य च वैश्योक्तं शूद्रकर्म न वै तयोः ॥३९॥

सामर्थ्ये सति तत्त्याज्यमुभाभ्यामपि पार्थिव ।

तत्त्वेवापदि कर्तव्यं न कुर्यात् कर्मसङ्करम् ॥४०॥

इत्येते कथिता राजन् वर्णधर्मा मया तव ।

धर्ममाश्रमिणां सम्यग् ब्रुवतो मे निशामय ॥४१॥

आफूमा आश्रित भएका आप
भरणपोषण एवं रक्षाका लागि सबै
द्रव्य अर्थात् पैसा स्वीकार गर्नु,
ऋतुकालका समयमा मात्र गम
(ऋतुकाल भनेको पर सरेको अथ
सोह्र रातसम्मको समय हो) गर्नु ॥
प्राणीहरूमा दयाभाव, सहनशीलता,
धेरै परिश्रम नगर्नु, मङ्गलमय आच
बोल्नु, सबैमा मित्रभाव राख्नु,
निष्कामभावपूर्वक गर्नु, असन्तो
दोषमात्र नदेख्नु यी सबै वर्णहरू
किसिमको गुण अर्थात् धर्म बताइ
तथा सबै धर्महरूका साधारण ल
हुन्। अब यी ब्राह्मण आदि च
आपत्कालीन धर्म र गुणहरूका
सुन ॥३८॥ आपत्कालीन अवस्थ
एव वैश्यका कर्महरूको अवल
किसिमको दोष लाग्दैन। यसर
वैश्यका वृत्तिको आश्रय लिएमा
तर, यी दुवै ब्राह्मण एवं क्षत्रियले
सेवावृत्तिलाई कहिल्यै पनि अङ्गीक
हे राजन्! फेरि आफू पूर्ण रूपमा
ब्राह्मण एवं क्षत्रियले आपत्क
अपनाइएका ती वृत्तिहरूको परित
किनकि, तिनीहरूलाई केवल आ
बताइएको छ, वर्णशङ्कर स्वीका
कर्मशङ्कर पनि कहिल्यै गर्नु हुँदैन
हे राजन्! यस प्रकार मैले वर्णधम
विस्तारपूर्वक वर्णन गरिदिएँ। अब
विषयमा पनि विस्तृत रूपमा सुन

नवमोऽध्यायः

अध्याय – ९

"ब्रह्मचर्याद्याश्रमचतुष्टयवर्णनम्"

(ब्रह्मचर्यसहित चारोटै आश्रमहरूको वर्णन)

और्व उवाच

बालः कृतोपनयनो वेदाहरणतत्परः ।

गुरुगेहे वसेद् भूप ब्रह्मचारी समाहितः ॥१॥

शौचाचारवता तत्र कार्यं शुश्रूषणं गुरोः ।

व्रतानि चरता ग्राह्यो वेदश्च कृतबुद्धिना ॥२॥

उभे सन्ध्ये रविं भूप तथैवाग्निं समाहितः ।

उपतिष्ठेत्तदा कुर्याद् गुरोरप्यभिवादनम् ॥३॥

स्थिते तिष्ठेद् व्रजेद् याते नीचैरासीत चासति ।

शिष्यो गुरौ नृपश्रेष्ठ प्रतिकूलं न सम्भजेत् ॥४॥

तेनैवोक्तः पठेद् वेदं नान्यचित्तः पुरःस्थितः ।

अनुज्ञातश्च भिक्षान्नमश्नीयाद् गुरुणा ततः ॥५॥

अवगाहेदपः पूर्वमचार्येणावगाहिताः ।

समिज्जलादिकञ्चास्य कल्यं कल्यमुपानयेत् ॥६॥

और्वले भने– हे भूपति! ब
संस्कार अर्थात् व्रतबन्ध कर्म गरिसवे
वेदको अध्ययनमा लाग्दै ब्रह्मच
सावधानीपूर्वक तत्पर रहँदै गुर
आचार्यका आश्रममा बस्नुपर्छ
आश्रममा रहँदाका अवस्थामा त्यस
अर्थात् शुद्धता एवं व्रतका नियमक
सेवा गर्नुपर्दछ र व्रतहरूबाट युक्त भ
स्थिर बुद्धि भएर वेदको अध्यय
राजन्! प्रातःकाल अर्थात् बिहानव
साँझको बेलामा अर्थात् दुवै सन्ध्य
एकाग्रतापूर्वक सूर्य र अग्निको उ
आफ्नो गुरुलाई अभिवादन अर्थात्
आफ्नो गुरु उभिएको समयमा उ
हिंडेको समयमा पछि–पछि हिंड
समयमा बस्नुपर्दछ। हे नृपश्रेष्ठ
पनि आफ्नो गुरुको प्रतिकूल आ
गुरुको आज्ञा पाइसकेपछि मात्र
चित्तलाई पूर्ण रूपमा एकाग्र गरा
गर्नुपर्दछ र आचार्यको आज्ञा पा
अर्थात् भिक्षा मागेर ल्याइएव
गर्नुपर्दछ ॥५॥ आचार्यले स्नान
शिष्यले स्नान गर्नुपर्दछ। निर्या
प्रात कालको समयमा आफ्ना गुर
समिधा, जल, कुश र फूल
गर्नपर्दछ ॥६॥ यस प्रकार आफ्नो

विधिनावाप्तदारस्तु धनं प्राप्य स्वकर्मणा।

गृहस्थकार्यमखिलं कुर्याद् भूपाल शक्तितः ॥८॥

निवापेन पितृनर्चेद् यज्ञैर्देवांस्तथाऽतिथीन्।

अन्नैर्मुनींश्च स्वाध्यायैरपत्येन प्रजापतिम् ॥९॥

बलिकर्मणा भूतानि वाक्सत्येनाखिलं जगत्।

प्राप्नोति लोकान् पुरुषो निजकर्मसमर्जितान् ॥१०॥

भिक्षाभुजश्च ये केचित् परिव्राड्ब्रह्मचारिणः।

तेऽप्यत्रैव प्रतिष्ठन्ते गार्हस्थ्यं तेन वै परम् ॥११॥

वेदाहरणकार्याय तीर्थस्नानाय च प्रभो।

अटन्ति वसुधां विप्राः पृथिवीदर्शनाय च ॥१२॥

अनिकेता ह्यनाहारा यत्रसायङ्गृहाश्च ये।

तेषां गृहस्थः सर्वेषां प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥१३॥

तेषां स्वागतदानादि वक्तव्यं मधुरं नृप।

गृहागतानां दद्याच्च शयनासनभोजनम् ॥१४॥

पाणिग्रहण अर्थात् विवाह गरेर अ
कर्मका माध्यमद्वारा धन–सम्पत्ति उ
गर्दै आफ्नो सामर्थ्यअनुसार गृहस
कार्यहरू गर्नुपर्दछ ॥८॥ पिण्ड
पितृहरूको, यज्ञ–यज्ञादिको माध्य
अन्नदानका माध्यमद्वारा अतिथि
माध्यमद्वारा ऋषिहरूको, स
माध्यमद्वारा प्रजापतिको, बलिवै
अर्थात् अन्नको भाग दिएर
वात्सल्यभावद्वारा सम्पूर्ण चराच
मनुष्यले आफ्ना कर्महरूद्वारा उपा
गरिएका उत्तमोत्तम लोक प्राप्त गर
परिव्राजक अर्थात् सधैं घुमफि
सन्यासी र ब्रह्मचारी आदि भि
अन्नको मात्र भोजन गर्ने, ती सबै
गृहस्थाश्रम नै भएको हुनाले गृ
आश्रम हो ॥११॥ हे राजन्! ब्राह्मण
गर्नका लागि, तीर्थस्नान गर्नका
देशहरूको दर्शन गर्नका लागि
गर्दछन् ॥१२॥ जसको कुनै घर
भोजनको व्यवस्था छैन, जहाँ पुग
बस्दछन्; ती सबैको मूल अर्थात्
हो ॥१३॥ हे राजन्! यस प्रकार
घरमा आएका अवस्थामा उनीहरू
मिठासपूर्वक वचन बोल्नु र घरम
भोजन, शयन एवं आसनको
गृहस्थको परमधर्म हो ॥१४॥
निराश भएर फर्कन्छन्, ती अ
स्वामीलाई आफ्ना सबै दुष्कर्मह

अवज्ञानमहङ्कारो दम्भश्चैव गृहे सतः।
परितापोपघातौ च पारुष्यञ्च न शस्यते ॥१६॥

यस्य सम्यक् करोत्येवं गृहस्थः परमं विधिम्।
सर्वबन्धविनिर्मुक्तो लोकानाप्नोत्यनुत्तमान् ॥१७॥

वयः परिणतो राजन् कृतकृत्यो गृहाश्रमी।
पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥१८॥

पर्णमूलफलाहारः केशश्मश्रुजटाधरः।
भूमिशायी भवेत्तत्र मुनिः सर्वातिथिर्नृप ॥१९॥

चर्मकाशकुशैः कुर्यात् परिधानोत्तरीयके।
तद्वत् त्रिसवनं स्नानं शस्तमस्य नरेश्वर ॥२०॥

देवताभ्यर्चनं होमः सर्वाभ्यागतपूजनम्।
भिक्षा बलिप्रदानञ्च शस्तमस्य नरेश्वर ॥२१॥

वन्यस्नेहेन गात्राणामभ्यङ्गश्चास्य शस्यते।
तपश्च तस्य राजेन्द्र शीतोष्णादिसहिष्णुता ॥२२॥

यस्त्वेतां निहितश्चर्यां वानप्रस्थश्चरेन्मुनिः।
स दहेदयग्निवद्दोषान् जयेल्लोकांश्च शाश्वतान् ॥२३॥

चतुर्थश्चाश्रमो भिक्षोः प्रोच्यते यो मनीषिभिः।
तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतं नपार्हसि ॥२४॥

परिताप अर्थात् मानसिक दुःख,
एवं दुष्ट वचन आदि यी सबै
हुँदैन ॥१६॥ जुन गृहस्थले यस
लागि शास्त्रहरूद्वारा निर्धारण
पूर्ण रूपमा पालना गर्दछ, त्य
बन्धनहरूबाट पूर्ण रूपमा मुक्त
गर्दछ ॥१७॥ हे राजन्! यस कि
उपयुक्त किमिसले पालना गर्दै
पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट भएको गृहस्थ
सकिएपछि आफ्नो पत्नीलाई
अथवा आफ्ना साथैमा लिएर
यसरी वनमा गइसकेपछि त्यहाँ
भोजन गरेर कपाल, दाह्री ज
शयन गर्नुपर्छ एवं मुनिहरूका
गरेर सबै किसिमबाट
गर्नुपर्दछ ॥१९॥ छाला, कुश
ओढ्यान एवं उत्तरीय
बनाउनुपर्दछ। तथा हे नरेश्वर!
प्रातःकाल, मध्याह्नकाल र
गर्नुपर्दछ ॥२०॥ यसरी नै देव
अतिथिहरूको सत्कार, भिक्षा
उसका लागि शास्त्रद्वारा वि
हुन् ॥२१॥ हे राजेन्द्र! वन्य वस
तेल आफ्नो शरीरमा लगाउनुप
माड्नुपर्छ र जाडो एवं गम
समभावपूर्वक रहँदै तपस्या ग
मुख्य कर्म हो ॥२२॥ जुन वानप्र
यी निर्धारित कर्महरूको आचर
दोषहरूलाई अग्निले दाउरा
गराउँछ र परब्रह्म परमात्माको प
अमृतत्त्व प्राप्त गर्दछ ॥२३॥
छ, त्यसलाई विद्वान्हरूले
बताएका छन्, अब म त्यस
वर्णन गर्नेछु, ध्यानपूर्वक

त्रैवर्गिकांस्त्यजेत् सर्वानारम्भानवनीपते ।
मित्रादिषु समो मैत्रः समस्तेष्वेव जन्तुषु ॥२६॥

जरायुजाण्डजादीनां वाङ्मनः कायकर्मभिः ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥२७॥

एकरात्रस्थितिर्ग्रामे पञ्चरात्रस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद् यथा प्रीतिर्द्वेषो वा नास्य जायते ॥२८॥

प्राणयात्रानिमित्तञ्च व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिक्षार्थं पर्यटेद् गृहान् ॥२९॥

कामः क्रोधस्तथा दर्पमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परिव्राड् निर्ममो भवेत् ॥३०॥

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्वा यश्चरते मुनिः ।
तस्यापि सर्वभूतेभ्यो न भयं विद्यते क्वचित् ॥३१॥

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं
शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्ष्योपगतैर्हविर्भि-
श्चिताग्निनना स व्रजति स्म लोकान् ॥३२॥

मोक्षाश्रमं यश्चरते यथोक्तं-
शुचिः स्वसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तः
स ब्रह्मलोकं जयति द्विजातिः ॥३३॥

कामस्वरूप त्रिवर्गसँग सम्बनि
परित्याग गरेर शत्रु एवं मित्रमा
प्राणीहरूको असल मित्र बन
अर्थात् सन्यासी भएर वचन,
माध्यमद्वारा जरायुज अर्थात् ग
अण्डज अर्थात् फूलबाट उत्
वैरभाव नगर्नु र सम्पूर्ण आसनि
गरिदिनुपर्दछ ॥२७॥ गाउँमा ए
रातसम्म निवास गर्नुपर्छ तर
होस्, जसबाट कसैमा प्रेम
नपाओस् ॥२८॥ जब गृहस्थव
आउन छाड्छ अर्थात् आगो नि
खाइसकेको छ भने त्यस समय
उत्तम जातिहरूका घरहरूमा
क्रोध, अभिमान, मोह र लो
रहेका छन्, तिनीहरूको प
परिव्राजक अर्थात् सधैं घुम
सन्यासीले ममता रहित हुनुप
सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई अभयदा
उसलाई पनि सबै प्राणीहरूबाट
भय अर्थात् डर हुन सक्तैन ॥३१
सन्यासाश्रममा रहेको ब्राह
अवस्थित प्राणादिसहित जठ
मुखमा भिक्षाबाट प्राप्त भएको
गर्दछ, त्यो अग्निहोत्रीहरूक
ब्रह्मभन्दा अलग सबै झुटो
जगत् परब्रह्म परमात्माकै अ
बुद्धियोगबाट सम्पन्न जु
आश्रमअनुसारको आचरण
आचरण गर्दछ; त्यसले दाउ
शान्त भएर ब्रह्मलोक प्राप्त

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे नवमोऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः

अध्याय – १

"जातकर्मादिक्रियायाः कन्यायाश्च लक्षणनिरूपणम्"

(जातकर्म आदि क्रिया तथा कन्याहरूको लक्षण निरूपण)

सगर उवाच

कथितं चातुराश्रम्यं चातुर्वर्ण्यक्रियास्तथा।

पुंसः क्रियामहं श्रोतुमिच्छामि द्विजसत्तम ॥१॥

नित्यां नैमित्तिकीं काम्यां क्रियां पुंसामशेषतः।

समाख्याहि भृगुश्रेष्ठ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥२॥

और्व उवाच

यदेतदुक्तं भवता नित्यनैमित्तिकाश्रितम्।

तदहं कथयिष्यामि शृणुष्वैकमना नृप ॥३॥

जातस्य जातकर्मादिक्रियाकाण्डमशेषतः।

पुत्रस्य कुर्वीत पिता श्राद्धञ्चाभ्युदयात्मकम् ॥४॥

युग्मांस्तु प्राङ्मुखान् विप्रान् भोजयेन्मनुजेश्वर।

यथा वृत्तिस्तथा कुर्याद्दैवं पित्र्यं द्विजन्मनाम् ॥५॥

सगरले भने– हे ब्राह्मण–श्रे
आश्रम एवं चारओटै वर्णहरूको
वर्णन गरिदिनुभयो। अब म तप
षोडश संस्काररूप कर्महरूव
चाहन्छु ॥१॥ तथा हे भृगुश्रेष्ठ!
तपाईं सर्वज्ञ हुनुहुन्छ। यसकारण त
नित्य, नैमित्तिक एवं काम्य आ
कर्महरूका विषयमा विस
गरिदिनुहोस् ॥२॥ **और्वले भने**–
जुन नित्य, नैमित्तिक, क्रियाहरू
गर्नुभयो ती सबैका विषयमा म
तपाईं एकाग्रचित्त भएर सुन
जन्मिसकेपछि पिताले जातक
जन्मिनेबित्तिकै गरिने सोह्र संस्
संस्कार आदि सम्पूर्ण क्रियाकल
कर्मकाण्ड जुन एक सनातनधर्मीले ग
अर्थात् नान्दीश्राद्ध गर्नुपर्छ ॥४॥ हे
अर्थात् पूर्वमुख गरेर विराजमान ग
दुई ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउनुप
अर्थात् ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य यी ती
भएको रीतिअनुसार देवता तथा
लागि श्राद्ध गर्नुपर्दछ ॥५॥ हे रा
बदरीफल अर्थात् बयरको फलबाट
पिठोबाट बनाइएको पिण्ड देवतीर्थ

प्राजापत्येन वा सर्वमुपचारं प्रदक्षिणम्।
कुर्वीत तत्तथाशेषवृद्धिकालेषु भूपते ॥७॥

ततश्च नाम कुर्वीत पितैव दशमेऽहनि।
देवपूर्वं नराख्यं हि शर्मवर्मादिसंयुतम् ॥८॥

शर्मेति ब्राह्मणस्योक्तं वर्मेति क्षत्रसंश्रयम्।
गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥९॥

नार्थहीनं न चाशस्तं नापशब्दयुतं तथा।
नामङ्गल्यं वा जुगुप्स्यं नाम कुर्यात् समाक्षरम् ॥१०॥

नातिदीर्घं नातिह्रस्वं नातिगुर्वक्षरान्वितम्।
सुखोच्चार्य्यन्तु तन्नाम कुर्याद् यत् प्रवणाक्षरम् ॥११॥

ततोऽनन्तरसंस्कारसंस्कृतो गुरुवेश्मनि।
यथोक्तविधिमाश्रित्य कुर्याद् विद्यापरिग्रहम् ॥१२॥

गृहीतविद्यो गुरवे दत्त्वा च गुरुदक्षिणाम्।
गार्हस्थ्यमिच्छन् भूपाल कुर्याद् दारपरिग्रहम् ॥१३॥

ब्रह्मचर्येण वा कालं कुर्यात् सङ्कल्पपूर्वकम्।
गुरोः शुश्रूषणं कुर्यात् तत्पुत्रादेरथापि वा ॥१४॥

वैखानसो वापि भवेत् प्रव्रजेद् वा यथेच्छया।
पूर्वसङ्कल्पितं यादृक् तादृक् कुर्यान्नराधिप ॥१५॥

आदिको पूजाको अङ्गको रूपमा
वस्तु हो)। यस्तै किसिमले परिवार
अर्थात् पुत्री अथवा पुत्रको विवा
(नान्दीमुखी श्राद्ध) गर्नुपर्छ ॥
जन्मिएको दशौं दिनमा पिताले पुत्र
अर्थात् न्वारन सम्पन्न गर्नुपर्छ र श
सम्पन्न भएको देववाचक
राख्नुपर्छ ॥८॥ ब्राह्मणका लागि न
क्षत्रियका लागि नामको अन्तमा
यसरी नै वैश्य एवं शूद्रका नामह
दास शब्दको प्रयोग गर्नुपर्द
अपशब्दयुक्त, अमाङ्गलिक, निन्दन
हुनुहुँदैन र नाममा प्रयोग भए
किसिमका हुनुपर्दछ ॥१०॥ अत्यन्त
अथवा कठिन अक्षरहरूबाट सम्प
जसको उच्चारण अत्यन्त सहज
जसको अन्तको वर्ण लघु होस्, य
राख्नुपर्छ ॥११॥ यसपछि उपन
व्रतबन्ध भइसकेपछि गुरुको घर
निवास गरेर विधिपूर्वक अध्यय
भूपाल! विद्याध्ययन गरिसकेपछि
गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्ने चाहना
पाणिग्रहण अर्थात् उपयुक्त कुल
गर्नुपर्छ र गृहस्थी कार्य आरम्भ ग
अत्यन्त दृढ सङ्कल्पपूर्वक ब्रह्मचर्य
गर्दै गुरु अथवा गुरुका पुत्रको
लाग्नुपर्दछ ॥१४॥ अथवा आ
वानप्रस्थाश्रम वा सन्यासाश्रमला
हे राजन्! पहिले जस्ता किसिम
छ, त्यसैका अनुसार गर्नुपर्दछ।
प्रवेश गर्ने चाहना भएपछि आफूभन्द

निसर्गतो विकलाङ्गीमधिकाङ्गीञ्च नोद्वहेत्।
नावशुद्धां सरोगां वाऽकुलजां वातिरोगिणीम् ॥१७॥
न दुष्टां दुष्टवाचाटां व्यङ्गिनीं पितृ–मातृतः
न शमश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम् ॥१८॥
न घर्घरस्वरां क्षामवाक्यां काकस्वरां न च।
नानिबद्धेक्षणा तद्वद् वृत्ताक्षीं नोद्वहेद् बुधः ॥१९॥
यस्याश्च रोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्तौ।
गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्यास्तां न चोद्व हेत् ॥२०॥
नोद्वहेत् तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविशारदः।
नातिरूक्षच्छविं पाण्डु करजामरुणेक्षणाम् ॥२१॥
आपीनहस्तपादाञ्च न कन्यामुद्वहेद् बुधः।
न वामनां नातिदीर्घां नोद्वहेत् संहतभ्रुवम् ॥२२॥
न चातिच्छिद्रदशनां न करालमुखीं नरः।
पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् ॥२३॥
गृहस्थश्चोद्वहेत् कन्यां न्यायेन विधिना नृप।
ब्राह्मो देवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ॥२४॥
गान्धर्वराक्षसौ चान्यौ पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥२५॥
एतेषां यस्य यो धर्मो वर्णस्योक्तो महर्षिभिः।
कुर्वीत दाराहरणं तेनान्त्यं परिवर्जयेत् ॥२६॥
सधर्मचारिणीं प्राप्य गार्हस्थ्यं सहितस्तया।
समुद्वहेद् ददात्येषा सम्यगूढा महाफलम् ॥२७॥

अङ्ग भएकी छ, जो अपवित्र छ,
अथवा रोगी छ, त्यस किसि
गर्नुहुँदैन। बुद्धिमान् पुरुषले जो
छ, जो दुष्ट किसिमको वचन भए
प्रतिकूल रहेकी छ, जसमा जुँगा
पुरुषको जस्तो आकृति अर्थात् स
धोद्रे स्वर भएकी छ वा काग
भएकी छ एवं गोलाकार आँख
कन्यासँग विवाह गर्नु हुँदैन
जाँघहरू रौंले भरिएका छन्,
गोलीगाँठो अग्लो छ अथवा हाँ
गालामा डोव देखिने गर्छ, त्यस
पनि विवाह गर्नुहुँदैन ॥२०॥ अ
भएकी, फिका पहेँलो वर्णको
आँखाहरू भएकी कन्यासँग बु
नगर्नु ॥२१॥ अत्यन्त होची, अत
आँखिभौंहरू भएकी, दाँतहरूम
दाँत बाहिर निस्किएकी कन्यासँ
विवाह नगर्नु ॥२२॥ हे नृप!
पुस्तासम्म र पिताको सातौं पुस्त
रहेको छैन, गृहस्थ पुरुषले नियम
विवाह गर्न उपयुक्त हुन्छ। ब्रह्मा
आसुर, गान्धर्व, राक्षस र पैशा
वैवाहिक पद्धति रहेका छन् ॥
विधिहरूमध्ये जुन विवाहला
धर्मानुकूल बताइएको छ, त्य
गर्नुपर्दछ, अन्यलाई परित्याग ग
सहधर्मिणीलाई प्राप्त गरिसकेपछि
जीवन धर्मपूर्वक र आनन्दमय
पर्दछ। किनकि, उपयुक्त किसि
गार्हस्थ्य धर्मले महान् फल प्र

एकादशोऽध्यायः　　　　　　　　　　　　　　अध्याय – १

"गृहस्थसदाचाराणां मूत्रपुरीषोत्सर्गादिविधेश्च वर्णनम्"
(गृहस्थाश्रम सदाचारको वर्णन)

सगर उवाच

गृहस्थस्य सदाचारं श्रोतुमिच्छाम्यहं मुने।
लोकादस्मात् परस्माच्च यमातिष्ठन्न हीयते ॥१॥

और्व उवाच

श्रूयतां पृथिवीपाल सदाचारस्य लक्षणम्।
सदाचारवता पुंसा जितौ लोकावुभावपि ॥२॥

साधवः क्षीणदोषास्तु सच्छब्दः साधुवाचकः।
तेषामाचरणं यत्तु सदाचारः स उच्यते ॥३॥

सप्तर्षयोऽथ मनवः प्रजानां पतयस्तथा।
सदाचारस्य वक्तारः कर्तारश्च महीपते ॥४॥

ब्राह्मे मुहूर्ते सुस्थे च मानसे मतिमान् नृप।
विबुद्धश्चिन्तयेद् धर्ममर्थञ्चास्याविरोधिनम् ॥५॥

अपीडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत्।
दृष्टादृष्टविनाशाय त्रिवर्गे समदर्शिता ॥६॥

परित्यजेदर्थकामौ धर्मपीडाकरौ नृप।
धर्ममप्यसुखोदर्कं लोकविद्विष्टमेव च ॥७॥

ततः कल्यं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर।

सगरले भने–हे मुनि!
सदाचारहरूका विषयमा विस्तार
जसको पालन गर्नाले मनुष्य य
दुवैबाट च्युत अर्थात् विमुख हुँदै
हे पृथ्वीपति! तपाईं सदाचारको
सुन्नुहोस्। सदाचारी पुरुषले य
दुवैमा विजय प्राप्त गर्न सक्तछ
अर्थ साधु हुन्छ र दोषहरूबाट पू
अलग भएको पुरुषलाई साधु
अर्थात् त्यस साधु पुरुषको जुन अ
सदाचार भनिन्छ ॥३॥ हे राजन्!
एवं कर्ता सप्तर्षिहरू, मनुहरू ए
हे नृप! बुद्धिमान् पुरुषले
ब्राह्ममुहूर्तमा उठेर आफ्नो धर्म
अर्थको चिन्तन गर्नुपर्छ ॥५॥ तथ
धर्म र अर्थको क्षति हुन नपाउ
कामको पनि चिन्तन गर्नुपर्छ। दो
अनिष्टको निवृत्तिका लागि अ
धर्म, अर्थ एवं काम यी ती
राख्नुपर्दछ ॥६॥ हे नृप! धर्मक
एवं काम दुवैको परित्याग गरि
भविष्यमा सुख पुऱ्याउँदैन एवं
रहेको छ, त्यस्तो धर्मको पनि
हे नरेश्वर! ब्राह्ममुहूर्तमा उठेर ज
सक्तछ, त्यसभन्दा धेरै टाढा

आत्मच्छायां तरुच्छायां गोसूर्याग्न्यनिलांस्तथा।

गुरुद्विजातींस्तु बुधो न मेहेत कदाचन ॥१०॥

न कृष्टे शष्यमध्ये वा गोव्रजे जनसंसदि।

न वर्त्मनि न नद्यादितीर्थेषु पुरुषर्षभ ॥११॥

नाप्सु नैवाम्भसस्तीरे श्मशाने न समाचरेत्।

उत्सर्गं वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जनम् ॥१२॥

उदङ्मुखो दिवा मूत्रं विपरीतमुखो निशि।

कुर्वीतानापदि प्राज्ञो मूत्रोत्सर्गञ्च पार्थिव ॥१३॥

तृणैरास्तीर्य वसुधां वस्त्रप्रावृतमस्तकः।

तिष्ठेन्नातिचिरं तत्र नैव किञ्चिदुदीरयेत् ॥१४॥

वल्मीकमूषिकोत्खातां मृदमन्तर्जलां तथा।

शौचावशिष्टा गेहाच्च नादद्याल्लेपसम्भवाम् ॥१५॥

अन्तःप्राण्यवपन्नां च हलोत्खाताञ्च पार्थिव।

परित्यजेन्मृदो ह्येताः सकलाः शौचकर्मणि ॥१६॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश।

हस्तद्वये च सप्त स्युर्मृदः शौचोपपादिकाः ॥१७॥

अच्छेनागन्धफेनेन जलेनाबुद्बुदेन च ।

आचामेच्च मृदं भूयस्तथाऽऽ दद्यात् समाहितः ॥१८॥

छायाँ अथवा वृक्षको छायाँ परेको
सूर्य, अग्नि, गुरु र द्विजातिहरू
पुरुषले कहिल्यै पनि मलमूत्र प
यसप्रकार हे पुरुषश्रेष्ठ! जोतिसके
सम्पन्न भएको भूमिमा, गाईंको गो
मानिस भेला भएको ठाउँमा,
तीर्थहरूमा, पानीमा, जलाशय
तलाउका किनारमा तथा श्मशान घ
गर्नु हुँदैन ॥११-१२॥ हे राज
अवस्थाका अतिरिक्त अन्य साधार
दिनको समयमा उत्तरतिर फर्किए
दक्षिणतिर फर्किएर मूत्रको प
बुद्धिमान् पुरुषले मल परित्या
पृथ्वीलाई घाँसले र आफ्नो शिरल
एवं त्यस ठाउँमा धेरै समयसम्म न
अवस्थामा बोल्न पनि हुँदैन ॥१
धमिराले निकालेको, मुसाद्वार
पानीभित्रको, शौचकर्म गरिसके
लिपपोत गर्ने, स-साना जीवहरु
हलोले उप्काएको यी सबै किसि
शौचकर्म गर्दाका अवस्थामा परि
किसिमको माटोबाट गरिएको
हुन्छ ॥१५-१६॥ हे राजन्! लिङ्ग
एक पटक, गुदा अर्थात् मलद्वार
हातमा दश पटक र दुवै हातहरु
लगाएर सफा गरेपछि शौचक्रिय
हुन्छ ॥१७॥ त्यसपछि फिँज नभए
एवं कुनै किसिमको गन्ध नभए
पानीले आचमन गर्नू। यसप
सावधानपूर्वक आफ्ना लागि आव

ीर्षस्थानि ततः खानि मूर्द्धानञ्च समालभेत्।
ाहू नाभिञ्च तोयेन हृदयञ्चापि संस्पृशेत् ॥२०॥

ाचान्तस्तु ततः कुर्यात् पुमान् केशप्रसाधनम्।
ादर्शाञ्जनमाङ्गल्यं दूर्वाद्यालम्भनानि च ॥२१॥

तः स्ववर्णधर्मेण वृत्त्यर्थञ्च धनार्जनम्।
कुर्वीत श्रद्धासम्पन्नो यजेच्च पृथिवीपते ॥२२॥

सोमसंस्था हविःसंस्था पाकसंस्थाश्च संस्थिताः।
धने यतो मनुष्याणां यतेतातो धनार्जने ॥२३॥

नदीनदतडागेषु देवखातजलेषु च।
नित्यक्रियार्थं स्नायीत गिरिप्रस्रवणेषु च ॥२४॥

इन्द्रियरन्ध्रमा, टाउकोमा, बाहू अ
औंलासम्मको शरीरको भागमा, ना
र हृदयमा स्पर्श गर्नुपर्छ ॥२०॥ त्य
स्नान गरिसकेपछि उपयुक्त वि
मिलाउनुपर्छ। यसपछि ऐना, अ
माङ्गलिक वस्तुहरूको स्पर्श
पृथ्वीपति! त्यसपछि जीवन–निर्वाह
वर्णधर्मानुसार अर्थोपार्जनको कार्य
अत्यन्त श्रद्धापूर्वक यज्ञ–यज्ञ
गर्नुपर्दछ ॥२२॥ गौतम ऋषिका
अर्थात् उपासनासम्बन्धी, अष्टका श्र
गरिने कर्म, पार्वण श्राद्ध अर्थात् औं
गरिने श्राद्ध, श्रावण, अग्रहायण अ
आश्विन महिनाका पूर्णिमाहरू यी
हुन्। अग्न्याधेय अर्थात् अग्निहोत्री
अग्निहोत्रको अग्नि, दर्श अर्थात् अ
पूर्णिमा, आग्रयण अर्थात् सातथरी
चातुर्मास्य अर्थात् हविर्यज्ञका अर्था
पशु तथा सौत्रामणि अर्थात् सौ
हविर्यज्ञ संस्था हुन्। तथा अग्नि
अर्थात् ज्योतिष्टोम यज्ञको कर्मवि
अर्थात् अग्निष्टोम यज्ञको विधान वि
सात श्रौत यज्ञहरूमध्ये पाँचौं य
एकै रातमा सुरु भएर सकिने यज्ञ
सोमसंस्था हुन्। यस प्रकार सो
एवं पाकसंस्था यी तीनोटै यज्ञहरू
यसकारण मनुष्यले धनोपा
हुनुपर्दछ ॥२३॥ नदी, नद अर्थात्
तलाउ/पोखरीभन्दा पाँच गु
देवताहरूका लागि खनिएको इ
झरेका झरनाहरूमा नित्यकर्म
लागि स्नान गर्नुपर्दछ ॥२४॥

शुचिवस्त्रधरः स्नातो देवर्षिपितृतर्पणम्।
तेषामेव हि तीर्थेन कुर्वीत सुसमाहितः ॥२६॥
त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्जयेत्।
ऋषीणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥२७॥
पितॄणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते।
पितामहेभ्यश्च तथा प्रीणयेत्प्रपितामहान् ॥२८॥
मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः।
दद्यात् पैत्रेण तीर्थेन काम्यञ्चान्यच्छृणुष्व मे ॥२९॥
मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप।
गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजे ॥३०॥
इदञ्चापि जपेदम्बु दद्यादात्मेच्छया नृप।
उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः ॥३१॥
देवासुरास्तथा यक्षा नागगन्धर्वराक्षसाः।
पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः ॥३२॥
जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः।
तृप्तिमेतेन यान्त्वाशु मद्दत्तेनाम्बुनाखिलाः ॥३३॥
नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिता।
तेषामाप्यायनायैतद्दीयते सलिलं मया ॥३४॥

गरेर अत्यन्त श्रद्धापूर्वक देवता
पितृहरूलाई तर्पण दिने कार्य गर्नुप
एवं ऋषिहरूको तृप्तिका लागि त
दिनुपर्दछ एवं प्रजापतिको तृप्तिका
जलको तर्पण दिनुपर्दछ ॥२७॥ हे पृ
तृप्तिका लागि तथा पितामहहरूक
प्रपितामहहरूका तृप्तिका लागि
तर्पण दिनुपर्दछ। यसरी नै अत्यन्त
मातामह, प्रमातामह, वृद्धप्रम
पितृतीर्थबाट जल अर्पण गर्नुपर्द
काम्य तर्पणका विषयमा पनि ध्य
२९॥ "यो जल आमाका ल
हजुरआमाका लागि हो एवं यो ज
लागि हो, यो जल गुरुलाई प्राप्त हो
प्राप्त होस्, यो जल मेरा प्रिय मि
जल राजालाई प्राप्त होस् यस कि
मनुष्यले आफ्नो चाहनाअनुसार दे
गरिसकेपछि सम्पूर्ण प्राणीको उ
अर्पण गर्नुपर्छ अर्थात् तर्पण
देवतादिलाई तर्पण दिँदाका समय
असुर, यक्ष, नाग, गन्धर्व, राक्षस
सिद्ध, कुष्माण्ड, पशु पक्षी, ज
वायुको आहार भएका जीव यी
मैले दिएको जलबाट तृप्त हुन
होउन् ॥३२-३३॥ ज-जसले सम
विभिन्न किसिमका यातनाहरू भो
किसिमका जीवहरूलाई तृप्त गर
तिनीहरूमा समर्पण गरेको छु।
अथवा अबन्धु रहेको छ एवं ज

यत्र क्वचन संस्थानां क्षुत्तृष्णोपहतात्मनाम्।

इदमप्यक्षयञ्चास्तु मया दत्तं तिलोदकम् ॥३६॥

काम्योदकप्रदानन्ते मयैतत् कथितं नृप।

यद् दत्त्वा प्रीणयत्येतन्मनुष्यः सकलं जगत् ॥३७॥

जगदाप्यायनोद्भूतं पुण्यमाप्नोति चानघ।

दत्त्वा काम्योदकं सम्यगेतेभ्यः श्रद्धयान्वितः ॥३८॥

आचम्य च ततो दद्यात् सूर्याय सलिलाञ्जलिम्।

नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुतेजसे।

जगत्सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ॥३९॥

ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्टसुरपूजनम्।

जलाभिषेकैः पुष्पाणां धूपादेश्च निवेदनैः ॥४०॥

अपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्याद प्राग् ब्रह्मणे नृप।

प्रजापतिं सुमद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥४१॥

गुह्येभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ॥४२॥

तच्छेषं मणिकेऽद्भ्योऽथ पर्जन्याय क्षिपेत्ततः।

र तिर्खाबाट अत्यन्त व्याकुल
जहाँसुकै रहेको होस, त्यसलाई मैले
दिएको यो तिलोदक अर्थात् तिला
तृप्त गराइदेओस् ॥३६॥ हे राजेन
तिमीलाई काम्यकर्मका सम्बन्धमा
जुन कर्महरूका माध्यमद्वारा मनुष्
तृप्त अर्थात् सन्तुष्ट गराउन सक
रूपमा श्रद्धासम्पन्न भएर यी सं
समर्पण गरेर जगत्लाई तृप्त गराए
भएको पुण्य उसले प्राप्त ग
बताइएअनुसार कर्म गर्दछ ॥३८॥
गरेर भगवान् सूर्यदेवलाई जलाञ्ज
समयमा "भगवान् विवस्नान् नमस
र भगवान् श्रीविष्णुको तेजस्वरू
भगवान् सूर्य सम्पूर्ण जगत्लाई उ
पवित्र एवं सम्पूर्ण कर्महरूक
भन्नुपर्दछ ॥३९॥ यस मन्त्रका म
अर्घ दिएर जलको अभिषेक, पुष
देवता एवं आफ्ना इष्टदेवताको पू
नृप! यसपछि अपूर्व अग्निहोत्र
सबैभन्दा पहिले ब्रह्माजीलाई
त्यसपछि क्रमबद्ध रूपमा प्रजापति
अनुमतिलाई अत्यन्त श्रद्धा र आ
दिनुपर्दछ ॥४१-४२॥ यसपछि ती
बाँकी रहेको हव्यलाई पृथ्वी र
उदकपात्र (यो जलले भरिएको
गर्दाका समयमा आफ्ना नजिकम
मम" भनेर आहुतिको शेषभाग त
धाता र विधाताको कामना गरेर द
ब्रह्माको कामना गरेर घरद

न्द्राय धर्मराजाय वरुणाय तथेन्दवे।
ाच्यादिषु बुधो दद्याद्धुतशेषात्मकं बलिम् ॥४४॥
ागुत्तरे च दिग्भागे धन्वन्तरिबलिं बुधः।
नर्वपेद् वैश्वदेवञ्च कर्म कुर्यादतः परम् ॥४५॥
ायव्ये वायवे दिक्षु समस्तासु ततो दिशाम्।
ह्मणे चान्तरिक्षाय भानवे च क्षिपेद् बलिम् ॥४६॥
वश्वेदेवान् विश्वभूतानथ विश्वपतीन् पितॄन्।
क्षांश्चैव समुद्दिश्य बलिं दद्यान्नरेश्वर ॥४७॥
तोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ बुधः।
द्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत् समाहितः ॥४८॥
वा मनुष्याः पशवो वयांसि
सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः।
ताः पिशाचास्तरवः समस्ता
ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥४९॥
पपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या
बुभुक्षिताः कर्मनिबन्धबद्धाः।
यान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं
तेभ्यो विसृष्टं सुखिनो भवन्तु ॥५०॥
येषां न माता न पिता न बन्धु–
र्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति।
तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
ते यान्तु तृप्तिं मुदिता भवन्तु ॥५१॥
भूतानि सर्वाणि तथान्नमेत–

धर्मराज, वरुण एवं चन्द्रमाको काम
हवन सामग्रीबाट बलि चढाउनुपर्दछ
दिग्भाग अर्थात् दिशाको भागम
धन्वन्तरिको कामना गरेर बलि
अन्तमामात्र बलिवैश्वदेव कर्म
बलिवैश्वदेव कर्म गर्दाका समयम
वायुलाई र अन्य सबै दिशाहरूमा
सूर्यको कामना गरेर बलि चढाउनुप
यसपछि विश्वेदेवहरू, विश्वभ
विश्वपतिहरू एवं यक्षहरूल
दिनुपर्दछ ॥४७॥ त्यसपछि बुद्धि
अर्थात् यसभन्दा प्रयोग नभएको
भूमिमा आफ्नो चाहनाअनुसार सम्
पनि बलि दिनुपर्दछ ॥४८॥
भूतहरूका लागि अन्न समर्पण गर्दा
मनुष्य, पशु, पक्षी, सिद्ध, यक्ष, सर्
वृक्ष तथा अरु पनि कमिला, किरा
आफ्ना कर्महरूको बन्धनमा बाँधि
व्याकुल भइरहेका छन्, ती सबै
सकुन्, म उनीहरूका लागि अन्न
अर्थात् गर्दछु। त्यो मद्वारा प्रदान
स्वीकार गरेर आनन्दित होऊन्
माता, पिता अथवा कोही आफ्नो ब
नै छ, न अन्न उत्पादन गर्ने साधन
तृप्तिका लागि म पृथ्वीमा अन्न स
तिनीहरू यो मद्वारा दिइएको अन्न
र आनन्दित हुन सकुन् ॥५१॥ यं
अन्न एवं म पनि हामी सबै श्रीि
किनकि, भगवान् श्रीविष्णुका
पनि छैन। यसकारण म सम

तुर्दशो भूतगणो य एष

तत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः।

ृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं

तेषामिदं ते मुदिता भवन्तु ॥५३॥

इत्युच्चार्य नरो दद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः।

भुवि सर्वोपकाराय गृही सर्वाश्रयो यतः ॥५४॥

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यान्नरेश्वर।

ये चान्ये पतिताः केचिदपुत्राः सन्ति मानवाः ॥५५॥

ततोः गोदोहमात्रं वै कालं तिष्ठेद् गृहाङ्गणे।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ॥५६॥

अतिथिं तत्र सम्प्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना।

तथासनप्रदानेन पादप्रक्षालनेन च ॥५७॥

श्रद्धया चान्नदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च।

गच्छतश्चानुयानेन प्रीतिमुत्पादयेद् गृही ॥५८॥

अज्ञातकुलनामानमन्यदेशादुपागतम्।

पूजयेदतिथिं सम्यङ् नैकग्रामनिवासिनम् ॥५९॥

किसिमका तिर्यग्योनिसम्बन्धी र एव
योनिसम्बन्धी, जसलाई सङ्क्षे
बताइन्छ) भूत समुदाय रहेका छन्
प्राणीमात्र अवस्थित रहेका छन्; त
लागि म यो अन्न समर्पण गर्दछु
सबै पूर्ण रूपमा आनन्दित हुन सक्
यस किसिमबाट उच्चारण गरेर
कल्याणका लागि पवित्र भूमि
गर्नु पर्दछ। किनकि गृहस्था
आश्रयस्थल बताइएको छ॥५४॥
कुकुर, चाण्डाल, पंक्षीसमूह र अन्य
अथवा अपुत्र मानव छ, त्यसका
अन्न समर्पण गर्नुपर्दछ ॥५५॥ त्य
आँगनमा गाई दुहुने बेलासम्म अ
समय लाग्दछ त्यति समयस
चाहनाअनुसार यसभन्दा पनि धेरै
प्रतीक्षामा उभिनुपर्दछ ॥५६॥ तथ
आइपुगे भने उनको स्वागत गर्दै अ
अर्थात् चरण पखालिदिएर पू
यसपछि गृहस्थ पुरुषले अतिथि
मिठासपूर्ण वचनमा वार्तालाप
जाने समयमा अलिक परसम
अतिथिलाई पूर्ण रूपमा प्रसन्न
जसको कुल, नाम आदि केही प
गाउँबाट आएको हो, यस किसि
किसिमबाट पूजा गर्नुपर्दछ। तर
अतिथि भएको अवस्थामा पूज
छैन अर्थात् पूजा गर्नुपर्दैन ॥५९
छैन, जससँग कुनै किसिमको सम
कुल-घरानाका विषयमा केही

स्वाध्यायगोत्राचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम्।
हिरण्यगर्भबुद्ध्या तं मन्येताभ्यागतं गृही ॥६१॥

पित्र्यर्थञ्चापरं विप्रमेकमप्याशयेन्नृप।
तद्देश्यं विदिताचारसम्भूतिं पञ्चयज्ञियम् ॥६२॥

अन्नाग्रञ्च समुदधृत्य हन्तकारोपकल्पितम्।
निवापभूतं भूपाल श्रोत्रियायोपकल्पयेत् ॥६३॥

दद्याच्च भिक्षात्रितयं परिव्राड्ब्रह्मचारिणाम्।
इच्छया च बुधो दद्याद् विभवे सत्यवारितम् ॥६४॥

इत्येतेऽतिथयः प्रोक्ताः प्रागुक्ता भिक्षवश्च ये।
चतुरः पूजयन्नेतान् नृयज्ञर्णात् प्रमुच्यते ॥६५॥

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात् प्रतिनिवर्तते।
स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥६६॥

धाता प्रजापतिः शक्रो वह्निर्वसुगणोऽर्यमा।
प्रविश्यातिथिमेवैते भुञ्जतेऽन्नं नरेश्वर ॥६७॥

तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः।
स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते ह्यतिथिं विना ॥६८॥

घरमा आएका अतिथिसँग अ
कुलका विषयमा केही पनि स
हिरण्यगर्भ सम्झिएर पूजा ग
अतिथिको आदर सत्कार गरि
एउटा ब्राह्मण जसले नित्य पञ्च
कुल र आचरणका विषयमा पूण
पितृहरूका लागि भोजन गराउ
मनुष्य-यज्ञको विधिअनुसार "
मन्त्रहरूको उच्चारण गरेर पहिल
हन्तकार नामक अन्नबाट त्य
भोजन गराउनुपर्दछ ॥६३॥ य
अतिथि र ब्राह्मण यी तीनओटैला
यदि सामर्थ्य छ भने परिव्राजव
गरिरहने सन्यासी र ब्रह्मचार
नफर्काई आफ्नो इच्छाअनुसार
हे राजन्! यस प्रकार पहिले ब
भिक्षुक यी चारओटैलाई अति
चारओटैको पूजा गर्नाले मनुष
मुक्त हुन्छ ॥६५॥ जसका घरब
फर्कन्छन्, ती अतिथिले त्यस
लिएर तथा आफ्नो पाप उसल
हे नरेश्वर! धाता, प्रजापति, इ
अर्यमा यी सम्पूर्ण देवताहरूले
गृहस्थको घरका अन्नको
यसकारण मनुष्यले अतिथि
प्रयत्नशील रहनुपर्दछ। जुन पुरु
नगराई स्वयं भोजन गर्दछ अ
त्यसले केवल पापहरूको मा
यसपछि गृहस्थ मनुष्यले आफ्नो
रहेकी विवाहित कन्या अर्थात द

अभुक्तवत्सु चैतेषु भुञ्जन् भुङ्क्ते हि दुष्कृतम्।

मृतश्च नरकं गत्वा श्लेष्मभुग् जायते नरः ॥७०॥

अस्नाताशी मलं भुङ्क्ते ह्यजपी पूयशोणितम्।

असंस्कृतान्नभुङ् मूत्रं बालादिप्रथमं शकृत्।

अहोमी च कृमीन् भुङ्क्ते त्वदत्त्वा विषमश्नुते ॥७१॥

तस्माच्छृणुष्व राजेन्द्र यथा भुञ्जीत वै गृही।

भुञ्जतश्च तथा पुंसः पापबन्धो न जायते ॥७२॥

इह चारोग्यमतुलं बलवृद्धिस्तथा नृप।

भवत्यनिष्टशान्तिश्च वैरिपक्षाभिचारिका ॥७३॥

स्नातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम्।

प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो गृही ॥७४॥

कृतजाप्यो हुते वह्नौ शुद्धवस्त्रधरो नृप।

दत्वातिथिभ्यो विप्रेभ्यो गुरुभ्यः संश्रिताय च।

पुण्यगन्धधरः शस्तमाल्यधारी नरेश्वर ॥७५॥

नैकवस्त्रधरोऽथार्द्रपाणिपादो महीपते।

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ॥७६॥

भोजन नगराई स्वयं भोजन ग
पापभोजी अर्थात् पापको भोजन
मृत्यु भएपछि त्यो नरकमा गए
कफ/खकारको भोजन गर्ने वि
व्यक्तिले स्नान नगरी भोजन गर्द
मल खाने हो। जप नगरी भोज
अर्थात् पिप पिउँदछ तथा संस्
मूत्रपान गर्दछ तथा जसले बाल
भोजन गर्दछ, त्यसलाई विष्टा ख
नै जसले होम नगरी भोजन ग
खाने तथा दान नदिई भोजन ग
भोजन गर्ने भनिन्छ ॥७१-७२॥
जस्ता किसिमले गृहस्थ पुरुषले
जसरी भोजन गर्दाका अवस्
बन्धनमा पर्दैन, त्यसका सम्ब
माध्यमद्वारा यस लोकमा परम अ
वृद्धि हुन्छ, अरिष्टहरूको श
शत्रुपक्षको विनाश गराउने कि
रहेको छ, त्यसका विषयमा
गृहस्थका नियममा रहेको पुरुष
विधिपूर्वक देवता, ऋषि र पि
हातमा प्रशस्त रत्न धारण गरेर
गर्नुपर्दछ ॥७४॥ हे राजन्! जप
हवन गर्ने काम गरिसकेपछि शु
अतिथि, ब्राह्मण, गुरुजन र अ
अर्थात् आफूले पालन-पोषण
वृद्धहरूलाई भोजन गराइसकेपछि
प्रशस्त अर्थात् सबैभन्दा असल
गोडा धोएर शुद्धमुख भएर प्रेमपू
हे नृप ! भोजन गर्दाका अवस्थ
अन्य दिशातिर नहेर्नु अर्थात् मन
गराउनपर्दछ ॥७६-७७॥ गहस्थ

न कुत्सिताहृतं नैव जुगुप्सावदसंस्कृतम्।

दत्त्वा तु भुक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितेभ्यस्तथा गृही।

प्रशस्तशुद्धपात्रेषु भुञ्जीताकुपितो नृप ॥७९॥

नासन्दीसंस्थिते पात्रे नादेशे च नरेश्वर।

नाकाले नातिसङ्कीर्णे दत्त्वाग्रञ्च नरोऽग्नये ॥८०॥

मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं नृप।

अन्यत्र फलमांसेभ्यः शुष्कशाकादिकात्तथा ॥८१॥

तद्वद्धरीतकेभ्यश्च गुडपक्वेभ्य एव च।

भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदापि नरेश्वर ॥८२॥

नाशेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते।

मध्वम्बुदधिसर्पिभ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥८३॥

अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वन्तु मधुरं रसम्।

लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥८४॥

प्रागद्रवं पुरुषोऽश्नीयान्मध्ये कठिनभोजनः।

अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति ॥८५॥

ल्याएको छ एवं घृणित छ एवं बनि
शून्य छ, अर्थात् त्यस किसिमव
छैन, यस किसिमका अन्नको
नृप! गृहस्थ पुरुषले आफ्नो भोजन
शिष्यहरूलाई एवं केही अत्यन्त
दिएर आफ्नो भोजन उत्तम एवं
शान्तिपूर्वक भोजन गर्नुपर्छ ॥
आदिको आसन अर्थात् टेबलम
भोजन गर्नका लागि अनुपयुक्त
अर्थात् सन्ध्यादिका समयमा एव
स्थानमा मनुष्यले भोजन गर्नुहुँदैन
पहिले भोजनको अग्रभाग अर्थात्
चढाएर मात्र भोजन गर्नुपर्दछ।
अन्न मन्त्रद्वारा अभिमन्त्रित र शु
छैन,त्यस किसिमको अन्नमात्र
फल, मूल, सुकेको शाखा अथ
नियम लागू हुँदैन तथा नपकाइए
सकिने वा चाट्नयोग्य आदिका
पदार्थहरूमा पनि यो नियम लागू
शक्तिहीन पदार्थको कहिल्यै भोज
तथा हे पृथ्वीपति! विवेकशील पु
घिउ र सातुबाहेक अन्य पदा
हतारिएर खानुहुँदैन ॥८३॥ म
समयमा सबैभन्दा पहिले मि
खानुपर्छ, यसपछि बीचमा नुनिल
र रुखो एवं तितो पदार्थ
गर्नुपर्दछ ॥८४॥ जुन पुरुष
पन्यालोपन भएका पदार्थहरू ब
एवं अन्तमा फेरि पन्यालोपन
भोजन गर्दछ, त्यो सधैं बलवान
यसप्रकार वचनको संयम गरे
उत्तम किसिमको भोजन गर्नु

भुक्त्वा सम्यगथाचम्य प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।
यथावत् पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥८७॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तस्तु कृतासनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानान्तु कुर्वीत स्मरणं नर ॥८८॥

अग्निराप्याययत्वन्नं पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥८९॥

अन्नं बलाय मे भूमेरपामग्न्यनिलस्य च ।
भवत्वेत्परिणतौ ममास्त्वव्याहतं सुखम् ॥९०॥

प्राणापानसमानानामुदानव्यानयोस्तथा ।
अन्नं पुष्टिकरञ्चास्तु ममाप्यव्याहतं सुखम् ॥९१॥

अगस्तिरग्निर्बडवानलश्च
भुक्तं मयान्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखञ्च मे तत्परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगो मम चास्तु देहे ॥९२॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही
प्रधानभूतो भगवान् यथैकः ।
सत्येन तेनान्नमशेषमेत-
दारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥९३॥

विष्णुरत्ता तथैवान्नं परिणामश्च वै तथा ।
सत्येन तेन वै भुक्तं जीर्यत्वन्नमिदं तथा ॥९४॥

इत्युच्चार्य्य स्वहस्तेन परिमृष्य तथोदरम् ।

आचमन गर्नुपर्दछ र फेरि पूर्व या उ
हातहरूलाई मूल स्थानसम्म धोए
गर्नुपर्दछ ॥८७॥ त्यसपछि स्वस्
चित्त भएर आसनमा बसेर
इष्टदेवताहरूको स्मरण अर्थात् चि
प्राणस्वरूप वायुबाट प्रज्वलि
आकाशका माध्यमद्वारा अव
परिपाक गर्नु अर्थात् राम्रोसँग पका
पार्थिव अर्थात् माटोको धातुहर
जसका माध्यमद्वारा म सुखी रह
भोजन गरिएको यो अन्नले मेर
रहेको पृथ्वी, जल, अग्नि र वायुल
र राम्रोसँग पाकेको यो अन्न
सुखदायक होस् ॥९०॥ तथा यो
रहेका प्राण, अपान, उदान, समान
पाँच किसिमका वायुहरूलाई
बनाओस् एवं मलाई सुख प्राप्त
भोजन गरेको अन्नलाई अगस्ति
भएको अग्निले राम्रोसँग पकाइ
परिणामस्वरूप मलाई सुख उ
मेरो शरीर सधैं स्वस्थ भइर
श्रीविष्णु सम्पूर्ण इन्द्रियहरूक
अधिष्ठाता प्रधान हुनुहुन्छ। यस
मद्वारा खाइएको अन्नले प
आरोग्यवान् बनाओस् ॥९३॥ "भ
श्रीविष्णु हुनुहुन्छ तथा उहाँ नै
एवं त्यसको परिणाम पनि
भावनाका बलको प्रभावले मै
राम्रोसँग पचोस्" ॥९४॥ यस कि
आफ्नो पेटलाई हातले सुमसुम
परित्याग गरेर धेरै परिश्रम
लाग्नपर्दछ ॥९५॥ असल प्र

दिनान्तसन्ध्यां सूर्येण पूर्वामृक्षैर्युतां बुधः ।
उपतिष्ठेद् यथान्यायं सम्यगाचम्य पार्थिव ॥९७॥
सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेष्यते ।
अन्यत्र सूतकाशौचविभ्रमातुरभीतितः ॥९८॥
सूर्येणाभ्युदितो यश्च त्यक्तः सूर्येण वा स्वपन् ।
अन्यत्रातुरभावात्तु प्रायश्चित्ती भवेन्नरः ॥९९॥
तस्मादनुदिते सूर्ये समुत्थाय महीपते ।
उपतिष्ठेन्नरः सन्ध्यामस्वपंश्च दिनान्तजाम् ॥१००॥
उपतिष्ठन्ति वै सन्ध्यां ये न पूर्वां न पश्चिमाम् ।
व्रजन्ति ते दुरात्मानस्तामिस्रं नरकं नृप ॥१०१॥
पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते ।
वैश्वदेवनिमित्तं वै पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ॥१०२॥
तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नविसर्जनम् ।
अतिथिं चागतं तत्र स्वशक्त्या पूजयेद् बुधः ॥१०३॥
पादशौचासनप्रह्वस्वागतोक्त्या च पूजनम् ।
ततश्चान्नप्रदानेन शयनेन च पार्थिव ॥१०४॥

राजन्! बुद्धिमान पुरुषले सायंका
हुनुभन्दा पहिल नै तथा प्रातःकाली
तारा देखिएकै अवस्थामा विधि
सम्पन्न गर्नुपर्दछ ॥९७॥ हे पार्थि
सधैं उभयकालमा अर्थात् दुवै स
गर्नुपर्दछ। कसैको जन्म भएक
सूतक र मृत्युको आशौच अर्थात्
पागलपन, रोग एवं भय आदिब
भएका अवस्थामा मात्र गर्न हुँदै
असक्त बिरामी अवस्थाबाहेक अन
सूर्योदय तथा सूर्यास्तको समयमा
रूपमा प्रायिश्चित गर्नुपर्दछ ॥९९।
गृहस्थ पुरुषले सूर्योदय हुनुभन्दा
सन्ध्या र सूर्यास्त हुनुभन्दा पहिले
साँझको सन्ध्या सम्पन्न गरिसक्
सुत्नु हुँदैन ॥१००॥ जुन पुरुषले
सायंकालीन सन्ध्योपासना अर्थात
त्यो अत्यन्त दुष्ट आत्मा भएकं
भएको नरकमा पर्दछ ॥१०१॥ त्
सायंकालका समयमा सिद्ध
मन्त्रोच्चारण नगरी बलिवैश्व
गर्नुपर्दछ ॥१०२॥ त्यस समयमा प
आदिलाई अन्न दिनुपर्दछ र यदि
छन् भने बुद्धिमान् पुरुषले आफ्नो
पूजा एवं सत्कार गर्नुपर्छ ॥१०३
पहिले पादप्रक्षालन अर्थात् चरण
र स्वागतको सङ्केतस्वरूप अत्य
अन्नदान तथा शयन यी सबैका
पूजा गर्नुपर्दछ ॥१०४॥ हे नृप! दि
अतिथि निराश भएर फर्कंदा जति

तस्मात् स्वशक्त्या राजेन्द्र सूर्योढमतिथिं नरः ।
पूजयेत्पूजिते तस्मिन्पूजिताः सर्वदेवताः ॥१०६॥

अन्नशाकाम्बुदानेन स्वशक्त्या प्रीणयेत्पुमान् ।
शयनप्रस्तरमहीप्रदानैरथवापि तम् ॥१०७॥

कृतपादादिशौचस्तु भुक्त्वा सायं ततो गृही ।
गच्छेच्छय्यामस्फुटितामपि दारुमयीं नृप ॥१०८॥

नाविशालां न वै भग्नां नासमां मलिनां न च ।
न च जन्तुमयीं शय्यामधितिष्ठेदनास्तृताम् ॥१०९॥

प्राच्यां दिशि शिरः शस्तं याम्यायामथवा नृप ।
सदैव स्वपतः पुंसो विपरीतन्तु रोगदम् ॥११०॥

ऋतावुपगमः शस्तः स्वपत्न्यामवनीपते ।
पुन्नामर्क्षे शुभे काले ज्येष्ठायुग्मासु रात्रिषु ॥१११॥

नास्नातान्तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न च गर्भिणीम् ॥११२॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।
क्षुत्क्षामां नातिभुक्तां वा वा स्वयञ्चैभिर्गुणैर्युतः ॥११३॥

यसकारण, हे राजेन्द्र! सूर्यास्त अ
आएका अतिथिको अवश्य
गर्नुपर्दछ । उनको पूजा गर्नाले स
हुनेछन् ॥१०६॥ गृहस्थ मनुष्यले
ती अतिथिलाई भोजनका लागि
सुत्नका लागि ओछ्यान वा घ
अथवा खाली जमिन मात्र वि
स्वागत–सत्कार गर्नुपर्दछ ॥१०
गृहस्थ पुरुषले साँझको भोजन
धोएर प्वाल भएको काठबाट बन
ओछ्यानमा सुत्नुपर्दछ ॥१०८
ओछ्यान धेरै ठूलो, भाँचिएको,
भएको नहोस् तथा जसमा उड्
नरहेका हुन् र जसमा डसना अ
नहोस्, त्यस्तो शय्यामा सुत्नुप
सुत्दाको समयमा सधैं आफ्नो
दिशातिर परोस् । यसका विपरी
पुरुषलाई विभिन्न वि
लाग्दछन् ॥११०॥ हे पृथ्वीपति!
आफ्नी पत्नीसँग मात्र सहवा
पुरुषवाची नक्षत्रमा, समानान्तर
पनि रात्रिको अन्तिम प्रहरमा स
अप्रसन्न रोगिणी, रजस्वला भए
नभएकी, रिसाएकी, दुःखपूर्ण अ
गर्भवती पत्नीसँग कहिल्यै स
दुष्टस्वभाव भएकी, परपुरुष
परपुरुषको चाहना गर्ने, कामव
अर्काकी पत्नी, भोकाएकी अ
किसिमका स्त्रिहरूसँग सहवा
पनि यस प्रकारका यी सबै दोष
नगर्नू ॥११३॥ पुरुषले स्न ान

चतुर्दश्यष्टमी चैव ह्यमावस्याथ पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥११५॥
तैलस्त्रीमांससम्भोगी पर्वेष्वेतेषु वै पुमान् ।
विण्मूत्रभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥११६॥
अशेषपर्वस्वेतेषु तस्मात् संयमिभिर्बुधैः ।
भाव्यं सच्छास्त्रदेवेज्याध्यानजप्यपरैर्नरैः ॥११७॥
नान्ययोनावयोनौ वा नोपयुक्तौषधस्तथा ।
देवद्विजगुरूणाञ्च व्यवायी नाश्रमे भवेत् ॥११८॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्पथे ।
नैव श्मशानोपवने सलिलेषु महीपते ॥११९॥
प्रोक्तपर्वस्वशेषेषु नैव भूपाल सन्ध्ययोः ।
गच्छेद् व्यवायं मतिमान् न मूत्रोच्चारपीडितः ॥१२०॥
पर्वस्वभिगमोऽधन्यो दिवा पापप्रदो नृप ।
भुवि रोगावहो नृणामप्रशस्तो जलाशये ॥१२१॥
परदारान् न गच्छेच्च मनसापि कदाचन ।
किमु वाचा स्थिबन्धोऽपि नास्ति तेषु व्यवायिनाम् ॥१२२॥
मृतो नरकमभ्येति हीयतेऽत्रापि चायुषः ।
परदारगतिः पुंसामुभयत्रापि भीतिदा ॥१२३॥
इति मत्वा स्वदारेषु ऋतुमत्सु बुधो व्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्वनृतावपि ॥१२४॥

राजेन्द्र! चतुर्दशी, अष्टमी, अ
सूर्य संक्रान्ति यी सबै पर्व दि
यस किसिमका दिनहरूमा तेल
मासुको सेवन गर्ने पुरुष मृत्यु प
पूर्ण रूपमा भरिएको नरकमा प
संयमशील बुद्धिमान् पुरुषले यी
शास्त्रको अध्ययन, देवताको
अत्यन्त एकाग्रतापूर्वक
बिताउनुपर्दछ ॥११७॥ अन्य यो
औषधिको प्रयोग गरेर एवं ब्राह्म
आश्रममा पनि कहिल्यै मैथुन अ
गर्नुहुँदैन ॥११८॥ हे महीपते
आँगनमा, जलमा, उपवनमा,
चौबाटोमा र श्मशानघाटमा प
हुँदैन ॥११९॥ हे भूपाल! मा
पर्वका दिनहरूमा, प्रातः र साय
बुद्धिमान् पुरुषले मैथुन गर्नुहुँदै
मूत्रले अत्यन्त सताएका अवस्थ
लाग्न हुँदैन ॥१२०॥ हे राजन
स्त्रीसँग सहवास गर्नाले धनको
समयमा स्त्रीसँग सहवास गर्ना
पृथ्वीमा स्त्रीसँग सहवास गर्ना
रोगहरू लाग्दछन् एवं जलाश
गर्नाले अमङ्गल हुन्छ ॥१२१॥
रूपमा पनि कहिल्यै मैथुन
परस्त्रीसँग सहवास गर्नेले अ
योनिहरूमा जन्म लिनुपर्दछ
सहवास गर्ने पुरुषले मृत्यु पश्चा
संसारमा उसको आयु क्षीण हुन
प्रेम यस लोक र परलोक
हुन्छ ॥१२४॥ यस विषयलाई
पुरुषले माथि बताइएका दोषह
आफ्नी पत्नीसँग ऋतुकालका र
सकामावस्था भएमा ऋतुकाल
हुन्छ ॥१२४॥

द्वादशोऽध्यायः

अध्याय – १२

"गृहस्थाचारकथनम्"

(गृहस्थाश्रमको आचरणको वर्णन)

ौर्व उवाच

वगोब्राह्मणान् सिद्धवृद्धाचार्यास्तथार्चयेत्।
:कालञ्च नमेत् सन्ध्यामग्नीतुपचरेत्तथा ॥१॥

दानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः।
ारुडानि च रत्नानि बिभृयात् प्रयतो नरः ॥२॥

स्निग्धामलकेशश्च सुगन्धिश्चारुवेषधृक्।
ताः सुमनसो हृद्या बिभृयाच्च नरः सदा ॥३॥

कञ्चित् परस्वं न हरेन्नाल्पमप्यप्रियं वदेत्।
यञ्च नानृतं ब्रूयान्नान्यदोषानुदीरयेत् ॥४॥

ान्यश्रियं तथा वैरं रोचयेत् पुरुषर्षभ।
दुष्टं यानमारोहेत् कूलच्छायां न संश्रयेत् ॥५॥

विद्विष्टपतितोन्मत्तबहुवैरातिकीटकैः।
न्धकी–बन्धकीभर्तृ–क्षुद्रानृतकथैः सह ॥६॥
थातिव्ययशीलैश्च परिवादरतैः शठैः।
ाधो मैत्रीं न कुर्वीत नैकः पन्थानमाश्रयेत् ॥७॥

ावगाहेज्जलौघस्य वेगमग्ने नरेश्वर।

और्वले भने– गृहस्थ पुरुष
प्रत्येक दिन देवता, गाईं, ब्राह्मण, ि
तथा आचार्यको पूजा गर्नुपर्दछ तथा
उपासना एवं अग्निहोत्र पनि गर्नु
पुरुषले निरन्तर संयमपूर्वक रहेर कतै
दुईओटा कपडा, उत्तम औषधिहरू
पन्ना आदि विषलाई नष्ट गर
गर्नुपर्दछ ॥२॥ उसले सधैं आफ्नो क
बनाइराख्नुपर्दछ र आफ्नो पहिरन स
अत्यन्त मनमोहक सेतो फूल धा
कसैको थोरै मात्रामा पनि सम्पत्ति
शब्दमात्र पनि असत्य नबोल्नु तथ
वचन पनि असत्य रहेको छ भने बोल्
निन्दा कहिल्यै गर्नुहुँदैन ॥४॥ हे पुर
स्त्रीसहित अन्य कसैसँग पनि जस
पनि विरोधपूर्ण भावना राख्नुहुँदैन,
साधनमा कहिल्यै चढ्नु हुँदैन एवं क
किनारमा रहेको रूखका
लिनुहुँदैन ॥५॥ विद्वान् पुरुषले लोक
अत्यन्त तीव्रतापूर्वक पतनका मार्ग
धेरैसँग विरोधाभास राख्ने व्यक्ति, अ
कुलत भएको, कुलटाको पति, क्ष
बोल्ने, धेरै खर्च गर्ने स्वभाव भए
निन्दा गर्ने, मूर्ख यी सबैसँग मित्रता
कहिल्यै एक्लै हिँड्नुहुँदैन ॥६॥
वेगपूर्वक बगिरहेको पानीमा स्नान

नोच्चैर्हसेत् सशब्दञ्च न मुञ्चेत् पवनं बुधः ।
नखान्न वादयेच्छिन्द्यान्न तृणं न महीं लिखेत् ॥१०॥

न श्मश्रु भक्षयेल्लोष्टं न मृद्नीयाद् विचक्षण ।
ज्योतींष्यमेध्यःशस्तानि नाभिवीक्षेत च प्रभो ॥११॥

नग्नां परस्त्रियञ्चैव सूर्यं चास्तमयोदये ।
न हुङ्कुर्याच्छवञ्चैव शवगन्धो हि सोमजः ॥१२॥

चतुष्पथांश्चैत्यतरून् श्मशानोपवनानि च ।
दुष्टस्त्रीसन्निकर्षञ्च वर्जयेन्निशि सर्वदा ॥१३॥

पूज्यदेवध्वजज्योतिच्छायां नातिक्रमेद् बुधः ।
नैकः शून्याटवीं गच्छेन्न च शून्यगृहे वसेत् ॥१४॥

केशास्थिकण्टकामेध्यवह्निभस्मतुषांस्तथा ।
स्नानार्द्रधरणीञ्चैव दूरतः परिवर्जयेत् ॥१५॥

नानार्यानाश्रयेत् कांश्चिन्न जिह्मं रोचयेद् बुधः ।
उपसर्पेत न व्यालं चिरं तिष्ठेन्न चोत्थितः ॥१६॥

अतीव जागरस्वप्ने तद्वत्स्नानासने बुधः ।
न सेवेत तथा शय्यां व्यायामञ्च नरेश्वर ॥१७॥

दंष्ट्रिणं शृङ्गिणञ्चैव प्राज्ञो दूरेण वर्जयेत् ।
अवश्यायञ्च राजेन्द्र पुरोवातातपौ तथा ॥१८॥

न स्नायान्न स्वप्नेन्नग्नो न चैवोपस्पृशेद् बुधः ।
मुक्तकच्छश्च नाचामेद देवाभ्यर्चाञ्च वर्जयेत ॥१९॥

अट्टहासपूर्वक हाँस्नु हुँदैन, आवा
परित्याग गर्नुहुँदैन । नङ टोक्नु
उखेल्नु हुँदैन र पृथ्वीमा लेख्नु हुँदै
बुद्धिमान पुरुषले जुँगा–दाह्रीका
अपवित्र एवं निन्दित नक्षत्रहरू
नग्न अवस्थामा रहेकी परस्त्रील
अस्ताउन लागेका सूर्यलाई हेर्नु
गर्नुहुँदैन । किनकि, शवबाट आ
अंश हो ॥१२॥ चौबाटो, डुम्रीकं
उपवन एवं अत्यन्त दुष्ट स्त्री यी स
सधैं पूर्ण रूपमा परित्याग गर्नुप
पुरुषले आफ्ना पूजनीय देवता,
पदार्थहरूको छायालाई जस्तोसुकै
हुँदैन । अत्यन्त सुनसान जङ्गलम
एवं अन्य मनुष्यहरू नभएको उ
बस्नुहुँदैन ॥१४॥ विवेकशील पुर
हड्डी, बाँस, अपवित्र वस्तु, बलि
खरानी, अन्नको भूस तथा नुहाउँ
टाढैबाट परित्याग गरिदिनुपर्दछ
नजिकमा जानुहुँदैन ॥१५॥
व्यक्तिहरूको सङ्गत गर्नुहुँदैन, स्वा
गर्नुहुँदैन, सर्पको नजिकमा जानुहुँ
धेरै समयसम्म पल्टिरहनु हुँदैन ॥१
पुरुषले सुत्न, उठ्न, नुहाउन, ब
तथा व्यायाम गर्नमा धेरै समय
यसै किसिमले हे राजेन्द्र ! विद्व
सिँग भएका पशुहरूलाई, ओस
वायु र घामलाई पूर्ण
गरिदिनुपर्दछ ॥१८॥ तथा प्राज्ञ
नग्न अवस्थामा स्नान, शयन, एवं
तथा टाउको खुल्ला राखेर अ
उपासना गर्नुहुँदैन ॥१९॥ यज्ञ
देवताहरूको पूजा एवं अर्चना

नासमञ्जसशीलैस्तु सहासीत कदाचन ।

सद्वृत्तसन्निकर्षो हि क्षणार्द्धमपि शस्यते ॥२१॥

विरोधं नोत्तमैर्गच्छेन्नाधमैश्च सदा बुधः ।

विवाहश्च विवादश्च तुल्यशीलैर्नृपेष्यते ॥२२॥

नारभेत कलिं प्राज्ञः शुष्कवैरञ्च वर्जयेत् ।

अप्यल्पहानिः सोढव्या वैरेणार्थागमं त्यजेत् ॥२३॥

स्नातो नाङ्गानि निर्माजेत् स्नानशाट्या न पाणिना ।

न च निर्धूनयेत् केशानाचामेन्नैव चोत्थितः ॥२४॥

पादेन नाक्रमेत् पादं न पूज्याभिमुखं नयेत् ।

वीरासनं गुरोरग्रे त्यजेत विनयान्वितः ॥२५॥

अपसव्यं न गच्छेच्च देवागारचतुष्पथान् ।

मङ्गल्यपूज्यांश्च तथा विपरीतान्न दक्षिणान् ॥२६॥

सोमाग्न्यर्काम्बुवायुनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखम् ।

कुर्यात् ष्ठीवनविण्मूत्रसमुत्सर्गञ्च पण्डितः ॥२७॥

तिष्ठन्न मूत्रयेत् तद्वत् पन्थानं नावमूत्रयेत् ।

श्लेष्मविण्मूत्ररक्तानि सर्वदैव न लङ्घयेत् ॥२८॥

श्लेष्मसिंहानकोत्सर्गो नान्नकाले प्रशस्यते ।

संशयपूर्ण व्यवहार भएका व्यक्ति
कहिल्यै नबस्नू। सदाचारी पुरुषव
लागिमात्र भएको भए पनि त्यो
हुन्छ ॥२१॥ बुद्धिमान् पुरुषले
व्यक्तिहरूसँग कहिल्यै पनि विरे
हे राजन्! विवाह र विरोध सधैँ अ
भएका व्यक्तिहरूसँग मात्र गर्न
विद्वान् पुरुषले कुनै किसिमको व
गर्नुहुँदैन तथा अनावश्यक रूपम
परित्याग गरिदिनुपर्दछ। आफ्नो
पनि सन्तोष गर्नुपर्छ तर अर्काव
धनको प्राप्ति हुन्छ भने
छोडिदिनुपर्दछ ॥२३॥ स्नान ग
नुहाइसकेपछि भिजेको धोती अथव
शरीर पुछ्नुहुँदैन, उभिएर कपाल
मिलाउनु हुँदैन तथा आचमन
आफ्नो गोडालाई एउटा माथि अव
आफूभन्दा मान्य व्यक्तिहरूका
हुँदैन तथा धृष्टतापूर्वक गुरुहर
आसनमा बस्नुहुँदैन ॥२५॥ देवत
माङ्गलिक वस्तु र पूज्य व्यक्ति य
निस्कनुपर्दछ तथा यिनीहरूका
दाया पारेर हिँड्नुपर्दछ ॥२६॥ वि
सूर्य, अग्नि, जल, वायु र पूज्य
मलमूत्र त्याग गर्नु एवं थुक्नु पनि
एवं सार्वजनिक बाटामा मूत्र प
थुक, विष्ठा अर्थात् दिशा, मूत्र अ
यी सबैलाई नाघ्नु हुँदैन ॥२८॥ भो
माङ्गलिक कार्य गरिरहेका अवस
गर्दाका समयमा एवं महापुरुष

माङ्गल्यपुष्परत्नाज्यपूज्याननभिवाद्य च।

न निष्क्रमेद् गृहात् प्राज्ञः सदाचारपरो नरः ॥३१॥

चतुष्पथान् नमस्कुर्यात् काले होमपरो भवेत्।

दीनानभ्युद्धरेत् साधूनुपासीत बहुश्रुतान् ॥३२॥

देवर्षिपूजकः सम्यक् पितृपिण्डोदकप्रदः।

सत्कर्ता चातिथीनां यः स लोकानुत्तमान् व्रजेत् ॥३३॥

हितं मितं प्रियं काले वश्यात्मा योऽभिभाषते।

स याति लोकानाह्लादहेतु भूतान् नृपाक्षयान् ॥३४॥

धीमान् ह्रीमान् क्षमायुक्त आस्तिको विनयान्वितः।

विद्याभिजनवृद्धानां याति लोकाननुत्तमान् ॥३५॥

अकालगर्जितादौ च पर्वस्वाशौचकादिषु।

अनध्यायं बुधः कुर्यादुपरागादिके तथा ॥३६॥

शमं नयति यः क्रुद्धान् सर्वबन्धुरमत्सरी।

भीताश्वासनकृच्छ्राधुः स्वर्गस्तस्याल्पकं फलम् ॥३७॥

वर्षातपादिके छत्री दण्डी रात्र्यटवीषु च।

शरीरत्राणकामो वै सोपानत्कः सदा व्रजेत् ॥३८॥

पुरुषले माङ्गलिक पदार्थ, फू
व्यक्तिहरूलाई आदरपूर्वक अभि
घरबाट बाहिर निस्कनुपर्दछ ।
नमस्कार गरेर, निश्चित समयम
एवं असहाय व्यक्तिहरूलाई स
विद्वान् साधुहरूको सत्सङ्गत
पुरुषले देवता र ऋषिहरूको पू
तर्पण एवं पिण्डदान गर्दछ, अ
अतिथिहरूको अत्यन्त आदरपूर्व
सर्वोत्तम लोक प्राप्त गर्दछ ॥३
जितेन्द्रिय भएर अर्थात् इन्द्रिय
विजय प्राप्त गरेर समयअनु
मित्रतापूर्ण एवं प्रिय वचन बोल
आनन्दको कारणस्वरूप अक्षय
बुद्धिमान्, लज्जाशील स्वभा
शास्त्रहरूमा पूर्ण रूपमा आस्थ
स्वभाव भएको पुरुषले वि
पुरुषहरूको उत्तम लोक प्राप्त
रूपमा मेघ गर्जिएका अवस्था
आशौचमा अर्थात् जुठो–सुतव
चन्द्रग्रहण एवं सूर्यग्रहण लागे
पुरुषले अध्ययन गर्नुहुँदैन ॥३६
रिसाएको व्यक्तिलाई शान्त पा
बन्धु–बान्धव सम्भन्छ तथा व
भयभीत भएका मनुष्यहरूलाई
बनाउँछ, त्यो साधु पुरुष
गर्दछ ॥३७॥ आफ्नो शरीरको
पानी परेका समयमा तथा
गर्नुपर्दछ। रातको समयमा एवं
अवस्थामा लौराको प्रयोग ग
लगाएर मात्र हिँड्नुपर्दछ ॥३

ोषहेतूनशेषांस्तु वश्यात्मा यो निरस्यति।

स्य धर्मार्थकामानां हानिर्नाल्पापि जायते ॥४०॥

दाचाररतः प्राज्ञो विद्याविनयशिक्षितः।

ापेऽप्यपापः परुषेऽप्यभिधत्ते प्रियाणि यः।

त्रीद्रवान्तःकरणस्तस्य मुक्तिः करे स्थिता ॥४१॥

े कामक्रोधलोभानां वीतरागा न गोचरे।

दाचारस्थितास्तेषामनुभावैर्धृता मही ॥४२॥

स्मात्सत्यं वदेत् प्राज्ञो यत् परप्रीतिकारणम्।

त्यं यत् परदुःखाय तत्र मौनपरो भवेत् ॥४३॥

प्रयं युक्तं हितं नैतदिति मत्वा न तद्वदेत्।

ेयस्तत्र हितं वाक्यं यद्यप्यत्यन्तमप्रियम् ॥४४॥

ाणिनामुपकाराय यथैवेह परत्र च।

कर्मणा मनसा वाचा तदेव मतिमान् भजेत् ॥४५॥

पुरुषले दोष उत्पन्न गराउने कारण
परित्याग गरिदिन्छ, त्यसको धर्म,
अलिकति पनि हानि हुँदैन ॥४०।
सम्पन्न जुन बुद्धिमान् पुरुषले सदा
माध्यमद्वारा पापी पुरुषहरूसँग पाप
तथा अत्यन्त क्रोधित पुरुषहरूसँग प
बोल्दछ, जसको अन्तरात्मामा स
भावना रहेको हुन्छ, उसको मुक्ति
हुन्छ ॥४१॥ जुन पुरुष काम, क्र
विकारहरूबाट पूर्ण रूपमा मुक्त भए
रहेको छ, त्यसैको प्रभावका कार
स्थिर भएर रहेको छ ॥४२॥ य
पुरुषले त्यही सत्यमात्र बोल्नुप
व्यक्तिहरूलाई आनन्दमय बनाउन
सत्य वचन बोल्दा अर्कालाई पीडा ह
छ भने मौन बस्नु नै उचित हुन्
वचन पनि अकल्याणदायक छ
बोल्नुहुँदैन, त्यस अवस्थामा केव
वाक्यमात्र बोल्न उपयुक्त हुन्छ, चा
किन नहोस् ॥४४॥ जुन कार्य ग
अन्य लोकमा प्राणीहरूका लागि
बुद्धिमान् पुरुषले त्यही कार्य मात्र

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे द्वादशोऽध्यायः।

त्रयोदशोऽध्यायः

अध्याय -

"शवदाहस्य, आशौचस्य, एकोद्दिष्टस्य, सपिण्डीकरणस्य च व्य

(शव दाहसंस्कार, आशौच, एकोदिष्ट श्राद्ध र सपिण्डीकरण व्यवस्

औौर्व उवाच

सचैलस्य पितुः स्नानं जाते पुत्रे विधीयते।

जातकर्म तदा कुर्याच्छ्राद्धमभ्युदये च यत् ॥१॥

युग्मान् दैवांश्च पित्र्यांश्च सम्यक् सव्यक्रमाद् द्विजान्।

पूजयेद् भोजयेच्चैव तन्मना नान्यमानसः ॥२॥

दध्यक्षतैः सबदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा।

देवतीर्थेन वै पिण्डान् दद्यात् कायेन वा नृप ॥३॥

नान्दीमुखः पितृगणस्तेन श्राद्धेन पार्थिव।

प्रीयते तत्तु कर्तव्यं पुरुषैः सर्ववृद्धिषु ॥४॥

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥५॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत् प्रयतो गृही ॥६॥

और्वले भने– पुत्र जन्मिए
कपडा नफुकाली नै स्नान
जातकर्म संस्कार एवं आभ्
शुभकर्मका लागि गरिने नान्द
त्यसपछि अत्यन्त एकाग्रतापू
देवता पितृहरूका लागि क्रम
बसाएर दुई–दुई ब्राह्मणहरू
उनीहरूलाई भोजन गराउनुपर्द
अथवा उत्तरतिर मुख फर्काएर
दही र अक्षताबाट देवतीर्थ अथ
औंलाहरूको अग्रभाग अथ
मूलभागबाट पिण्डदान गर्नुपर्द
यो आभ्युदयिक अर्थात् नान्द
नाम भएका पितृहरू प्रसन्न हु
किसिमको अभिवृद्धि भएक
यसको अनुष्ठान गर्नुपर्दछ ॥
विवाह गर्दाका समयमा, नयाँ
समयमा, बालकहरूको नाम
तथा चूडाकर्म (बालकको एक
चलनअनुसार व्रतबन्ध अ
संस्कारमध्येको एक संस्कार
भनिन्छ) गर्दाका समयमा ना
तथा सीमन्तोन्नयन अर्थात् ग
महिनामा गर्भिणीको पतिबाट
पुत्रको पहिलो पटक मुख हे
पुरुषले एकाग्रतापूर्वक ना
पितृहरूको पूजा गर्नुपर्दछ

प्रेतदेहं शुभैः स्नानैः स्नापितं स्रग्विभूषितम् ।
दग्ध्वा ग्रामाद् बहिः स्नात्वा सचैलाः सलिलाशये ॥८॥
यत्र यत्र स्थितायैतदमुकायेति वादिनः ।
दक्षिणाभिमुखा दद्युर्बान्धवाः सलिलाञ्जलिम् ॥९॥
प्रविष्टाश्च समं गोभिर्ग्रामं नक्षत्रदर्शने ।
कटधर्मांस्ततः कुर्युर्भूमौ प्रस्तरशायिनः ॥१०॥
दातव्योऽनुदिनं पिण्डः प्रेताय भुवि पार्थिव ।
दिवा च भक्तं भोक्तव्यममांसं मनुजर्षभ ॥११॥
दिनादि तावदिच्छातः कर्तव्यं विप्रभोजनम् ।
प्रेतस्तृप्तिं तथा याति बन्धुवर्गेण भुञ्जता ॥१२॥
प्रथमेऽह्नि तृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।
वस्त्रत्यागं बहिःस्नानं कृत्वा दद्यात् तिलोदकम् ॥१३॥
ततोऽनु बन्धुवर्गस्तु भुवि दद्यात् तिलोदकम् ।
चतुर्थेऽह्नि च कर्त्तव्यं भस्मास्थिचयनं नृप ।
तदूर्ध्वमङ्गसंस्पर्शः सपिण्डानामपीष्यते ॥१४॥
योग्याः सर्वक्रियाणान्तु समानसलिलास्तथा ।
अनुलेपनपुष्पादिभोगादन्यत्र पार्थिव ॥१५॥

बान्धवहरूले मृतकलाई राम्र
मालाहरूबाट सुसज्जित गराइ
बाहिर लगेर दाहसंस्कार गा
आफूले लगाएको कपडासहि
त्यसपछि "यत्र यत्र स्थिताय ए
गर्दै दक्षिणतिर फर्किएर आप
मृतकका नाममा जलाञ्जलि
गोधूलि समयमा ताराहरू देखि
सबै बन्धु–बान्धवहरूले गा
यसपछि कटकर्म अर्थात् अ
दिनसम्म गरिने प्रेतसम्बन्धी व
तृणादिको शय्यामा शयन
पृथिवीपति! मृत पुरुषको प्रेता
जमिनमा पिण्डदान गर्नुपर्दछ
दिउँसोको समयमा मात्र
खानुपर्दछ ॥११॥ आशौचका
खाने चाहना गरे भने उनला
किनकि, ती दिनहरूमा
बन्धुवर्गहरूले भोजन गरिदिना
हुन्छ अर्थात् प्रेतात्मा सन्तुष्ट
पहिलो, तेस्रो, सातौं एवं नवौं
गरेर तथा बाहिर स्नान ग
तिलाञ्जलि दिनुपर्दछ ॥१३॥
दिनमा अस्थिसञ्चय गर्नुप
सपिण्डीभिन्नका बन्धु–बान्धव
विधान रहेको छ ॥१४॥ हे
समानोदक अर्थात् एघार पुस्त
पुरुषहरूले चन्दन एवं फूलको
सबै कर्म गर्न सक्दछन् ॥१५॥

बाले देशान्तरस्थे च पतिते च मुनौ मृते।

सद्यः शौचं तथेच्छातो जलाग्न्युद्बन्धनादिषु ॥१७॥

मृतबन्धोर्दशाहानि कुलस्यान्नं न भुज्यते।

दानं प्रतिग्रहो यज्ञः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥१८॥

विप्रस्यैतद् द्वादशाहं राजन्यस्याप्यशौचकम्।

अर्द्धमासश्च वैश्यस्य मासं शूद्रस्य शुद्धये ॥१९॥

अयुजो भोजयेत् कामं द्विजानाद्ये ततो दिने।

दद्याद् दर्भेषु पिण्डञ्च प्रेतायोच्छिष्टसन्निधौ ॥२०॥

वार्यायुधप्रतोदास्तु दण्डश्च द्विजभोजनात्।

स्प्रष्टव्योऽनन्तरं वर्णैः शुध्येरंस्ते ततः क्रमात् ॥२१॥

ततः स्ववर्णधर्मा ये विप्रादीनामुदाहृता।

तान् कुर्वीत पुमान् जीवेन्निजधर्मार्जनैस्तथा ॥२२॥

मृताहनि च कर्तव्यमेकोद्दिष्टमतः परम्।

आह्वानादिक्रियादैवनियोगरहितं हि तत् ॥२३॥

एकोऽर्घस्तत्र दातव्यस्तथैवैकपवित्रकम्।

प्रेताय पिण्डो दातव्यो भुक्तवत्सु द्विजातिषु ॥२४॥

दुराचारी, तपस्वी अर्थात् योगी, ए
फाँसी लगाउने आदि कारणबाट मृ
भइसकेपछि आशौचको निवृत्ति
तत्कालै आशौच सकिन्छ अथवा अ
आशौच सकिन्छ ॥१७॥ मृतक पु
घरको अन्न दश दिनसम्म खा
समयमा दान दिन, दान लिन, हो
सबै निषेध गरिएको छ ॥१
ब्राह्मणहरूको दश दिनको, क्षत्रिय
वैश्यहरूको पन्ध्र दिनको र शूद्रह
हुन्छ ॥१९॥ आशौचको अन्तमा अ
बिजोडी जस्तै एक, तीन, पाँच सा
भोजन गराउनुपर्दछ र उच्छिष्टका
छेउमा कुशमाथि प्रेतात्माक
गर्नुपर्दछ ॥२०॥ आशौचबाट शु
ब्राह्मणलाई भोजन पनि गराइसके
क्षत्रियले शस्त्र एवं वैश्यले को
स्पर्श गर्नुपर्दछ ॥२१॥ यसप
जातिहरूका लागि जुन-जुन व
त्यसैअनुसारको आचरण गर्नु
धर्मअनुसार उपार्जन गरिएको
आफ्नो जीवन निर्वाह गर्नुपर्दछ ॥
महिना मृत्यु भएकाको एकोि
एकोद्दिष्ट श्राद्धमा आवाह
विश्वदेवसम्बन्धी ब्राह्मणको नि
गर्नुहुँदैन ॥२३॥ एकोद्दिष्ट श्राद
पवित्र र धेरै ब्राह्मणहरूलाई
मृतकका लागि एउटै मात्र पिण
यसपछि यजमानद्वारा "अभिरम
ब्राह्मणहरूले "अभिरताःस्म" भ

एकोद्दिष्टमयो धर्म इत्थमा वत्सरात् स्मृतः ।
सपिण्डीकरणं तस्मिन् काले राजेन्द्र तच्छृणु ॥२६॥

एकोद्दिष्टविधानेन कार्यं तदपि पार्थिव ।
संवत्सरेऽथ षष्ठे वा मासे वा द्वादशेऽह्नि तत् ।
तिलगन्धोदकैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ॥२७॥

पात्रं प्रेतस्य तत्रैकं पैत्रं पात्रत्रयं तथा ।
सेचयेत् पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं ततस्त्रिषु ॥२८॥

ततः पितृत्वमापन्ने तस्मिन् प्रेते महीपते ।
श्राद्धधर्मैरशेषैस्तु तत् पूर्वानर्चयेत् पितॄन् ॥२९॥

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः ।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते ॥३०॥

तेषामभावे सर्वेषां समानोदक-सन्ततिः ।
मातृपक्षसपिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा ॥३१॥

कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिःकार्या क्रिया नृप ।
सङ्घातान्तर्गतैर्वापि कार्याः प्रेतस्य च क्रियाः ।
उत्सन्नबन्धुरिक्थानां कारयेदवनीपतिः ॥३२॥

पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तराः क्रियाः ।
त्रिप्रकाराः क्रियाः सर्वास्तासां भेदं शृणुष्व मे ॥३३॥

वर्षसम्म प्रत्येक महिना गर्नुपर्द
समाप्त भइसकेपछि सपिण्डीक
त्यसको विधानका विषयमा ध्या
पार्थिव ! यो सपिण्डीकरण श्राद्ध
विधि-विधानअनुसार गर्नुपर्दछ ।
छ महिनामा अथवा बाह्र दिनपछि
हुन्छ । यस श्राद्धमा तिल, चन्द
भएका चार पात्रहरू राख्नुपर्दछ ।
एउटा पात्र प्रेतका लागि र तीन
लागि हुन्छन् । यसपछि मृतक पु
जल आदिद्वारा पितृहरूका तीनअं
गर्नुपर्दछ ॥२८॥ यस प्रकार मृतक
गरिसकेपछि हे राजन्! सम्पूर्ण श्रा
पुरुषबाटै आरम्भ गरेर सबै
गर्नुपर्दछ ॥२९॥ हे राजन्! छोरो,
भतिजो तथा सपिण्ड सन्तानमा उ
मात्र श्राद्धकर्मको अधिकार भए
छ ॥३०॥ यिनीहरू सबैको अभा
समानोदकका सन्तान श्राद्धकर्मका
हुन्छन् । यिनीहरूको पनि अभाव
आमातिरका सपिण्ड अथवा
अधिकारी मानिएका छन् ॥३१॥
पितृकुल दुवै पूर्ण रूपमा नष्ट भ
स्त्रीले नै श्राद्धकर्म सम्पन्न गर्नुप
कोही पनि छैनन् भने साथीहरूम
प्रेतको श्राद्धादि कर्म गरिदिनुपर्छ
नभएका मृतक व्यक्तिको सम्पत्ति
सम्पूर्ण प्रेतकर्म सम्पन्न गरिदिनु
प्रेतकर्महरू तीन किसिमका हुन्छ
मध्यमकर्म तथा उत्तरकर्म । यिनी
लक्षणहरूका विषयमा ध्यान

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु।
क्रियन्ते याः क्रियाः पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥३५॥
पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा।
तत् सङ्घान्तर्गतैर्वापि राज्ञा तद्धनहारिणा ॥३६॥
पूर्वाः क्रियाश्च कर्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः।
दौहित्रैर्वा नृपश्रेष्ठ कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥३७॥
मृताहनि च कर्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः।
प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥३८॥
तस्मादुत्तरसंज्ञा याः क्रियास्ताः शृणु पार्थिव।
यदा यदा च कर्तव्या विधिना येन चानघ ॥३९॥

नृप! सपिण्डीकरण पछि मृतक
गरिसकेपछि जुन पितृकर्म गरिन
भनिन्छ ॥३५॥ माता, पिता,
समूहका पुरुषहरू अथवा धन प्रा
राजाले मृतकको पूर्वकर्म मात्र
उत्तरकर्म केवल पुत्र, दौहित्र अथ
अथवा उनीहरूको सन्तानले मा
यो कर्म गर्ने अधिकार रहे
गर्नुहुँदैन ॥३६–३७॥ हे राजन्! प्र
तिथिमा स्त्रीहरूको पनि विधि–
श्राद्धको विधानअनुसार उत्तर
गर्नुपर्दछ ॥३८॥ यसकारण, हे
जुन विधिअनुसार गर्नुपर्दछ; उ
ध्यानपूर्वक सुन ॥३९॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे त्रयोदशोऽध्यायः।

चतुर्दशोऽध्यायः

अध्याय

"श्राद्धफलश्रुति-विशेषश्राद्धफल-पितृगीतावर्णनम्

(श्राद्धको फल, विशेषश्रद्धाको फल तथा पितृगीताको

औौर्व उवाच

ब्रह्मेन्द्ररुद्रनासत्यसूर्याग्निवसुमारुतान्।

विश्वेदेवान् पितृगणान् वयांसि मनुजान् पशून् ॥१॥

सरीसृपानृषिगणान् यच्चान्यद्भूतसंज्ञितम्।

श्राद्धं श्रद्धान्वितः कुर्वन् प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥२॥

मासि मास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर।

तथाष्टकासु कुर्वीत काम्यान् कालाञ्छृणुष्व मे ॥३॥

श्राद्धार्हमागतं द्रव्यं विशिष्टमथवा द्विजम्।

श्राद्धं कुर्वीत विज्ञाय व्यतीपातेऽयने तथा ॥४॥

विषुवे चापि सम्प्राप्ते ग्रहणे शशिसूर्ययोः।

समस्तेष्वेव भूपाल राशिष्वर्के च गच्छति ॥५॥

नक्षत्रग्रहपीडासु दुष्टस्वप्नावलोकने।

इच्छाश्राद्धानि कुर्वीत नवशस्यागमे तथा ॥६॥

अमावास्या यदा मैत्रविशाखास्वातियोगिनी।

औौर्वले भने- अत्

गर्ने पुरुषले अर्थात् मन्

अश्विनीकुमार, सूर्य, अग्

पितृ, पक्षी, मनुष्य, पशु, स

सम्पूर्ण जगत्लाई प्रसन्न

प्रत्येक महिनामा कृष्णपक्ष

अर्थात् हेमन्त र शिशिर ऋतु

गर्नुपर्दछ। यो नित्य श्राद्धव

अब काम्य श्राद्धका विषय

सुन ॥३॥ श्राद्ध गर्न योग्य प

आफ्ना घरमा आएमा तथा

आरम्भ वा व्यतीपात अर्था

श्रवण, अश्विनी, धनिष्ठ

नक्षत्रमध्ये कुनै एक नक्षत्र

अवस्थामा श्राद्धको अ

विषुवसंक्रान्तिमा अर्थात् दि

जब सूर्य विषुवत् रेखामा र

र चन्द्र ग्रहण लागेका सम

प्रवेश गरेका समयमा, नक्ष

अवस्थामा, खराब सपना दे

अन्न घरमा भित्र्याउँदाका

श्राद्ध गर्नुपर्दछ ॥५-६॥ अ

विशाखा अथवा स्वाति न

अवस्थामा श्राद्ध गर्नाले त्

वर्षसम्म पितृहरू पूर्ण रूपम

ासवाजैकपादर्क्षे पितॄणां तृप्तिमिच्छताम्।
ारुणे चाप्यमावास्या देवानामपि दुर्लभा ॥९॥
वस्वृक्षेष्वमावास्या यदैतेष्ववनीपते।
दा तृप्तिप्रदं श्राद्धं पितॄणां शृणु चापरम् ॥१०॥
ीतं सनत्कुमारेण यथैलाय महात्मने।
ृच्छते पितृभक्ताय प्रश्रयावनताय च ॥११॥

सनत्कुमार उवाच

ैशाखमासस्य च या तृतीया
नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे।
नभस्यमासस्य च कृष्णपक्षे
त्रयोदशी पञ्चदशी च माघे ॥१२॥
एता युगाद्याः कथिताः पुराणै
रनन्तपुण्यास्तिथयश्चतस्रः।
उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च
त्रिष्वष्टकास्वप्ययनद्वये च ॥१३॥
पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं
दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः।
श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं
रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥१४॥
माघासिते पञ्चदशी कदाचि
दुपैति योगं यदि वारुणेन।
ऋक्षेण कालः स परः पितॄणां
न ह्यल्पपुण्यैर्नृप लभ्यतेऽसौ ॥१५॥
काले धनिष्ठा यदि नाम तस्मिन्

तृप्त गराउने चाहना भएको मनुष्
पूर्वभाद्रपदा एवं शतभिषा नक्ष
अमावस्या अत्यन्त दुर्लभ हुन्छ ॥
जब अमावस्या अर्थात् औंसी यी न
रूपमा सम्पन्न हुन्छ, त्यस समय
पितृहरूका लागि अत्यन्त तृप्ति
यसपछि अत्यन्त पितृभक्त इलापु
अत्यन्त विनम्रभावपूर्वक सोधेपछि
अन्य तिथिहरूका विषयमा वर्ण
तिनीहरूको नामका विषयमा
सुन ॥११॥ **श्रीसनत्कुमारले**
शुक्लपक्षको तृतीया, कार्तिक श
भाद्रकृष्णपक्षको त्रयोदशी ए
अमावस्या यी चारओटा तिथिहरू
युगादि तिथि बताइएको छ। यी
क्रमशः कलि, द्वापर, त्रेता र स
तिथि मानिन्छ। यी चारओटै
पुण्यदायक रहेका छन्। चन्द्रमा
समयमा तीन अष्टकाहरूमा अ
अथवा उत्तरायण तथा दक्षिण
समयमा जुन पुरुषले अत्यन्त एका
लागेको मनका माध्यमद्वारा
तिलसहितको जलद्वारा तर्पणमात्र
फलस्वरूप एक हजार वर्षहरूस
गराउँदछ। यो अत्यन्त रहस्य
पितृहरू स्वयंले बताएका हुन् ॥१
कदाचित् अर्थात् अचानक रू
आमवस्या अर्थात् औंसी तिथि
सम्पन्न भएको अवस्था पञ्
पितृहरूलाई तृप्त गराउने अत्यन्
हे राजन्! अत्यन्त भाग्यवान् पु
अत्यन्त उत्तम समयको प्राप्ति हु
त्यस समयमा अर्थात् माघ मा

तत्रैव चेद् भाद्रपदास्तु पूर्वाः
काले यथावत्क्रियते पितृभ्यः।
श्राद्धं परां तृप्तिमुपेत्य तेन
युगं समग्रं पितरः स्वपन्ति ॥१७॥
गङ्गा शतद्रूं यमुनां विपाशां
सरस्वतीं नैमिषगोमतीं वा।
तत्रावगाह्यार्चनमादरेण
कृत्वा पितॄणां दुरितानि हन्ति ॥१८॥
गायन्ति चैतत् पितरः कदा नु
वर्षामघातृप्तिमवाप्य भूयः।
माघासितान्ते शुभतीर्थतोयै
र्यास्यामितृप्तिं तनयादिदत्तैः ॥१९॥
चित्तञ्च वित्तञ्च नृणां विशुद्धं
शस्तश्च कालः कथितो विधिश्च।
पात्रं यथोक्तं परमा चभक्ति
र्नृणां प्रयच्छन्त्यभिवाञ्छितानि ॥२०॥
पितृगीतास्तथैवात्र श्लोकास्तांश्च शृणुष्व मे।
श्रुत्वा तथैव भवता भाव्यं तत्रा दृतात्मना ॥२१॥
अपि धन्यः कुले भूयादस्माकं मतिमान्नरः।
अकुर्वन् वित्तशाठ्यं यः पिण्डान्नो निर्वपिष्यति ॥२२॥
रत्नं वस्त्रं मही यानं सर्वभोगादिकं वसु।

अमावस्या तिथि पूर्वाभाद्रपदा न
अवस्थामा आफ्ना सन्तानहरूद्वा
कर्महरूबाट पितृहरू एक युगस
रहन्छन् एवं अत्यन्त सुखपूर्वक
शतद्रु अर्थात् पञ्जावको सतलज
एवं नैमिषारण्यमा अवस्थित रहेको
यी नदीहरूमा स्नान गरेर अत्यन्त
पूजा तथा उपासना गर्नाले सम्पू
हुन्छ ॥१८॥ पितृहरूले निरन्तर
हुन्छन् कि कहिले हामीहरू व
महिनाको शुक्ल त्रयोदशीको मघ
फेरि माघ महिनाको अमावस्या
नातिहरूले हामीमा समर्पण गरेव
जलबाट परमतृप्ति प्राप्त गर्न सव
शुद्ध मन, शुद्ध धन, प्र
विधानअनुसारको विधि एवं उप
श्राद्ध गर्दाका समयमा यी सबैको
अवस्थामा मनुष्यलाई आफ्नो म
फल प्राप्त हुन्छ ॥२०॥ यस प्र
पितृहरूले भन्ने गरेका केही श्ल
ध्यानपूर्वक सुन। त्यो सुनिसकेपछि
आदरपूर्वक त्यसैअनुसारको आच
पितृहरू भन्दछन्– "हामीहरूका
लोभलाई पूर्ण रूपमा परित्याग ग
पिण्डदान गर्दछ, त्यो बुद्धिमान्
भाग्यवान् हुनेछ ॥२२॥ तथा ज
भएका अवस्थामा हामीहरूको
लागि ब्राह्मणहरूलाई रत्न, वस्त्र,
धन र सम्पूर्ण भोग्य पदार्थहरू द
त्यस किसिमले दान गर्नसक्ने अ

असमर्थोऽन्नदानाय धान्यमात्रं स्वशक्तितः ।
प्रदास्यति द्विजाग्रेभ्यः स्वल्पाल्पां वापि दक्षिणाम् ॥२५॥
तत्राप्यसामर्थ्ययुतः कराग्राग्रस्थितांस्तिलान् ।
प्रणम्य द्विजमुख्याय कस्मैचिद् भूप दास्यति ॥२६॥
तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेतं जलाञ्जलिम् ।
भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्माकं प्रदास्यति ॥२७॥
यतः कुतश्चित्सम्प्राप्य गोभ्यो वापि यवादिकम् ।
अभावे प्रीणयन्नस्मान् श्रद्धायुक्तः प्रदास्यति ॥२८॥
सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षामूलप्रदर्शकः ।
सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैर्वदिष्यति ॥२९॥
ने मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यं
च्छ्राद्धोपयोग्यं स्वपितॄन्नतोऽस्मि ।
तृप्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ
कृतौ भुजौ वर्त्मनि मारुतस्य ॥३०॥

औौर्व उवाच

इत्येतत् पितृभिर्गीतं भावाभावप्रयोजनम् ।
यः करोति कृतं तेन श्राद्धं भवति पार्थिव ॥३१॥

अवस्थामा आफ्नो शक्तिअनुसार न
अलिकति मात्र भए पनि दक्षिण
तृप्त गराओस् ॥२५॥ हे भूपति!
पनि शक्ति रहेको छैन भने हात
लिएर कुनै उत्तम ब्राह्मणलाई त
दरिद्री अवस्थामा पितृहरू त्यसैब
अथवा भक्तिपूर्वक अत्यन्त विन
तृप्तिका लागि पृथ्वीमा सात अ
जलाञ्जलि समर्पण गर्नुपर्दछ ॥२
असमर्थ भएको पुरुषले कतैबाट
पुग्ने घाँसमात्र ल्याएर अत्यन्त
खुवाए पनि हाम्रा पितृहरूलाई शा
अथवा यसमा पनि असमर्थ भए
प्रवेश गरेर आफ्नो कक्षमूल अर्था
सूर्यादि लोकपालहरूसमक्ष हात
तल लेखिएका वाक्यहरूको उच्च
मसँग श्राद्धकर्म गर्नका लागि य
तथा अन्य कुनै उपयुक्त सामग्री
आफ्ना पितृहरूलाई अत्यन्त श्र
गर्दछु, उनीहरू मेरो भक्तिबाट
आफ्ना दुई हातहरू आकाशतिर
और्वले भने– हे राजन्! धन हे
दुवै अवस्थाहरूमा जस्तो क्रि
गरिन्छ, त्यसका विषयमा पितृ
छ। जसले यो विधिअनुसार क
विधानअनुसार श्राद्ध गरेको फल

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे चतुर्दशोऽध्यायः ।

ॐ

पञ्चदशोऽध्यायः

अध्याय – १५

"श्राद्धभोजि- विप्रलक्षणादिकथनम् योगिप्रशंसा च"

(श्राद्धमा उपयुक्त ब्राह्मणहरूका लक्षण तथा योगीहरूको प्रशंसा)

ौर्व उवाच

ाह्मणान् भोजेच्छ्राद्धे यद्गुणांस्तान्निबोध मे।

ाणाचिकेतस्त्रिमधुस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ॥१॥

दविच्छ्रोत्रियो योगा तथा वै ज्येष्ठसामगः।

ात्विक् स्वस्रेयदौहित्रजामात्रस्वसुरास्तथा ॥२॥

ातुलोऽथ तपोनिष्ठः पञ्चाग्न्यभिरतस्तथा।

ाष्याः सम्बन्धिनश्चैव मातापितृरतश्च यः ॥३॥

तान् नियोजयेच्छ्राद्धे पूर्वोक्तात् प्रथमं नृप।

ाह्मणान् पितृपुष्ट्यर्थमनुकल्पेष्वनन्तरान् ॥४॥

ात्रध्रुक् कुनखी, क्लीबः श्यावदन्तस्तथा द्विजः।

ान्यादूषयिता वन्हिवेदोज्भकः सोमविक्रयी ॥५॥

और्वले भने– श्राद्ध गर्दा
किमिसका ब्राह्मणहरूलाई भोजन ग
विषयमा सुन। श्राद्धमा त्रिणाचिके
कठअन्तर्गत "अयं वावा यः प
अनुवाक्हरूलाई "त्रिणाचिकेत" भ
वा त्यसको अनुष्ठान गर्ने, त्रिमधु
आदि ऋचाको अध्ययन र मधुव्रतक
त्रिसुपर्ण अर्थात् "ब्रह्मेतु म
अनुवाक्हरूको अध्ययन र तत्सम्ब
छओटै वेदाङ्गहरूको अध्ययन ग
वेदहरूको ज्ञाता, योगी र ज्येष्ठसामग
छोरीको छोरो, ज्वाइँ, श्वसुर अर्थात
बुवालाई श्राद्धमा भोजन गराउ
हुन्छ ॥२॥ मामा, तपस्वी, पञ्चाग्नि
रूपमा त्यसको नियमको पालना ग
नाता–कुटुम्ब तथा माता–पिताका सेव
ब्राह्मणहरूलाई श्राद्धकर्म गर्न लगा
श्राद्ध गर्नुपर्ने समयमा माथि ब
ब्राह्मणहरू उपलब्ध हुन सकेनन
अतिरिक्त साधारण किसिमका ब्राह्
गराउनुपर्दछ ॥४॥ आफ्ना मित्रलाई
रोग भएको, नपुंसक, स्वाभाविक
भएको, कन्यासँग सहवास गर्ने, अ
गर्ने, मदिराको व्यापार गर्ने ब्राह्म
उपयुक्त हुँदैनन् ॥५॥ महापातकीक

परपूर्वापतिश्चैव मातापित्रोस्तथोज्झकः ।

वृषलीसूतिपोष्य च वृषलीपतिरेव च ॥७॥

तथा देवलकश्चैव श्राद्धे नार्हन्ति केतनम् ॥८॥

प्रथमेऽह्नि बुधः शस्ताञ्छ्रोत्रियादीन् निमन्त्रयेत् ।

कथयेच्च तथैवैषां नियोगान् पैत्र्यदैविकान् ॥९॥

ततः क्रोधव्यवायादीनायासं तैर्द्विजैः सह ।

यजमानो न कुर्वीत दोषस्तत्र महानयम् ॥१०॥

श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य च ।

व्यवायी रेतसो गर्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन् ॥११॥

तस्मात् प्रथममत्रोक्तं द्विजाग्र्याणां निमन्त्रणम् ।

अनिमन्त्र्य द्विजान् गेहमागतान् भोजयेद् यतीन् ॥१२॥

पादशौचादिना गेहमागतान् पूजयेद् द्विजान् ।

पवित्रपाणिराचान्तानासनेषूपवेशयेत् ॥१३॥

पहिले अर्कै पुरुषसँग विवाह
पुनर्विवाह गर्ने, आफ्ना माता-पि
शूद्रको सन्तानलाई आफ्नो बनाए
विवाह गर्ने र देवोपजीवी यी सम्
गर्दाका अवस्थामा सम्मान गर्न
श्राद्धकर्ममा यिनीहरूलाई भोजन
बुद्धिमान् पुरुषले श्राद्धको
प्रशंसायोग्य वेद वेदाङ्गका वि
आमन्त्रण गर्नुपर्दछ एवं आमन्त्र
"तपाईंलाई पितृ श्राद्ध" र "त
आमन्त्रण गरिएको छ। भन
आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूस
पनि त्यस दिन क्रोधपूर्ण व्यवहा
र कुनै किसिमको विशेष परि
किनकि यी कार्यहरू गरेर श्र
महादोष लाग्दछ ॥१०॥ श्राद्धक
दिनमा आमन्त्रण गरेर वा आम
गरेका दिन श्राद्धमा भोजन गरा
स्त्री सहवास गर्दा सहवासकर्ता
वीर्यको कुण्डमा डुबाउँछ ॥११॥
तिथिभन्दा पहिले श्राद्धमा भोजन
आमन्त्रण गर्नुपर्दछ। यदि
ब्राह्मणहरूलाई आमन्त्रण गरिएक
आफ्ना घरमा आएमा आमन्त्रण
सन्यासीहरूलाई नै पितृहरूको
गराउनुपर्दछ ॥१२॥ आफ्ना घरम
सबैभन्दा पहिले पाद-शुद्धि
गर्नुपर्दछ। त्यसपछि ती ब्राह
गरिसकेपछि कुशको औंठी धार
निर्दिष्ट आसनमा बसाएर अ
पितृश्राद्धमा बिजोडी एवं वि
ब्राह्मणहरूलाई भोजन गराउनप

तथा मातामहश्राद्धं वैश्वदेवसमन्वितम्।

कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदैविकम् ॥१५॥

प्राङ्मुखान् भोजयेद् विप्रान् देवानामुभयात्मकान्।

पितृमातामहानाञ्च भोजयेच्चाप्युदङ्मुखान् ॥१६॥

पृथक् तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप।

एकत्रैकेन पाकेन वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥१७॥

विष्टरार्थं कुशान् दत्त्वा सम्पूज्यार्घ्यविधानतः।

कुर्यादावाहनं प्राज्ञो देवानां तदनुज्ञया ॥१८॥

यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवित्।

स्रग्गन्धधूपदीपांश्च तेभ्यो दद्याद् यथाविधि ॥१९॥

पितृणामपसव्यं तत् सर्वमेवोपकल्पयेत्।

अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् द्विधाकृतान् ॥२०॥

मन्त्रपूर्वं पितृणान्तु कुर्याच्चावाहनं बुधः।

तिलाम्बुना चापसव्यं दद्यादर्घ्यादिकं नृप ॥२१॥

काले तत्रातिथिं प्राप्तमन्नकामं नृपाध्वगम्।

ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः कामं तमपि भोजयेत् ॥२२॥

योगिनो विविधै रूपैर्नराणामुपकारिणः।

भ्रमन्ति पृथिवीमेतामविज्ञातस्वरूपिणः ॥२३॥

तस्मादभ्यर्चयेत् प्राप्तं श्राद्धकालेऽतिथिं बुधः।

श्राद्धक्रियाफलं हन्ति नरेन्द्राऽपूजितोऽतिथिः ॥२४॥

आर्थिक अवस्था सम्पन्न भएका समयमा मातामह श्राद्ध पनि वैश्वदेवयुक्त नै गर्नुपर्दछ अथवा पितृपक्ष र मातामहापक्ष मिलाएर भक्तिपूर्वक एउटै वैश्वदेव श्राद्ध गर्नुपर्दछ ॥१५॥ देवपक्षका अर्थात् वैश्वदेव श्राद्धका ब्राह्मणहरूलाई पूर्वतिर र पितृश्राद्ध एवं मातामह श्राद्धका ब्राह्मणहरूलाई उत्तरतिर मुख फर्कने तरिकाले बसाएर भोजन गराउनुपर्दछ ॥१६॥ हे राजन्! कुनै-कुनै महर्षिले पितामहको एवं मातामहको श्राद्ध अलग-अलग गर्नुपर्ने बताएका छन् तथा कोही महर्षिका अनुसार दुवैको एकै पटक श्राद्ध गर्नुपर्ने धारणा रहेको छ ॥१७॥ विद्वान्हरूका अनुसार सबैभन्दा पहिले श्राद्धमा आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूलाई बस्नका लागि कुशको आसन दिनुपर्दछ। त्यसपछि अर्घ्यदान आदिबाट विधिपूर्वक पूजा गर्नुपर्दछ। यसपछि उनीहरूको आज्ञा लिएर वैश्वदेवको आह्वान गर्नुपर्दछ ॥१८॥ त्यसपछि श्राद्धविधिका विषयको विज्ञ पुरुषले जौसहितको जलद्वारा देवताहरूलाई अर्घ्य दिनुपर्दछ एवं उनीहरूलाई विधिपूर्वक धूप, दीप, गन्ध तथा माला समर्पण गर्नुपर्दछ ॥१९॥ त्यसपछि अपसव्य भएर वाम भागमा पितृहरूलाई पनि अर्घ्य दिएर ब्राह्मणको आज्ञाअनुसार दुवै भागहरूमा कुशको आसन समर्पण गर्नुपर्दछ। यसपछि मन्त्रोच्चारणपूर्वक पितृहरूको आह्वान गर्नुपर्दछ। हे राजन्! यसपछि अपसव्य भएर तिलजलद्वारा वामभागमा अर्घ्यादि दिनुपर्छ ॥२०-२१॥ हे राजन्! यदि त्यस समयमा कुनै अत्यन्त भोकाएको अतिथि आफ्ना घरमा आइपुग्यो भने ब्राह्मणसँग आज्ञा लिएर त्यसलाई पनि भोजन गराउनुपर्दछ ॥२२॥ अनेकौं किसिमका अज्ञातस्वरूप धारण गरेका योगीहरू मनुष्यहरूको कल्याण गर्नका लागि विभिन्न रूपहरूमा यस संसारमा घुमिरहेका हुन्छन् ॥२३॥ यसकारण हे राजन् ! ज्ञानी पुरुषले श्राद्ध गर्दाका समयमा आफ्ना घरमा आएका अतिथिहरूको विधिपूर्वक पूजा गर्नुपर्दछ। यदि त्यस समयमा अतिथिको पूजा गरिएन भने श्राद्धका समयमा व्यवधान उत्पन्न हुन्छ। अर्थात् त्यो कर्मको सम्पूर्ण फल नष्ट गराइदिन्छन् ॥२४॥ हे पुरुषश्रेष्ठ! त्यसपछि ती

जुहुयाद् व्यञ्जनक्षारवर्जमन्नं ततोऽनले।

अनुज्ञातो द्विजैस्तैस्तु त्रिकृत्वः पुरुषर्षभः ॥२५॥

अग्नये कव्यवाहाय स्वाहेत्यादौ नृपाहुतिः।

सोमाय वै पितृमते दातव्या तदनन्तरम् ॥२६॥

वैवस्वताय चैवान्या तृतीया दीयते ततः।

हुतावशिष्टमल्पाल्पं पितृपात्रेषु निर्वपेत् ॥२७॥

ततोऽन्नं मिष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसंस्कृतम्।

दत्वा जुषध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्ठुरम् ॥२८॥

भोक्तव्यं तैश्च तच्चित्तैर्मौनिभिः सुमुखैः सुखम्।

अक्रुध्यता चात्वरता देयं तेनापि भक्तितः ॥२९॥

रक्षोघ्नमन्त्रपठनं भूमेरास्तरणं तिलैः।

कृत्वा ध्येयाः स्वपितरस्त एव द्विजसत्तमाः ॥३०॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।

मम तृप्तिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥३१॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।

मम तृप्तिं प्रयान्त्वग्निहोमाप्यायितमूर्तयः ॥३२॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः।

तृप्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥३३॥

ब्राह्मणहरूको आज्ञाअनुसार अर्थात् आज्ञा लिएर नुन नभएको शाक प्रभृति् अर्थात् वेथे, तोरीजस्ता पात, गोभी, परवर वा फर्सी, आलुजस्ता पकाएर खाने कुनै पनि तरकारी एवं अन्नद्वारा तीन पटक अग्निमा आहुति दिनुपर्दछ ॥२५॥ हे राजन्! तिनीहरूमध्ये "अग्नये कव्यावाहनाय स्वाहा" यो मन्त्रको उच्चारण गरेर पहिलो आहुति "सोमाय पितृमते स्वाहा" यो मन्त्रको उच्चारण गरेर दोस्रो आहुति एवं "वैवस्वताय स्वाहा" यो मन्त्रको उच्चारण गरेर तेस्रो आहुति दिनुपर्दछ। यसपछि आहुति गरेर बचेको अन्न लिएर थोरै-थोरै पितृपात्रमा हालिदिनुपर्दछ ॥२६-२७॥ त्यसपछि अत्यन्त रुचिकर पूर्ण रूपमा पाकेको मिष्ठान्न अर्थात् स्वादिलो अन्न आफूले आमन्त्रण गरेका ब्राह्मणहरूका लागि पस्किदिएर अत्यन्त विनम्र एवं कोमल स्वरमा "तपाईंहरू पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट हुने गरी भोजन गर्नुहोस्" भन्नुपर्दछ ॥२८। ब्राह्मणहरूले पनि एकाग्रतापूर्वक मौन धारण गरेर प्रसन्नभाव राख्दै अत्यन्त आनन्दित भएर आफूलाई समर्पण गरिएका उपयुक्त परिकारसहितको अन्न भोजन गर्नुपर्दछ ॥२९॥ यसपछि "ॐअपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद" आदि मन्त्रको पाठ गर्दै श्राद्ध गर्ने स्थानमा तिल छर्कनुपर्छ तथा ती सबै ब्राह्मणहरूलाई आफ्नै पितृस्वरूप सम्झनुपर्दछ ॥३०॥ त्यसपछि भन्नुपर्छ– "यी ब्राह्मणहरूका शरीरहरूमा अवस्थित हुनुभएका मेरा पिता, पितामह एवं प्रपितामह आदिले आज गरिएको श्राद्धकर्मबाट तृप्ति प्राप्त गर्न सकुन्। श्राद्धकर्ताले यस प्रकारको भावना राख्नुपर्दछ ॥३१॥ मेरा पिता, पितामह एवं प्रपितामहले अग्निमा गरिएको हवनका माध्यमद्वारा पूर्ण रूपमा अघाएको मूर्ति भएर आज वास्तविक तृप्ति प्राप्त गर्न सकुन् ॥३२॥ मैले आफ्ना पितृहरूका लागि पृथ्वीमा जुन पिण्डदान गरेको छु, त्यसबाट मेरा पिता, पितामह एवं प्रपितामहले अत्यन्त आनन्द प्राप्त गरुन्। श्राद्धकर्ताको भावना यस किसिमको हुनुपर्दछ ॥३३॥ म यस श्राद्धमा जुन कार्य

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

तृप्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदिहाकृतम् ॥३४॥

मातामहस्तृप्तिमुपैतु तस्य

तथा पिता तस्य पिता तथान्यः ।

विश्वे च देवाः परमां प्रयान्तु

तृप्तिं प्रणश्यन्तु च यातुधानाः ॥३५॥

यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य

भोक्ताव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांस्यशेषाण्यसुराश्च सर्वे ॥३६॥

तृप्तिष्वेतेषु विकिरेदन्नं विप्रेषु भूतले ।

दद्यादाचमनार्थाय तेभ्यो वारि सकृत्सकृत् ॥३७॥

सुतृप्तैस्तैरनुज्ञातः सर्वेणान्नेन भूतले ।

सतिलेन ततः पिण्डान् सम्यग् दद्यात् समाहितः ॥३८॥

पितृतीर्थेन सतिलान् दद्यादथ जलाञ्जलीन् ।

मातामहेभ्यस्तेनैव पिण्डांस्तीर्थेन निर्वपेत् ॥३९॥

दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पुष्पधूपादिपूजितम् ।

स्वपित्रे प्रथमं पिण्डं दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥४०॥

पितामहाय चैवान्यत् तत्पित्रे च तथापरम् ।

दर्भमूले लेपभुजः प्रीणयेल्लेपघर्षणैः ॥४१॥

गर्न असमर्थ भएँ, त्यसमा मैले अत्यन्त भक्ति र श्रद्धापूर्वक जे जति बताएको छु, त्यस भक्तिबाटै मेरा पिता, पितामह एवं प्रपितामहलाई तृप्तिको प्राप्ति हुन सकोस् ॥३४॥ हाम्रा मातामह, प्रमातामह, वृद्धमातामह एवं विश्वदेवहरूले परम तृप्ति प्राप्त गरुन् र सम्पूर्ण ब्राह्मणहरू पनि प्रसन्न होउन् तथा सम्पूर्ण राक्षसहरू पूर्ण रूपमा नष्ट भइदिउन् ॥३५॥ यस स्थानमा हव्य अर्थात् देवताहरूलाई समर्पण गरिएको अन्न एवं कव्य अर्थात् पितृहरूलाई समर्पण गरिएको अन्न यी सबैका भोक्ता अविनाशी श्रीहरि विराजमान हुनुभएको छ। यसकारण उहाँको सामीप्यताका प्रभावले सम्पूर्ण राक्षस र असुरहरू र यहाँबाट अत्यन्त चाँडै भागुन् अर्थात् जाउन् ॥३६॥ त्यसपछि ब्राह्मणहरू पूर्ण रूपमा तृप्त भइसकेपछि थोरै अन्न पृथ्वीमा हालिदिनु र उनीहरूलाई आचमन गर्नका लागि फेरि एक–एक पटक पानी दिनुपर्दछ ॥३७॥ यसपछि पूर्ण रूपमा सन्तुष्ट भएका ब्राह्मणहरूको आज्ञा पाइसकेपछि आफ्नो चित्तलाई अत्यन्त एकाग्र बनाएर तिल र अन्नबाट बनाइएको पिण्डलाई पृथ्वीमा राखी पिण्डदान गर्नुपर्दछ ॥३८॥ त्यसपछि पितृतीर्थ अर्थात् हातको बुढीऔंला एवं चोरी औंलाको मध्यभागबाट तिलसहित जलाञ्जलि दिनुपर्दछ तथा मातामह आदिलाई पनि त्यसै पितृतीर्थबाट भूमिमा पिण्डदान गर्नुपर्छ ॥३९॥ यो सम्पूर्ण कार्य अत्यन्त सावधानीपूर्वक दक्षिणतिर ओरालो परेको भूमिमा गर्नुपर्दछ। जलाशयको किनारमा अथवा कुनै उत्तम संस्कार गरिएको स्थानमा अथवा ब्राह्मणको उच्छिष्ट अर्थात् जुठोको नजिकमा दक्षिणतिरको अग्रभागमा पहिले कुशको आसन बनाएर सबैभन्दा पहिले आफ्ना पिताका लागि फूल, धूप, दीपादिबाट पूजा गरिएको पिण्डदान गर्नुपर्दछ ॥४०॥ यसपछि यसरी नै पितामहका लागि एक पिण्ड र प्रपितामहलाई पनि एउटा पिण्ड दिनुपर्दछ। तत्पश्चात् कुशको मूलले हातमा लागेको पायसको अर्थात् पिण्डको अंशलाई पुछेर "लेपभागभुजः पितरस्तृप्यन्ताम्" यस वाक्यको उच्चारण गर्दै लेपभाग अर्थात् आफूमाथिका चौथो, पाँचौ तथा छैटौं पुरुषहरू तथा वा त्यो पुस्तासम्मका पितृहरू तृप्त हुन् भन्नुपर्दछ ॥४१॥ यसपछि गन्ध, फूलमाला आदि

पिण्डैर्मातामहांतद्वद् गन्धमाल्यादिसंयुतैः ।
पूजयित्वा द्विजग्रयाणां दद्याच्चाचमनं ततः ॥४२॥
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर ।
सुस्वधेत्याशिषा युक्तां दद्याच्छक्त्या च दक्षिणाम् ॥४३॥
दत्त्वा च दक्षिणां तेभ्यो वाचयेद्वैश्वदेविकान् ।
प्रीयन्तामिह ये विश्वदेवास्तेन इतीरयेत् ॥४४॥
तथेति चोक्ते तैर्विप्रैः पार्थनीयास्तथाशिषः ।
पश्चाद्विसर्जयेद् देवान् पूर्वं पैत्र्यान्महीपते ॥४५॥
मातामहानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ।
भोजने च स्वशक्त्या च दाने तद्वद् विसर्जने ॥४६॥
आपादशौचनात् पूर्वं कुर्याद् देवद्विजन्मसु ।
विसर्जनन्तु प्रथमं पैत्रमातामहेषु वै ॥४७॥
विसर्जयेत् प्रीतिवचः सम्मानाभ्यर्चितांस्ततः ।
निवर्तेताभ्यनुज्ञात आद्वारान्तादनुव्रजेत् ॥४८॥
ततस्तु वैश्वदेवाख्यां कुर्यान्नित्यक्रियां बुधः ।
भुञ्जीयाच्च समं पूज्यभृत्यबन्धुभिरात्मनः ॥४९॥

सम्पन्न पिण्डद्वारा मातामहादिको पनि पूजा गरिसकेपछि ब्राह्मणहरूलाई आचमन गर्नका लागि पानी दिनुपर्दछ ॥४२॥ हे नरेश्वर ! अत्यन्त एकाग्र भएर "सुस्वधा" यस प्रकारको आशीर्वचन ग्रहण गरिसकेपछि पितृ श्राद्धका लागि आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूलाई आफ्नो सामर्थ्यअनुसार दक्षिणा दिनुपर्छ ॥४३॥ यसपछि विश्वदेव कर्मका लागि आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूसँग गएर उनीहरूलाई दक्षिणा दिँदै "यस दक्षिणादानबाट विश्वदेव कर्म गर्नका लागि आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरू प्रसन्न होउन्" भन्नुपर्दछ। यी ब्राह्म णहरूको जवाफ पनि ग्रहण गर्नुपर्छ ॥४४॥ ती ब्राह्मणहरूले "तथास्तु" भन्नुपर्दछ, यसरी आशीर्वाद ग्रहण गरिसकेपछि पहिले श्राद्धकर्मका लागि आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूलाई र त्यसपछि विश्वदेव कार्यका लागि आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूलाई विदा गर्नुपर्दछ ॥४५॥ विश्वदेवका साथै मातामहादिको श्राद्धका समयमा पनि यसै विधानलाई अवलम्बन गर्नुपर्दछ। भोजन, सामर्थ्यअनुसार दान एवं विदाइ यी सबै क्रियाहरू पितृश्राद्धकै क्रमअनुसार मातामहादिको कर्ममा पनि गर्नुपर्दछ ॥४६॥ उभयपक्ष अर्थात् पितृ एवं मातामहको श्राद्ध गर्ने स्थानमा मात्र पहिले विश्वदेवकर्मका लागि आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूको मात्र पादशौच गर्न उचित हुन्छ। तर पितृ श्राद्ध र मातामहादिको श्राद्धमा आमन्त्रण गरिएका ब्राह्मणहरूको नै पहिले विदाइ गर्नुपर्दछ ॥४७॥ त्यसपछि अत्यन्त मिठासपूर्ण वचन र सम्मानपूर्वक ब्राह्मणहरूलाई विदा गर्नुपर्दछ। विदा गर्दाका समयमा ढोकासम्म उनीहरूका पछि–पछि जानुपर्छ तथा जब उनीहरूले फर्किने आज्ञा दिन्छन्, त्यसपछि फर्कनुपर्छ ॥४८॥ यसपछि बलिवैश्वदेव आदि नित्य कर्महरू गर्नुपर्दछ र आफ्ना मान्य व्यक्ति, बन्धु–बान्धव एवं सेवकहरूसहित अत्यन्त संयमित चित्त भएर भोजन गर्नुपर्दछ ॥४९॥ विज्ञ पुरुषले यस प्रकार पिताको श्राद्ध एवम् मातामहको

एवं श्राद्धं बुधः कुर्यात् पैत्र्यं मातामहं तथा ।
श्राद्धैराप्यायिता दद्युः सर्वान् कामान् पितामहाः ॥५०॥

श्राद्धको अनुष्ठान गर्नुपर्दछ। प्रपितामहादिले श्राद्धकर्महरूबाट पूर्ण रूपमा तृप्त भएर आफ्ना सन्तानका सम्पूर्ण कामनाहरू पूर्ण गराइदिन्छन् ॥५०॥

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्रः कुतपस्तिलाः ।
रजतस्य तथा दानं कथासङ्कीर्तनादिकम् ॥५१॥

श्राद्धका समयमा छोरीको छोरो, दिनको आठौं मुहूर्त र तिल वा चाँदीको दानलाई अत्यन्त पवित्र मानिएको छ ॥५१॥

वर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं कोपोऽध्वगमनं त्वरा ।
भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥५२॥

श्राद्ध गर्ने व्यक्तिले श्राद्धका दिन रिसाउनु हुँदैन, बाटामा नहिँड्नु, हतार-हतारमा कुनै कार्य नगर्नु। हे राजेन्द्र! जुन ब्राह्मणले श्राद्धमा भोजन गर्दछन्, उनीहरूले पनि माथि बताइएअनुसारको कार्य गर्नु हुँदैन ॥५२॥

विश्वेदेवाः सपितरस्तथा मातामहा नृप ।
कुलञ्चाप्यायते पुंसां सर्वं श्राद्धं प्रकुर्वताम् ॥५३॥

हे राजन्! श्राद्धकर्ता पुरुषसँग विश्वदेवताहरू, पितृहरू, मातामहहरू र उनका वंशका सम्पूर्ण पितृहरू सधैं प्रसन्न रहन्छन् ॥५३॥

सोमाधारः पितृगणो यागाधारस्तु चन्द्रमाः ।
श्रेष्ठयोगिनियोगस्तु तस्माद् भूपाल शस्यते ॥५४॥

हे भूपाल! अग्निष्वात्ता पितृहरूका आधार चन्द्रमा हुन् र चन्द्रमाको आधार योग हो। यसकारण योगीहरूलाई पितृका लागि आनन्दप्रदायक मानिन्छ। यसैले श्राद्ध गर्दाका समयमा श्रेष्ठ योगीलाई आमन्त्रण गर्नु उचित मानिएको छ ॥५४॥

सहस्रस्यापि विप्राणां योगी चेत् पुरतः स्थितः ।
सर्वान् भोक्तृंस्तारयति यजमानं तथा नृप ॥५५॥

हे राजन्! श्राद्धमा भोजन गर्ने हजारौं ब्राह्मणहरू भएका ठाउँमा एकमात्र योगी आइपुगे भने उनले ती सम्पूर्ण ब्राह्मणहरूको र श्राद्धकर्ताको पनि अत्यन्त सहज रूपमा उद्धार गरिदिन्छन् ॥५५॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे पञ्चदशोऽध्यायः ।

ॐ

षोडशोऽध्यायः

अध्याय – १६

"श्राद्धे मधुमांसादिदानफलस्य क्लीवादिद्वारा श्राद्धदर्शनदोषस्य च वर्णनम्"

(श्राद्धमा मह, मासु आदि दान गर्दाको फल)

औौर्व उवाच

हविष्यमत्स्यमांसैस्तु शशस्य शकुनस्य च।

शौकरच्छागलैरैणै रौरवैर्गवयेन च ॥१॥

औरभ्रगव्यैश्च तथा मासवृद्ध्या पितामहाः।

प्रयान्ति तृप्तिं मांसैस्तु नित्यं वाध्रीणसामिषैः ॥२॥

खड्गमांसमतीवात्र कालशाकं तथा मधु।

शस्तानि कर्मण्यत्यन्ततृप्तिदानि नरेश्वर ॥३॥

गयामुपेत्य यः श्राद्धं करोति पृथिवीपते।

सफलं तस्य तज्जन्म जायते पितृतुष्टिदम् ॥४॥

प्रशान्तिकाः सनीवाराः श्यामाका द्विविधास्तथा।

वनौषधीप्रधानास्तु श्राद्धार्हाः पुरुषर्षभ ॥५॥

यवाः प्रियङ्गवो मुद्गा गोधूमा व्रीहयस्तिलाः।

निष्पावाः कोविदाराश्च सर्षपाश्चात्र शोभनाः ।।६॥

और्वले भने– श्राद्धमा ब्राह्मणहरूलाई हविष्य अर्थात् होम गर्न योग्य वा होम गरिने अन्नको भोजन गराउँदा पितृहरू एक महिनासम्म तृप्त रहन्छन्। माछाको भोजन गराउँदा दुई महिनासम्म, खरायोका मासुको भोजन गराउँदा तीन महिनासम्म, पक्षीका मासुको भोजन गराउँदा चार महिनासम्म, सुँगुरका मासुको भोजन गराउँदा पाँच महिनासम्म, ब्राखाको मासुको भोजन गराउँदा सात महिनासम्म, मृगका मासुको भोजन गराउँदा आठ महिनासम्म, गवय अर्थात् गोरुको जातिविशेषको मासुको भोजन गराउँदा नौ महिनासम्म, भेडाका मासुको भोजन गराउँदा दश महिनासम्म, गव्य अर्थात् दूध, दही आदिको भोजन गराउँदा एघार महिना सम्म पितृहरू तृप्त रहन्छन्। तर श्राद्धमा ब्राह्मणलाई गैंडाको मासुको भोजन गराउँदा पितृहरू चिरकालसम्म तृप्त रहन्छन् ॥१–२॥ हे राजन्! श्राद्धकर्ममा गैंडाको मासु, करेमुको साग एवं मह यी पदार्थहरूलाई अत्यन्त असल एवं तृप्तिदायक मानिएको छ ॥३॥ के पृथ्वीपति! जुन पुरुषले गयामा गएर श्रद्धापूर्वक श्राद्ध गर्दछ, त्यसको जन्मलाई पूर्ण रूपमा सफल भएको मानिन्छ। तथा उसका पितृहरू अत्यन्त तृप्त रहन्छन् ॥४॥ हे पुरुषश्रेष्ठ! देवधान्य अर्थात् सेतो जुनेलो, नीवार अर्थात् नावोधान, धान, श्यामाक अर्थात् सेतो र कालो यो प्रकारको सामा (अन्न) एवं प्रमुख–प्रमुख वन्य औषधिहरूलाई श्राद्धकर्ममा अत्यन्त उत्तम पदार्थ मानिएको छ ॥५॥ जौ, कागुनो, गहुँ, शरद्कालीन धान, मुगीमास, तिल, मटर, चना, सर्स्युँ यी सबैलाई श्राद्धकर्मका उपयुक्त पदार्थहरू मानिएको छ ॥६॥ हे

अकृताग्रयणं यच्च धान्यजातं नरेश्वर।
राजमाषानणूंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥७॥
अलाबुं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकम्।
गान्धारकं करम्भाणि लवणान्यौषराणि च ॥८॥
आरक्ताश्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च।
वर्ज्यान्येतानि च श्राद्धे यच्च वाचा न शस्यते ॥९॥
नक्ताहृतं न चोत्सृष्टं तृप्यते न च यत्र गौः।
दुर्गन्धि फेनिलञ्चाम्बु श्राद्धयोग्यं न पार्थिव ॥१०॥
क्षीरमेकशफानां यदौष्ट्रमाविकमेव च।
मार्गञ्च माहिषञ्चैव वर्जयेच्छ्राद्धकर्मणि ॥११॥
षण्डापविद्धचाण्डालपाषण्डोन्मत्तरोगिभिः।
कृकवाकुश्वनग्नैश्च वानरग्रामसूकरैः ॥१२॥
उदक्यासूतकाशौचिमृतहारैश्च वीक्षिते।
श्राद्धे सुरा न पितरो भुञ्जते पुरुषर्षभः ॥१३॥
तस्मात् परिश्रिते कुर्याच्छ्राद्धं श्रद्धासमन्वितः।
उर्व्याञ्च तिलविक्षेपाद् यातुधानान् निवारयेत् ॥१४॥
न पूति नैवोपपन्नं केशकीटादिभिर्नृप।
न चैवाभिषवैर्मिश्रमन्नं पर्युषितं तथा ॥१५॥
श्रद्धासमन्वितैर्दत्तं पितृभ्यो नामगोत्रतः।
यदाहारास्तु ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥१६॥

राजेश्वर ! जुन अन्नबाट नवान्न गरिएको छैन, सा
तथा ठूलो बोडी, मुसुरो, लौका, प्याज, शलगम, तु
नझरेको धानको पिठो, नुनछार जमिनको नुन, हिं
आदि हल्का रातो रङ भएका वस्तुहरू, प्रत्यक्ष नुन
केही अन्य पदार्थहरू जसका विषयमा शास्त्रहरू
उल्लेख गरिएको छैन अर्थात् विधान गरिएको छैन, ती स
श्राद्धकर्ममा निषेध गरिएका पदार्थहरू हुन् ॥७–९॥
राजन्! जुन वस्तु रातको समयमा ल्याइएको छ
अप्रतिष्ठित जलाशयको तथा एउटा गाईं पनि नअघाउ
यस किसिमको खाल्डोको पानी अथवा दुर्गन्धयुक्त
फिँज भएको पानी श्राद्धमा उपयोगी हुँदैन अर्थात् त्य
किसिमको श्राद्धमा प्रयोगमा ल्याउनु हुँदैन ॥१०॥ एउ
मात्र खुर भएका जनावर, ऊँट, भेडा, मृग तथा भैंसीक
दूधलाई श्राद्धकर्ममा पूर्ण रूपमा निषेध गरिए
छ ॥११॥ हे पुरुषश्रेष्ठ! नपुंसक, सत्पुरुषहरूद्वा
बहिष्कार गरिएको, चाण्डाल, पापी, पाखण्डी, रोगी
कुखुरा, कुकर, नग्न अर्थात् नाङ्गो वा वैदिक कर्मह
त्याग गर्ने पुरुष, बाँदर, गाउँमा पालिएको सुँगु
रजस्वला भएकी स्त्री, जन्म अथवा मृत्युको आशौ
लागेको पुरुष र शव लिएर जाने पुरुष यी मध्ये कु
एक उपस्थित रहेको स्थानमा देवताहरू अथवा पितृह
कसैले पनि त्यो श्राद्धमा आफ्नो भाग स्वीकार ग
सम्भावना रहँदैन अर्थात् गर्दैनन् ॥१२–१३॥ यसकार
कुनै चारैतिरबाट घेरिएको स्थानमा अत्यन्त श्रद्धापूर्व
श्राद्धकर्म सम्पन्न गर्नुपर्दछ तथा पृथ्वीमा तिल छर्कि
व्यवधान उत्पन्न गराउने राक्षसहरूलाई त्यहाँबा
धपाउनुपर्दछ ॥१४॥ हे राजन्! श्राद्धकर्ममा दुर्गन्धि
केश र नङ परेको, किरा आदि भएको, जुन निचोरे
निकालिएको रसबाटयुक्त छ तथा बासी अन्नलाई पू
रूपमा निषेध गरिएको छ ॥१५॥ श्रद्धायुक्त
पुरुषहरूद्वारा नाम र गोत्रको उच्चारण गरेर आफ
पितृहरूलाई अन्नदान गर्नाले त्यसबाट पितृ पूर्ण रूप
तृप्त हुन्छन् र, जस्तो आहार पितृहरूले मन पराउँदछ
त्यो त्यस्तै भएर प्राप्त हुन्छ ॥१६॥ हे राजन्! य

श्रूयन्ते चापि पितृभिर्गीता गाथा महीपते।
ईक्ष्वाकोर्मनुपुत्रस्य कलापोपवने पुरा ॥१७॥
अपि नस्ते भविष्यन्ति कुले सन्मार्गगामिनः।
गयामुपेत्य ये पिण्डान् दास्यन्त्यस्माकमादरात् ॥१८॥
अपि नः स्वकुले जायाद् यो नो दद्यात् त्रयोदशीम्।
पायसं मधुसर्पिर्भ्यां वर्षासु च मघासु च ॥१९॥
गौरीं वाप्युद्वहेत् कन्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्।
यजेत वाश्वमेधेन विधिवद्दक्षिणावता ॥२०॥

विषयमा एउटा प्राचीन कथा सुनिन्छ, जुन मनुपुत्र महाराज इक्ष्वाकुलाई पितृहरूले कलाप नाम भएको उपवनमा बताएका थिए ॥१७॥ "के भविष्यमा हाम्रो यस्तो सन्मार्गी कुनै पुरुष उत्पन्न होला, जसले गयामा गएर हाम्रा लागि अत्यन्त श्रद्धापूर्वक पिण्डदान गरिदेओस् ? ॥१८॥ के हाम्रा वंशमा यस्तो कुनै पुरुष उत्पन्न हुनसक्ला, जसले वर्षाकालीन मघानक्षत्र भएको त्रयोदशीका दिनमा हामीलाई तृप्त गराउन चाहनेले मह र घिउले सम्पन्न भएको पिण्ड दान गर्नेछ ? ॥१९॥ अथवा गौरी कन्यासँग विवाह गर्नेछ, नीलो साँडे छाड्नेछ अथवा पूर्ण दक्षिणासहित विधिपूर्वक अश्वमेघ यज्ञ गर्न सामर्थ हुनेछ ? ॥२०॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे षोडशोऽध्यायः।

सप्तदशोऽध्यायः

अध्याय – १७

"नग्नलक्षणम्, भीष्म–वसिष्ठसंवादः, विष्णुस्तुतिः मायामोहोत्पत्तिश्च"

(नग्नको लक्षण, भीष्म र वसिष्ठको संवाद तथा भगवान् श्रीविष्णुको स्तुति र मायामोहको उत्पत्ति)

पराशर उवाच

इत्याह भगवानौर्व सगराय महात्मने ।
सदाचारान् पुरा सम्यङ् मैत्रेय परिपृच्छते ॥१॥

मयाप्येतदशेषेण कथितं भवते द्विज ।
समुल्लङ्घ्य सदाचारं कश्चिन्नाप्नोति शोभनम् ॥२॥

मैत्रेय उवाच

षण्डापविद्धप्रमुखा विदिता भगवन् मया ।
उदक्याद्याश्च ये सर्वे नग्नमिच्छामि वेदितुम् ॥३॥

को नग्नः किं–समाचारो नग्नसंज्ञां नरो लभेत् ।
नग्नस्वरूपमिच्छामि यथावद् गदितं त्वया ।
श्रोतुं धर्मभृतां श्रेष्ठ न ह्यस्त्सविदितं तव ॥४॥

पराशर उवाच

ऋग्यजुः सामसंज्ञेयं त्रयी वर्णावृतिर्द्विज ।
एतामुज्झति यो मोहात् स नग्नः पातकी स्मृतः ॥५॥

त्रयी समस्तवर्णानां द्विज संवरणं यतः ।
नग्नो भवत्युज्झितायामतस्तस्यां न संशयः ॥६॥

पराशरजीले भन्नुभयो–हे मैत्रेय! प्राचीन कालमा राजा सगरद्वारा सदाचारका विषयमा प्रश्न गरेपछि और्वले यस प्रकार गृहस्थको सदाचारका विषयमा बताएका थिए ॥१॥ हे ब्राह्मण! मैले पनि तिमीलाई पूर्णरूपमा त्यही सदाचारका विषयमा वर्णन गरिदिएँ। सदाचारको परित्याग गरेर कसैले पनि आफ्नो कल्याण गर्न सक्तैन ॥२॥ **मैत्रेयले भने**– हे भगवन्! नपुंसक, अपविद्ध (हिन्दू शास्त्रअनुसार बाह्र किसिमका छोरामध्ये त्यस्तो छोरो जसलाई उसका आफ्ना बाबुले त्यागेको र अरुले धर्मपुत्र मानेको हुन्छ) र रजस्वला जसलाई भनिन्छ, त्यसका विषयमा म राम्ररी जान्दछु। तर नग्न कसलाई भनिन्छ, त्यो भने जान्दिन, यसकारण म नग्नका विषया जान्न चाहन्छु ॥३॥ नग्न कसलाई भनिन्छ ? र नग्न मनुष्यको आचरण कस्तो हुन्छ ? नग्नको स्वरूप के हो ? हे धर्मात्माहरूमा श्रेष्ठ! म तपाईंद्वारा नग्नको स्वरूपका विषयमा विस्तारपूर्वक सुन्न चाहन्छु। किनकि तपाईंका लागि कुनै विषय अथवा कुरा लुकेको छैन ॥४॥ **पराशरजीले भन्नुभयो**– ब्राह्मण, क्षत्रिय एवं वैश्य यी तीनओटै वर्णहरूको आवरणस्वरूप रहेका ऋग्वेद, यजुर्वेद र सामवेद नाम भएका वेदत्रयीलाई जुन पुरुषले मोहका वशमा पारेर परित्याग गर्दछ, त्यही पातकीलाई नग्न भनिन्छ ॥५॥ वेदत्रयी सम्पूर्ण वर्णहरूको आवरणस्वरूप अर्थात् शरीर छोप्न लगाइने कपडास्वरूप रहेका छन्। यसकारण यो आवरणस्वरूपलाई परित्याग गर्ने पुरुषलाई नग्न भनिन्छ, यसमा कुनै किसिमको द्विविधा रहेको छैन ॥६॥ मेरा

इदञ्च श्रूयतामन्यद् भीष्माय सुमहात्मने ।
कथयामास धर्मज्ञो वसिष्ठोऽस्मत्पितामहः ॥७॥
मयापि तस्य गदतः श्रुतमेतन्महात्मनः ।
नग्नसम्बन्धि मैत्रेय यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ॥८॥
देवासुरमभूद् युद्धं दिव्यमब्दं पुरा द्विज ।
तस्मिन् पराजिता देवा दैत्यैर्ह्लादपुरोगमैः ॥९॥
क्षीरोदस्योत्तरं कूलं गत्वातप्यन्त वै तपः ।
विष्णोराराधनार्थाय जगुश्चेमं स्तवं तदा ॥१०॥
देवा ऊचुः
आराधनाय लोकानां विष्णोरीशस्य यां गिरम् ।
वक्ष्यामो भगवानाद्यस्तया विष्णुः प्रसीदतु ॥११॥
यतो भूतान्यशेषाणि प्रसूतानि महात्मनः ।
यस्मिंश्च लयमेष्यन्ति कस्तं स्तोतुमिहेश्वरः ॥१२॥
तथाप्यरातिविध्वंसध्वस्तवीर्या भवार्थिनः ।
त्वां स्तोष्यामस्तवोक्तीनां याथार्थ्यं नैव गोचरे ॥१३॥
त्वमुर्वी सलिलं वह्निर्वायुराकाशमेव च ।
समस्तमन्तःकरणं प्रधानं तत्परः पुमान् ॥१४॥
एकं तवैतद् भूतात्मन् मूर्तामूर्तमयं वपुः ।
आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं स्थानकालविभेदवत् ॥१५॥
तत्रेश तव यत्पूर्वं त्वन्नाभिकमलोद्भवम् ।
रूपं विश्वोपकाराय तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥१६॥

पितामह धर्मज्ञ वसिष्ठले महात्मा भीष्मलाई यस विषयमा जे–जे बताउनुभएको थियो, त्यो सबै तिमी अब मबाट सुन ॥७॥ हे मैत्रेय! तिमीले जुन मसँग नग्नका विषयको प्रश्न सोधेका छौ, त्यसका सम्बन्धमा मैले पनि मेरा पितामह महात्मा वसिष्ठले जब भिष्मलाई बताइरहनु भएको थियो, त्यसै समयमा सुनेको थिएँ ॥८॥ हे ब्राह्मण! परापूर्व कालमा कुनै समयमा दिव्य एक वर्षसम्म देवताहरू र असुरहरूको परस्पर भयानक युद्ध भएको थियो। त्यस युद्धमा ह्लाद प्रभृति दैत्यहरूले देवताहरूलाई पराजित गरेका थिए ॥९॥ त्यसपछि देवताहरूले क्षीरसमुद्रको उत्तरतिरको किनारमा गएर तपस्या गर्दै भगवान् श्रीविष्णुको आराधना गर्नका लागि निम्नानुसार स्तुति गरेका थिए ॥१०॥ **देवताहरूले भने**– हामीहरूले सम्पूर्ण चराचर जगत्का अधिपति भगवान् श्रीविष्णुको आराधना गर्नका लागि जुन वाक्यको उच्चारण गर्दछौं, त्यसबाट आदिपुरुष भगवान् श्रीविष्णु प्रसन्न भइदिनुहोस् ॥११॥ जुन परब्रह्म परमात्माबाट अनन्त भूतसमुदाय उत्पन्न भएका छन् र अन्तमा ती सबै जसमा विलीन हुनेछन्; यस संसारमा उहाँको पूर्ण स्तुति गर्न को समर्थ हुन सक्दछ ? ॥१२॥ हे प्रभु! यद्यपि हजुरको वास्तविक स्वरूपका विषयमा स्तुति गर्नका लागि हामीहरूको वचन र मन समर्थ छैन। तथापि हामीहरू शस्त्रद्वारा पराजित एवं शक्तिविहीन भएर आफ्नो कल्याणका लागि अर्थात् अभयप्राप्तिका लागि हजुरको स्तुति गरिरहेका छौं ॥१३॥ हजुर जल, अग्नि, वायु, पृथ्वी, आकाश, अन्तःकरण तथा हजुर नै प्रकृतिको अंश र प्रकृतिभन्दा पूर्ण रूपमा अलग रहनुहुने स्वतन्त्र परम–पुरुष पनि हुनुहुन्छ ॥१४॥ हे सर्वभूतेश्वर! ब्रह्मादेखि घाँसको तृणसम्म स्थान र कालादि भेदबाट सम्पन्न भएको यो प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष पदार्थमय सम्पूर्ण चराचर प्रपञ्च हजुरकै शरीर हो ॥१५॥ हे ईश्वर! सृष्टि–रचनाका समयमा हजुरको नाभिकमलबाट उत्पन्न भएको जुन पहिलो स्वरूप छ, त्यो ब्रह्मास्वरूप धारण गर्नुभएका हजुरलाई नमस्कार छ ॥१६॥ इन्द्र, सूर्य, रुद्र, वसु,

शक्रार्करुद्रवस्वश्विमरुत्सोमादिभेदवत्।
वयमेतत् स्वरूपं यत् तस्मै देवात्मने नमः ॥१७॥
दम्भप्रायमसम्बोधि तितिक्षादमवर्जितम्।
यद्रूपं तव गोविन्द तस्मै दैत्यात्मने नमः ॥१८॥
नातिज्ञानवहा यस्मिन् नाड्यः स्तिमिततेजसि।
शब्दादिलोभि यत्तस्मै तुभ्यं यक्षात्मने मनः ॥१९॥
क्रौर्यमायामयं घोरं यच्च रूपं तवासितम्।
निशाचरात्मने तस्मै नमस्ते पुरुषोत्तम ॥२०॥
स्वर्गस्थधर्मिसद्धर्मफलोपकरणं तव।
धर्माख्यञ्च तथा रूपं नमस्तस्मै जनार्दन ॥२१॥
हर्षप्रायमसंसर्गि गतिमद् गमनादिषु।
सिद्धाख्यं तव यद्रूपं तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥२२॥
अतितिक्षाधनं क्रूरमुपभोगमयं हरे।
द्विजिह्वं तव यद्रूपं तस्मै नागात्मने नमः ॥२३॥
अवबोधि च यच्छान्तमदोषमपकल्मषम्।
ऋषिरूपात्मने तस्मै विष्णो रूपाय ते नमः ॥२४॥
भक्षयत्यथ कल्पान्ते भूतानि यदवारितम्।
त्वद्रूपं पुण्डरीकाक्ष तस्मै कालात्मने नमः ॥२५॥
सम्भक्ष्य सर्वभूतानि देवादीन्यविशेषतः।
नृत्यत्यन्ते च यद्रूपं तस्मै रुद्रात्मने नमः ॥२६॥

अश्विनीकुमार, मरुत्गण र सोम आदि भेदबाट सम्पन्न हामीहरू पनि हजुरकै एक स्वरूप हौं। यसकारण हजुरको त्यो देवस्वरूपलाई नमस्कार छ ॥१७॥ हे गोविन्द! हजुरको जुन स्वरूप दम्भयुक्त, विवेकरहित, क्षमा एवं दमबाट शून्य छ, हजुरको त्यो दैत्यस्वरूपलाई हामीहरू अत्यन्त श्रद्धापूर्वक नमस्कार गर्दछौं ॥१८॥ हृदयस्वरूप सम्पूर्ण नाडी–विशेषलाई ज्ञानको आधार मानेर जसका तेज शान्त भएका हुन्छन्, शब्दादि विषयहरूमा जसको आसक्ति रहेको हुँदैन, त्यस्ता यक्षस्वरूप हजुरलाई हाम्रो नमस्कार छ ॥१९॥ हे पुरुषोत्तम! हजुरको क्रूरता र मायाको अद्वितीय आधारस्वरूप जुन अत्यन्त तमोमयका नामबाट प्रख्यात निशाचरस्वरूप रहेको छ, त्यसलाई नमस्कार छ ॥२०॥ हे जनार्दन! स्वर्गलोकमा निवास गर्ने धार्मिक पुरुषहरूको उत्तम धर्मको फल अर्थात् सुखादिको प्राप्ति गराइदिने हजुरको जुन धर्म नामको स्वरूप रहेको छ, त्यस अदृश्य स्वरूपलाई हाम्रो नमस्कार छ ॥२१॥ जो जल, अग्नि आदि गमनशील स्थानहरूमा गएर पनि सधैं निर्लिप्त र प्रसन्न रहनुहुन्छ, यस्ता सिद्धस्वरूप हुनुभएका हजुरलाई हामीहरू नमस्कार गर्दछौं ॥२२॥ हे हरि! जुन इर्ष्याको आश्रय अत्यन्त क्रूर र कामवासनाको भोगमा समर्थ हजुरको दुई जिब्रो भएको स्वरूप रहेको छ, त्यस नागस्वरूप हजुरलाई नमस्कार छ ॥२३॥ हे विष्णु! जुन ज्ञानमय, शान्त, दोषहरूबाट पूर्ण रूपमा अलग र कल्मष अर्थात् पापबाट पूर्ण रूपमा रहित स्वरूप छ, हजुरको त्यो मुनिमय स्वरूपलाई हामीहरूको नमस्कार छ ॥२४॥ जसले कल्पको अन्तमा अर्थात् प्रलयका समयमा निश्चित रूपमा सम्पूर्ण प्राणीहरूको भक्षण गर्नुहुन्छ अर्थात् सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई आफ्नो भोजन बनाउनुहुन्छ; हे पुण्डरीकाक्ष! हजुरको त्यो कालस्वरूपलाई हामीहरूको नमस्कार छ ॥२५॥ जसले प्रलयका समयमा देवता आदि सम्पूर्ण प्राणीहरूलाई सामान्य रूपमा आफ्नो भोजन बनाएर अर्थात् तिनीहरूलाई खाएर नृत्य गर्नुहुन्छ, हजुरको त्यो रुद्रस्वरूपलाई हामीहरूको नमस्कार छ ॥२६॥ हे

प्रवृत्त्या रजसो यच्च कर्मणां करणात्मकम्।
जनार्दन नमस्तस्यै तद्रूपाय नरात्मने ॥२७॥
अष्टाविंशद्वधोपेतं यद्रूपं तामसं तव।
उन्मार्गगामि सर्वात्मन् तस्मै पश्वात्मने नमः ॥२८॥
यज्ञाङ्गभूतं यद्रूपं जगतः सिद्धिसाधनम्।
वृक्षादिभेदैर्यद्भेदि तस्मै मुख्यात्मने नमः ॥२९॥
तिर्यङ्मनुष्यदेवादि व्योमशब्दादिकञ्च यत्।
रूपं तवादेः सर्वस्य तस्मै सर्वात्मने नमः ॥३०॥
प्रधानबुद्ध्यादिमयादशेषाद्
यदन्यदस्मात् परमं परात्मन्।
रूपं तवाद्यं न यदन्यतुल्यं
तस्मै नमः कारणकारणाय ॥३१॥
शुक्लादिदीर्घादिघनादिहीन
मगोचरे यच्च विशेषणानाम्।
शुद्धातिशुद्धं परमर्षिदृश्यं
रूपाय तस्मै भगवन् नताः स्मः ॥३२॥
यन्नः शरीरेषु यदन्यदेहे-
ष्वशेषजन्तुव्रजमव्ययं यत्।
यस्माच्च नान्यद्व्यतिरिक्तमस्ति
ब्रह्मस्वरूपाय नताः स्म तस्मै ॥३३॥

जनार्दन! रजोगुणीय प्रवृत्तिको कारणस्वरूप जुन कर्महरू गर्ने स्वरूप छ, त्यो हजुरको मनुष्यात्मक स्वरूपलाई नमस्कार छ ॥२७॥ अट्ठाइस प्रकारका वधहरूबाट युक्त (एघार इन्द्रियहरूको वध, नौ तुष्टिको वध र आठ सिद्धिको वध यी अट्ठाइस वध हुन्) तमोमय र खराव आचरण भएको जुन हजुरको स्वरूप रहेको छ; हे सर्वात्मा! त्यो पशुस्वरूपलाई नमस्कार छ ॥२८॥ जो जगत्को अवस्थितिको साधन तथा यज्ञको अङ्गस्वरूप रहेको छ एवं वृक्ष, लता (लहरो), गुल्म (धेरै लामो नभई झाङ्गिने लहरा), वीरुध (काटिए पनि अनेकौं किसिमले पलाउने लहरा), तृण (घाँस) र गिरि (पर्वत) यी छ किसिमका भेदहरूबाट सम्पन्न छ, त्यो हजुरको मुख्य रूपलाई नमस्कार छ ॥२९॥ तिर्यक्, मनुष्य तथा देवता आदि प्राणी, आकाशादि पञ्चभूत र शब्दादि तिनीहरूको गुण यी सबै तथा सबैको आदिस्वरूप हजुरकै स्वरूप हो। यसकारण हजुर सर्वात्मालाई हामीहरूको नमस्कार छ ॥३०॥ हे परमात्मा! हजुर जुन प्रकृति, महत्तत्त्व, अहङ्कार आदि प्रपञ्चमय सम्पूर्ण चराचर जगत्भन्दा पूर्ण रूपमा अलग हुनुहुन्छ र जसका समान अन्य कुनै स्वरूप छैन, यस्ता कारणका पनि कारणस्वरूप हजुरलाई नमस्कार छ ॥३१॥ हे भगवान्! हजुरको जुन स्वरूप सेतो र कालो आदि रूपबाट विहीन रहेको छ, जुन स्वरूपको होचो, अग्लो आदि परिणाम रहेको छैन तथा घनत्व आदि गुणबाट रहित छ एवं जुन स्वरूप विशेषणबाट अगोचर अर्थात् देख्न नसकिने छ, जुन परम पवित्र छ, महर्षिहरूले जुन स्वरूपको दर्शन गर्दछन्, त्यस स्वरूपलाई नमस्कार छ ॥३२॥ जुन हजुरको स्वरूप हामीहरूका शरीरमा अन्य प्राणीमात्रका शरीरमा एवं पदार्थ समूहहरूमा विराजमान रहेको छ तथा जो जन्म र मृत्युजस्ता विकारहरूबाट पूर्ण रूपमा अलग हुनुहुन्छ; जसभन्दा अलग कुनै वस्तुको अस्तित्व रहेको छैन, उहाँ ब्रह्मरूप विष्णुस्वरूपलाई हामीहरू नमस्कार गर्दछौं ॥३३॥ जो

सकलमिदमजस्य यस्य रूपं

परमपदात्मवतः सनातनस्य ।

तमनिधनमशेषबीजभूतं

प्रभुममलं प्रणताः स्म वासुदेव ॥३४॥

पराशर उवाच

स्तोत्रस्यास्यावसाने ते ददृशुः परमेश्वरम् ।

शङ्खचक्रगदापाणिं गरुडस्थं सुरा हरिम् ॥३५॥

देवा ऊचुः

तमूचुः सकला देवाः प्रणिपातपुरः सरम् ।

प्रसीद देव दैत्येभ्यस्त्राहीति शरणार्थिनः ॥३६॥

त्रैलोक्यं यज्ञभागश्च दैत्यैर्ह्रादपुरोगमैः ।

हृतं नो ब्रह्मणोऽप्याज्ञामुल्लङ्घ्य परमेश्वर ॥३७॥

यद्यप्यशेषभूतस्य वयं ते च तवांशकाः ।

तथाप्यविद्याभेदेन भिन्नं पश्यामहे जगत् ॥३८॥

स्ववर्णधर्माभिरता वेदमार्गानुसारिणः ।

न शक्यास्तेऽरयो हन्तुमस्माभिस्तपसान्विताः ॥३९॥

तमुपायममेयात्मन्नस्माकं दातुमर्हसि ।

येन तानसुरान् हन्तुं भवेम भगवन् क्षमाः ॥४०॥

पराशर उवाच

इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।

समुत्पाद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं सुरोत्तमान् ॥४१॥

श्रीभगवानुवाच

मायामोहोऽयमखिलान् दैत्यांस्तान्मोहयिष्यति ।

ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गबहिष्कृताः ॥४२॥

उत्पत्तिबाट पूर्ण रूपमा रहित हुनुहुन्छ तथा यो सम्पू चराचर जगत् जसको स्वरूप–विशेष हो; परमपद ब्रह नै जसको आत्मा हो; जो नित्य, अक्षय एवं निर्मलस्वरू प्रभु हुनुहुन्छ; जो सम्पूर्ण जगत्को आदि कारण हुनुहुन्छ उहाँ भगवान् श्रीवासुदेवलाई हामीहरू नमस्का गर्दछौं ॥३४॥ **पराशरजीले भन्नुभयो–** यस प्रकारक स्तोत्रको समाप्ति भइसकेपछि देवताहरूले शङ्ख, चक्र गदा धारण गर्नुभएका एवं गरुडमा विराजमान हुनुभएक परमात्मा श्रीहरिको दर्शन गरे ॥३५॥ त्यस समयम सम्पूर्ण देवताहरूले भगवान्लाई नमस्कार गर्दै भने– परब्रह्म! हजुर प्रसन्न भइदिनुहोस् । हामी सबै देवताहरू हजुरका शरणमा आएका छौं, दैत्यहरूबाट हामी सबैक रक्षा गरिदिनुहोस् ॥३६॥ हे परमेश्वर! ह्राद अर्थात् उन्मत स्वभाव भएका राक्षसहरूले पितामह ब्रह्माजीको आज्ञ उल्लङ्घन गरेर हामीहरूको त्रिलोकको राज्य एवं सम्पू यज्ञहरूको भाग हरण गरिदिए अर्थात् खोसिदिए ॥३७ यद्यपि हामी र ती सर्वभूत अर्थात् सबै हजुरकै स्वरू हौं । तथापि हामीहरूले अविद्याका भेदले गर्दा सम्पू जगत्लाई अलग–अलग देख्दछौं ॥३८॥ हाम्रा शत्रुहरू आ–आफ्ना वर्णधर्ममा एकाग्रतापूर्वक लागेका ए वेदहरूद्वारा निर्दिष्ट गरिएको मार्गको अवलम्वन गर्ने अत्यन्त तपस्वी रहेका छन् । यसकारण हाम उनीहरूको वध गर्नका लागि असमर्थ भइरहेक छौं ॥३९॥ हे भगवान्! जसरी हामी सबै ती असुरहरूक विनाश गर्न सामर्थ्यवान् हुन सक्दछौं, त्यस्तो कुनै उपाय गरिदिएर हामीहरूको कल्याण गरिदिनुहोस् ॥४०॥ **पराशरजीले भन्नुभयो–** देवताहरूले यस किसिमले प्रार्थना गरिसकेपछि भगवान् श्रीविष्णुले मायामोहला आफ्नो शरीरबाट उत्पन्न गराएर देवताहरूलाई दिए भन्नुभयो.....॥४१॥ **श्रीभगवान्ले भन्नुभयो–** यो मद्वार उन्पन्न गराइएको मायामोहले ती सम्पूर्ण दैत्यहरूला पूर्णरूपमा मोहित गराइदिनेछ, त्यसपछि उनीहरू वैदिक मार्गबाट भ्रष्ट भएपछि तिमीहरू विना परिश्रम नै उनीहरूको विनाश गर्न समर्थ हुनेछौं अर्थात् सहज रूपम विजय प्राप्त गर्नेछौ ॥४२॥ हे देवताहरू ! सृष्टिक

स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपन्थिनः ।

ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदैत्यादिकाः सुराः ॥४३॥

तद् गच्छत न भीः कार्या मायामोहोऽयमग्रतः ।

गच्छत्वद्योपकाराय भविता भवतां सुराः ॥४४॥

पराशर उवाच

इत्युक्ताः प्रणिपत्यैनं ययुर्देवा यथागतम् ।

मायामोहोऽपि तैः सार्द्धं ययौ यत्र महासुराः ॥४५॥

रक्षा गर्ने कार्यका लागि ब्रह्माजीलाई खटाइएको छ। त्यसकारण जुनसुकै देवता अथवा दैत्यले ब्रह्माजीको कार्यमा व्यवधान पुऱ्याउँछ, त्यो मद्वारा वध गर्न योग्य हुनेछ ॥४३॥ यसकारण हे देवताहरू ! अब तिमीहरू यसै समयमा यहाँबाट जाओ, कुनै किसिमको भय छैन। यो मायामोह तिमीहरूको रक्षा गर्नका लागि तिमीहरू सबैका अगाडि–अगाडि हिँड्नेछ अर्थात् जानेछ ॥४४॥ **पराशरजीले भन्नुभयो–** भगवान् श्रीविष्णुबाट यस प्रकारको आज्ञा पाइसकेपछि देवताहरूले उहाँलाई प्रणाम गरेर जहाँबाट आएका थिए, उतै गए। जहाँ असुरहरू रहेका थिए, मायामोह पनि देवताहरूसँगै त्यही पुग्यो ॥४५॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे सप्तदशोऽध्यायः ।

ॐ

अष्टादशोऽध्यायः　　　अध्याय – १८

"असुरेभ्यो मायामोहस्योपदेशानम्, बौद्धधर्मोत्पत्तिः, नग्नसम्पर्कदोषः, नृपस्य शतधनुष उपाख्यानञ्च"
(असुरलाई मायामोहको उपदेश, वौद्धधर्मको उत्पत्ति,नग्नसँग सम्पर्क गर्दाको दोष तथा राजा शतधनुको कथा)

पराशर उवाच

तपस्यभिरतान् सोऽथ मयामोहो महासुरान् ।
मैत्रेय ददृशे गत्वा नर्मदातीरसंश्रितान् ॥१॥

ततो दिगम्बरो मुण्डो बर्हिपत्रधरो द्विज ।
मायामोहोऽसुरान् श्लक्ष्णगमिदं वचनमब्रवीत् ॥२॥

मायामोह उवाच

हे दैत्यपतयो ब्रूत यदर्थं तप्यते तपः ।
ऐहिकं वाथ पारत्र्यं तपसः फलमिच्छथ ॥३॥

असुरा ऊचु

पारत्र्यपलमलाभाय तपश्चर्या महामते ।
अस्माभिरियमारब्धा किं वा तेऽत्र विवक्षितम् ॥४॥

मायामोह उवाच

कुध्वं मम वाक्यानि यदि मुक्तिमभीप्सथ ।
अर्हध्वमेनं धर्मञ्च मुक्तिद्वारमसंवृतम् ॥५॥

धर्मो विमुक्तेरर्होऽयं नैतदस्मात् परः परः ।
अत्रैव संस्थिताः स्वर्गं विमुक्तिं वा गमिष्यथ ।
अर्हध्वं धर्ममेतञ्च सर्वे यूयं महाबलाः ॥६॥

पराशर उवाच

एवंप्रकारैर्वचनैर्युक्तिदर्शनवर्द्धितैः ।
मायामोहेन ते दैत्या वेदमार्गादपाकृताः ॥७॥

पराशरजीले भन्नुभयो–हे मैत्रेय! त्यसपछि देवताहरूसँगै त्यस स्थानबाट गएपछि मायामोहले नर्मदा नदीका किनारमा तपस्यामा एकाग्रतापूर्वक लागिरहेका असुरहरूलाई देखे ॥१॥ हे द्विज! त्यसपछि दिगम्बर अर्थात् बिलकुल नाङ्गो, मुण्डन गरिएको शिर, मयुरको पुच्छर धारण गरेको मायामोहले असुरहरूसँग अत्यन्त सुमधुर वचन भन्न आरम्भ गऱ्यो ॥२॥ **मायामोहले भन्यो–** हे दैत्यपतिहरू! तपाईंहरूले के उद्देश्य लिएर तपस्या गरिरहनुभएको छ ? तपाईंहरूको कुनै लौकिक फलको कामना रहेको छ वा पारलौकिक फलको चाहन रहेको छ? ॥३॥ **असुरहरूले भने–** हे महामते ! हामीहरूले पारलौकिक फलको मनोकामना लिएर तपस्या आरम्भ गरेका हौं । यस विषयमा तपाईं के भन्न चाहनुहुन्छ त्यो बताउनुहोस् ॥४॥ मायामोहले भन्यो– यदि तपाईंहरूले मुक्तिको कामना गर्नुभएको हो भने मैले बताएअनुसारको कार्य गर्नुहोस् र मुक्तिको द्वारस्वरूप हाम्रो धर्मको अनुष्ठान पनि गर्नुहोस् ॥५॥ यो धर्म मुक्तिका लागि अत्यन्त उपयोगी छ। यो भन्दा उत्तम अर्को कुनै धर्म छैन। यस धर्मको अनुष्ठान गरिसकेपछि तपाईंहरूले स्वर्ग अथवा मुक्ति जसको कामना गर्नुहुन्छ,त्यही प्राप्त गर्नुहुन्छ। तपाईंहरू अत्यन्त पराक्रमी हुनुहुन्छ, यसकारण यो धर्मअनुसारको आचरण गर्नुहोस् ॥६॥ **पराशरजीले भन्नुभयो–** यसप्रकार विभिन्न किसिमका युक्तिहरूबाट परिपूर्ण भएका वाक्यहरूद्वारा मायामोहले ती दैत्यहरूलाई वेदमार्गबाट भ्रष्ट गराइदिए ॥७॥ यो धर्मयुक्त छ, यो धर्मविरुद्ध

धर्मायैतधर्माय सदेतन्न सदित्यपि।
विमुक्तये त्विदं नैतद्विमुक्तिं सम्प्रयच्छति ॥८॥
परमार्थोऽयमत्यर्थं परमार्थो न चाप्ययम्।
कार्यमेतदकार्यञ्च नैतदेवं स्फुटं त्विदम्।
दिग्वाससामयं धर्मो धर्मोऽयं बहुवाससाम् ॥९॥
इत्यनैकान्तवादञ्च मायामोहेन नैकधा।
तेन दर्शयता दैत्याः स्वधर्मांस्त्याजिता द्विज ॥१०॥
अर्हतेमं महाधर्मं मायामोहेन ते यतः ।
प्रोक्तास्तमाश्रिता धर्ममार्हतास्तेन तेऽभवन् ॥११॥
त्रयीधर्मसमुत्सर्गं मायामोहेन तेऽसुराः।
कारितास्तन्मया ह्यासंस्ततोऽन्ये तत्प्रबोधिताः ॥१२॥
तैरप्यन्ये परे तैश्च तैरप्यन्ये परे च तैः।
अल्पैरहोभिः सन्त्यक्ता तैर्दैत्यैः प्रायशस्त्रयी ॥१३॥
पुनश्च रक्ताम्बरधृङ् मायामोहोजितेन्द्रियः।
अन्यानाहासुरान् गत्वा मृद्वल्पमधुराक्षरम् ॥१४॥
मायामोह उवाच
स्वर्गार्थं यदि वो वाञ्छा निर्वाणार्थमथासुराः।
तदलं पशुघातादिदुष्टधर्मैर्निबोधत ॥१५॥
विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत।
बुध्यध्वं मे वचः सम्यग् बुधैरेवमुदीरितम् ॥१६॥
जगदेतदनाधारं भ्रान्तिज्ञानार्थतत्परम्।
रागादिदुष्टमत्यर्थं भ्राम्यते भवसङ्कटे ॥१७॥

रहेको छ, यो सत् हो, यो असत् हो, यसबाट मुक्ति प्राप्त हुन्छ, यसबाट मुक्ति प्राप्त हुन सक्दैन, यो परमार्थ हो, यो अपरमार्थ हो, यो कर्तव्य हो, यो अकर्तव्य हो, यो यस किसिको हो र यो यस किसिमको होइन, यो दिगम्बरहरूको धर्म हो र यो साम्बरहरूको धर्म हो ॥८-९॥ हे ब्राह्मण! यस किसिमका अनेकौं शब्दहरूका जालमा दैत्यहरूलाई अल्मल्याएर मायामोहले उनीहरूलाई आफ्नो धर्मबाट विचलित गराइदियो ॥१०॥ मायामोहले ती दैत्यहरूसँग भन्यो कि तपाईंहरूले यो उत्तम धर्मको "अर्हत" अर्थात् आचरण गर्नुहोस्। यसकारण ती धर्मअनुसारको आचरण गर्ने भएकाले असुरहरूलाई "आर्हत" भनिन्छ ॥११॥ मायामोहले असुरहरूलाई त्रयी धर्म अर्थात् वैदिक धर्मबाट विमुख गराइदियो र तिनीहरू पूर्ण रूपमा मोहका वशमा परे। त्यसपछि उनीहरूले अन्य राक्षसहरूलाई पनि यसै धर्ममा प्रवृत्त गराए ॥१२॥ यस किसिमले एकले दोस्रोलाई, दोस्रोले तेस्रोलाई, तेस्रोले चौथोलाई, उसले पनि अन्यलाई यसै धर्ममा आकृष्ट गराउन थाले। यसप्रकार केही दिनमा नै दैत्यहरूले प्रायः वेदत्रयीलाई पूर्ण रूपमा परित्याग गरिदिए ॥१३॥ त्यसपछि जितेन्द्रिय मायामोहले रातो वस्त्र धारण गरेर अन्य असुरहरूका नजिकमा गएर, उनीहरूसँग अत्यन्त कोमल एवम् मिठासपूर्ण वचन भन्न थाले ॥१४॥ **मायामोहले भन्यो–** हे असुरहरू! यदि तिमीहरूलाई स्वर्ग अथवा मोक्ष प्राप्तिको चाहना छ भने यो पशु हिंसा आदि दुष्ट कर्महरूको पूर्ण रूपमा परित्याग गरेर ज्ञान–प्राप्तिको मार्गमा लाग ॥१५॥ यो सम्पूर्ण जगत् विज्ञानमय भएको बुझ। मैले बताएको कुरा ध्यानपूर्वक सुन। यस विषयमा विद्वान्हरूको धारणा यस प्रकार रहेको छ– यो सम्पूर्ण जगत् कुनै आधार नभएको छ, भ्रमपूर्ण ज्ञानबाट सम्पन्न छ, अर्थान्वेषणमा पूर्ण रूपमा लागेको र रागादि दोषहरूबाट अत्यन्त दूषित भएको छ। यसकारण जीवहरू यो भवसागरमा घुमिरहेका छन् तथा ज्ञान प्राप्ति नभएसम्म घुमिरहने छन् ॥१६-१७॥

पराशर उवाच

एवं बुध्यत बुध्यत्वं बुध्यतैवमितीरयन्।

मायामोहः स दैतेयान् धर्ममत्याजयन्निजम् ॥१८॥

नानाप्रकारवचनं स तेषां युक्तियोजितम्।

तथा तथा च तद्धर्मं तत्यजुस्ते यथा यथा ॥१९॥

तेऽप्यन्येषां तथैवोचुरन्यैरन्ये तथोदिताः।

मैत्रेय तत्यजुर्धर्मं वेदस्मृतत्युदितं परम् ॥२०॥

अन्यानप्यन्यपाषण्डप्रकारैर्बहुभिर्द्विज।

दैतेयान् मोहयामास् मायामोहोऽतिमोहकृत् ॥२१॥

स्वल्पेनैव हि कालेन मायामोहेन तेऽसुराः।

मोहितास्तत्यजुः सर्वां त्रयीमार्गाश्रितां कथाम् ॥२२॥

केचिद्विनिन्दां वेदानां देवानामपरे द्विज।

यज्ञकर्मकलापस्य तथान्ये च द्विजन्मनाम् ॥२३॥

नैतद्युक्तिसहं वाक्यं हिंसा धर्माय नेष्यते।

हवींष्यनलदग्धानि फलायेत्यर्भकोदितम् ॥२४॥

यज्ञैरनेकैर्देवत्वमवाप्येन्द्रेण भुज्यते।

शम्यादि यदि चेत्काष्ठं तद्वरं पत्रभुक् पशुः ॥२५॥

निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते।

स्वपिता यजमानेन किन्नु तस्मान्न हन्यते ॥२६॥

पराशरजीले भन्नुभयो– मायामोहले यस प्रकार बुध्य अर्थात् बुझ आदि शब्दहरूका माध्यमद्वारा बुद्ध धर्मका विषयमा निर्देशन गरेर दैत्यहरूलाई आफ्नो धर्मबाट च्युत गराइदियो ॥१८॥ मायामोहले दैत्यहरूका नजिकमा गएर विभिन्न किसिमका युक्तिहरूले परिपूर्ण भएको वाक्य बताउन आरम्भ गरे। जसको प्रभावले गर्दा दैत्यहरूले उसको भनाइअनुसार आ–आफ्नो धर्मको पूर्ण रूपमा परित्याग गरिदिए ॥१९॥ आफ्नो धर्मको परित्याग गरिसकेका दैत्यहरूले अन्य दैत्यहरूका नजिकमा गएर भने। उनीहरूले अन्यका नजिकमा "अर्हत" धर्मको प्रचार गरे। हे मैत्रेय! यसप्रकार दैत्यहरूले वेद एवं स्मृतिहरूद्वारा प्रतिपादित धर्मको पूर्ण रूपमा परित्याग गरिदिए ॥२०॥ हे ब्राह्मण! अत्यन्त मोहित बनाउने सामर्थ्य भएको मायामोहले अन्य अनेकौं दैत्यहरूलाई पनि अलग–अलग किसिमका विविध धूर्त्याइँबाट मोहित गराइदियो ॥२१॥ यस प्रकार अल्पकालमा अर्थात् अत्यन्त छोटो समयमा नै मायामोहबाट पूर्ण रूपमा मोहित भएर दैत्यहरूले वैदिक धर्मका प्रसङ्गै निकाल्न छोडिदिए ॥२२॥ हे ब्राह्मण! ती दैत्यहरूमध्ये कसैले वेदहरूको, कसैले देवताहरूको, कसैले यज्ञ–यज्ञादिहरूको र कसैले ब्राह्मणहरूको निन्दा गर्न थाले ॥२३॥ उनीहरूको भनाइअनुसार कहीं हिंसाबाट पनि धर्म हुन्छ ? यो कुरा कुनै किसिमले पनि युक्तिसङ्गत छैन, अग्निमा हविष्य जलाएर कहीं फलप्राप्त हुन सक्छ ? यो पनि बालकहरूको जस्तो कुरा हो ॥२४॥ अनेकौं किसिमका यज्ञहरूका माध्यमद्वारा देवत्व प्राप्त गरे तापनि यदि इन्द्रले पनि शमी आदि काठको नै भोजन गर्नुपर्दछ भने यसका तुलनामा पात खाने पशु नै असल हो ॥२५॥ यदि यज्ञमा बलि चढाइएको पशुले स्वर्गलोकको प्राप्ति गराउँछ भने यजमानले आफ्नै पितालाई किन बलि चढाउँदैन ? ॥२६॥ यदि अन्य कसैले खाइदिएर अन्य पुरुषलाई तृप्तिप्राप्त हुन्छ भने कुनै यात्रामा निस्किएका

तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेत्ततः ।

कुर्याच्छ्राद्धं श्रमायान्नंन वहेयुः प्रवासिनः ॥२७॥

जनश्रद्धेयमित्येतदवगम्य ततो वचः ।

उपेक्ष्य श्रेयसे वाक्यं रोचतां यन्मयेयरितम् ॥२८॥

न ह्याप्तवादा नभसो निपतन्नि महासुरा ।

युक्तिमद् वचनं ग्राह्यं मयान्यैश्च भवद्विधैः ॥२९॥

पराशर उवाच

मायामोहेन ते दैत्या प्रकारैर्बहुभिस्तथा ।

व्युत्थापिता यथा नैषां त्रयीं कश्चिदरोचयत् ॥३०॥

इत्थमुन्मार्गयातेषु दैत्येषु तेषु तेऽमराः ।

उद्योगं परमं कृत्वा युद्धाय समुपस्थिताः ॥३१॥

ततो देवासुरं युद्धं पुनरेवाभवद् द्विज ।

हताश्च तेऽसुराः देवैः सन्मार्गपरिपन्थिनः ॥३२॥

स्वधर्मकवचस्तेषामभूद् यः प्रथमं द्विज ।

तेन रक्षाऽभवत् पूर्वं नेशुर्नष्टे च तत्र ते ॥३३॥

ततो मैत्रेय तन्मार्गवर्तिनो येऽभवन्जनाः ।

नग्नास्ते तैर्यतस्त्यक्तं त्रयीसंवरणं वृथा ।।३४॥

समयमा खाद्य सामग्री लिएर हिँड्नुपर्ने के आवश्यकता रहन्छ ? उसका पुत्रादिले घरमा श्राद्ध गरिदिए पुगिहाल्छ ॥२७॥ यस कारण यो श्राद्धादि कर्महरू व्यक्तिहरूको अन्धविश्वास मात्र हो, यसको पनि परित्याग गरिदिनुपर्दछ र आफ्नो कल्याणका लागि जसरी मैले बताइदिएको छु, त्यसैअनुसारको कर्म गर्नुपर्दछ, त्यसबाट मात्र उद्धार हुन सक्दछ ॥२८॥ हे असुरहरू! श्रुति आदिमा बताइएका आप्त अर्थात् विश्वासयोग्य वाक्यहरू पनि आकाशबाट वर्षिएका होइनन्। मैले, तिमीहरूले र अरुले पनि युक्तिबाट सम्पन्न वचनहरूलाई मात्र स्वीकार गर्नुपर्दछ ॥२९॥ **पराशरजीले भन्नुभयो**– यस प्रकार मायामोहले अनेकौं प्रकारका युक्तिहरूका माध्यमद्वारा दैत्यहरूलाई विचलित गराइदियो। त्यसपछि उनीहरूमध्ये कसैमा पनि वेदत्रयीमा रुचि रहेन अर्थात् उनीहरूले वैदिक मार्गका पूर्ण रूपमा परित्याग गरिदिए ॥३०॥ यसप्रकार दैत्यहरू वेदहरूका प्रतिकूल मार्गमा लागिसकेपछि देवताहरू पूर्ण रूपमा तयार भएर उनीहरूसँग युद्ध गर्नका लागि त्यहाँ आइपुगे ॥३१॥ हे द्विज ! त्यसपछि देवताहरू र असुरहरूका बीचमा फेरि भयानक युद्ध आरम्भ भयो। यस पटकको युद्धमा असत् मार्गमा लागेका असुरहरूमाथि देवताहरले विजय प्राप्त गरे अर्थात् राक्षसहरू मारिए ॥३२॥हे ब्राह्मण! यसभन्दा पहिले असुरहरूसँग जुन स्वधर्मरूपी कवच रहेको थियो, त्यसैले उनीहरूको पूर्ण रूपमा रक्षा गरेको थियो। तर, त्यो कवच नष्ट भइसकेपछि उनीहरूको पनि विनाश भयो ॥३३॥ हे मैत्रेय! त्यस समय पश्चात् जुन मनुष्यहरूले मायामोहद्वारा प्रबर्द्धन गरेका मार्गको अवलम्वन गरे अर्थात् त्यस सिद्धान्तअनुसारको आचरण गर्न थाले, तिनीहरूलाई "नग्न" भनिन्छ। किनकि, तिनीहरूले वेदत्रयीरूप आफ्नो आवरणको परित्याग गरिदिएका थिए अर्थात् वैदिक मार्गको त्याग गरेका थिए ॥३४॥ ब्रह्मचारी, गृहस्थ, वानप्रस्थ र सन्न्यासी

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमाः ।

परिव्राड् वा चतुर्थोऽत्र पञ्चमो नोपपद्यते ॥३५॥

यस्तु सन्त्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते ।

परिव्राड् वापि मैत्रेय स नग्नः पापकृन्नरः ॥३६॥

नित्यानां कर्मणां विप्र तस्य हानिरहर्निशम्

अकुर्वन् विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ॥३७॥

प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि ।

पक्षं नित्यक्रियाहानेः कर्त्ता मैत्रेय मानवः ॥३८॥

संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते ।

तस्यावलोकनात् सूर्यो निरीक्ष्यः साधुभिः सदा ॥३९॥

स्पृष्टे स्नानं सचैलस्य शुद्धेर्हेतुर्महामते ।

पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥४०॥

देवर्षिपितृभूतानि यस्य निःश्वस्य वेश्मनि ।

प्रयान्त्यनर्चितान्यत्र लोके तस्मान्न पापकृत् ॥४१॥

देवादिनिःश्वासहतं शरीरं यस्य वेश्म च ।

न तेन सङ्करं कुर्याद् गृहासनपरिच्छदैः ॥४२॥

सम्भाषणानुप्रश्नादि सहास्यां चैव कुर्वतः ।

जायते तुल्यता तस्य तेनैव द्विज वत्सरम् ॥४३॥

यी चारओटा आश्रमहरू मात्र रहेका छन् । यिनीहरूका अतिरिक्त पाँचौं आश्रमको शास्त्रहरूमा कुनै व्यवस्था रहेको छैन ॥३५॥ हे मैत्रेय! जुन मनुष्य गृहस्थाश्रमलाई परित्याग गरेर वानप्रस्थ अथवा सन्यासी हुँदैन शास्त्रअनुसार त्यस पापात्मालाई पनि नग्न नै बताइएको छ अर्थात् त्यसलाई पनि नग्न भनिन्छ ॥३६॥ हे ब्राह्मण! जुन पुरुषले शक्तिसम्पन्न भएर पनि एक दिनमात्र भए पनि आफ्नो वर्णका लागि शास्त्रद्वारा निर्धारण गरिएका कर्मको परित्याग गर्दछ; त्यो त्यसै दिन पतित हुन्छ र त्यसद्वारा गरिएका नित्यकर्महरू पनि पूर्ण रूपमा विनष्ट हुनेछन् ॥३७॥ हे मैत्रेय! आपत्–विपत्को समय बितिसकेपछि पनि जुन मनुष्यले एक पक्षसम्म आफ्नो नित्य–कर्मको अनुष्ठान गर्दैन, त्यो महाप्रायश्चित गरेपछि मात्र शुद्ध हुन्छ ॥३८॥ जुन पुरुषले निरन्तर रूपमा एक वर्षसम्म आफूले गर्नुपर्ने नित्यकर्मको परित्याग गरिदिएको छ, त्यस्तो पुरुषलाई देखेपछि सज्जन व्यक्तिहरूले सूर्यनारायणको दर्शन गर्नुपर्दछ ॥३९॥ हे महामति! यस प्रकारको पुरुषसँग स्पर्श भएमा अर्थात् त्यसलाई छोइएमा लगाएको कपडासहित स्नान गरिसकेपछि शुद्धि हुन्छ । तर, त्यस पातकीको कुनै उपायबाट पनि शुद्धि हुन सक्तैन अर्थात् त्यो सधैं अशुद्ध हुन्छ ॥४०॥ यस पृथ्वीमा जसका घरमा देवताहरू, पितृहरू र भूतहरू पूजा नगरिएका कारणले गर्दा निःश्वास छोडेर अन्यत्र जान्छन, यो संसारमा त्योभन्दा ठूलो पापी अरु कोही पनि हुनेछैन ॥४१॥ यस किसिमका पुरुषसँग एउटै घर, एउटै आसन अथवा एउटै बिछ्यौना वा एउटै कपडाका माध्यमद्वारा पनि सम्पर्क कायम गर्नुहुँदैन ॥४२॥ जुन पुरुष माथि बताइएअनुसारको पातकीसँग एक वर्षसम्म मिठासयुक्त वचन बोल्दछ, कुशलताको प्रश्न गर्दछ अथवा एउटै स्थानमा बस्दछ, त्यो पनि उसकै समान पातकी हुन्छ अर्थात् ऊ जस्तै हुन्छ ॥४३॥ जुन पुरुषले यस किसिमको पातकीका घरमा भोजन गर्दछ अथवा ऊसँगै एउटै आसनमा बस्दछ

अथ भुङ्क्ते गृहे तस्य करोत्यास्यां तथासने।
शेते चाप्येकशयने स सद्यस्तत्समो भवेत् ॥४४॥

देवतापितृभूतानि तथानभ्यर्च्य योऽतिथीन्।
भुङ्क्ते स पातकं भुङ्क्ते निष्कृतिस्तस्य कीदृशी ॥४५॥

ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णाः स्वधर्मादन्यतोमुखम्।
यान्ति ते नग्नसंज्ञां तु हीनकर्मस्ववस्थिताः ॥४६॥

चतुर्णां यत्र वर्णानां मैत्रेयात्यन्तसङ्करः।
तत्रास्या साधुवृत्तीनामुपघाताय जायते ॥४७॥

अनभ्यर्च्य ऋषीन् देवान् पितॄन् भूतातिथींस्तथा।
यो भुङ्क्ते तस्य सम्भाषात् पतन्ति नरके नराः ॥४८॥

तस्मादेतान्नरो नग्नांस्त्रयीसन्त्यागदूषितान्।
सर्वदा वर्जयेत् प्राज्ञ आलापस्पर्शनादिषु ॥४९॥

श्रद्धावद्भिः कृतं यत्नाद्देवान् पितृपितामहान्।
न प्रीणयति तच्छ्राद्धं यदेभिरवलोकितम् ॥५०॥

श्रूयते च पुरा ख्यातो राजा शतधनुर्भुवि।
पत्नी च शैव्या तस्याभूतदिधर्मपरायणा ॥५१॥

पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता।
सर्वलक्षणसम्पन्ना विनयेन नयेन च ॥५२॥

स तु राजा तया सार्द्धं देवदेवं जनार्दनम्।
आराधयामास विभुं परमेण समाधिना ॥५३॥

वा एउटै शय्यामा शयन गर्दछ, त्यो त्यसै समयमा उसैका समान हुन्छ, अर्थात् त्यो पनि पातकी नै हुन्छ ॥४४। जुन मनुष्यले देवता, पितृहरू, भूतवर्ग र अतिथिको पूजा नगरी स्वयं भोजन गर्दछ, त्यसले केवल पापहरूको मात्र भोजन गर्दछ। त्यसको कुनै पनि अवस्थामा उद्धार हुन सक्तैन ॥४५॥ जुन ब्राह्मणादि वर्णको पुरुषले आफ्नो स्वधर्मको त्याग गरेर अन्य धर्महरूअनुसारको आचरण गर्न थाल्दछ, त्यसलाई नग्न भनिन्छ ॥४६॥ हे मैत्रेय! एउटै घरमा यदि चारै वर्णको सम्मिश्रण भएको छ, अर्थात् जुन घरमा चारै वर्णका मनुष्यहरू मिलेर बसेका छन्, त्यस घरमा बस्नाले आफूमा भएको साधुवृत्ति अर्थात् साधुभावको विनाश हुन्छ ॥४७॥ जुन पुरुषले ऋषि, देवता, पितृहरू, भूत एवं अतिथि यो सबेको पूजा गर्नुभन्दा पहिले स्वयं भोजन गर्दछ, त्यस पुरुषसँग मिठासपूर्ण चर्चा–परिचर्चा अर्थात् बातचित गर्दा पनि मनुष्य नरकमा पर्दछ ॥४८॥ यी सबै कारणहरूले गर्दा विद्वान् पुरुषले वेदको परित्याग गरेका कारणले दोष लागेका यी सम्पूर्ण नग्न व्यक्तिहरूसँग कुराकानी अथवा संसर्ग गर्नुहुँदैन ॥४९॥ श्रद्धावान् पुरुषको श्राद्ध गर्दाका समयमा यदि माथि बताइएअनुसारका नग्न व्यक्तिमा दृष्टि पर्‍यो भने श्राद्धकर्ताद्वारा गरिएको त्यस श्राद्धबाट देवता अथवा पितृहरू तृप्त हुन सक्तैनन् ॥५०॥ उदाहरणका रूपमा सुनिएअनुसार, प्राचीनकालमा यस पृथ्वीमा शतधनुका नामले प्रख्यात भएका एउटा राजा थिए र शैव्या नाम भएकी अत्यन्त धर्मपरायण उनकी पत्नी थिइन् ॥५१॥ ती शैव्या पतिव्रता, धर्मात्मा, सत्य, शुद्ध र दयावती, विनयशील, नीतिशालिनी एवं सम्पूर्ण लक्षणहरूबाट सम्पन्न भएकी थिइन् ॥५२॥ ती राजाले शैव्याका साथ परम समाधिका माध्यमद्वारा सर्वव्यापक, देवाधिदेव भगवान् जनार्दनको अत्यन्त एकाग्रता र श्रद्धापूर्वक आराधना गरे ॥५३॥ राजा प्रत्येक दिन अत्यन्त एकाग्रता पूर्वक एवम् भक्तिपूर्वक होम, जप, दान, उपवास तथा पूजा आदिका माध्यमद्वारा भगवान् श्रीजनार्दनको

होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासैश्च भक्तितः।

पूजाभिश्चानुदिवसं तन्मना नान्यमानसः ॥५४॥

एकदा तु समं स्नातौ तौ तु भार्यापती जले।

भागीरथ्याः समुत्तीर्णौ कार्तिक्यां समुपोषितौ।

पाषण्डिनमपश्येतामायान्तं सम्मुखं द्विज ॥५५॥

चापाचार्यस्य तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मनः।

अतस्तद्गौरवात्तेन सहालापमथाकरोत् ॥५६॥

न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता।

उपोषितास्मीति रविं तस्मिन् दृष्टे ददर्श च ॥५७॥

समागमय यथान्यायं दम्पती तौ यथाविधि।

विष्णोः पूजादिकं सर्वं कृतवन्तौ द्विजोत्तम ॥५८॥

कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजित्।

अन्वारुरोह तं देवी चितास्थं भूपतिं पतिम् ॥५९॥

स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधाधिपः।

उपोषितेन पाषण्डसंलापी यः कृतोऽभवत् ॥६०॥

सा तु जातिस्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा।

सर्वविज्ञानसम्पूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ॥६१॥

तां पिता दातुकामोऽभूत् वराय विनिवारितः।

तयैव तन्व्या विरतो विवाहारम्भतो नृपः ॥६२॥

आराधना गर्दथे। उनका मनमा अन्य वस्तुको कल्पनासम्म हुँदैन थियो ॥५४॥ हे द्विज! एक दिन कात्तिक पूर्णिमाको उपवास सकिएपछि ती दुवै पति एवं पत्नीले भागीरथी गङ्गामा स्नान गरिसकेर पानीबाट आउँदै गरेको बेला। एक पाखण्डी अर्थात् वेदहरूद्वारा निर्धारण गरिएको सनातन धर्म नमान्ने पाखण्डीलाई आफ्नो अगाडि देखे ॥५५॥ यी ब्राह्मण ती महात्मा राजाका धनुर्वेदाचार्यका मित्र थिए। यसकारण राजाले आफ्ना वेदाचार्यको गौरवलाई ध्यानमा राखेर त्यस पाखण्डीसँग कुराकानी गरे ॥५६॥ तर, राजाकी पतिव्रता व्रत-सम्पन्न एवं सत्यवती पत्नी शैव्याले त्यसको कुनै आदर गरिनन्। तथा, म उपवास गरिरहेकी छु, यस्तो विचार गरेर रानीले त्यस पाखण्डीलाई देखिसकेपछि भगवान् श्रीसूर्यको दर्शन गरिन् ॥५७॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठ! यसपछि ती राजादम्पतीले घरमा आएर विधि-विधानअनुसार भगवान् श्रीविष्णुको पूजा आराधनादि कर्म सम्पन्न गरे ॥५८॥ केही समय पश्चात् ती अत्यन्त पराक्रमी एवं शत्रुविजेता राजाको स्वाभाविक मृत्यु भयो। त्यसपछि रानी शैव्या पनि आफ्ना पति राजा शतधनुसँगै सती गइन् ॥५९॥ राजा शतधनुले उपवासमा रहेका अवस्थामा पाखण्डीसँग कुराकानी गरेका थिए। यसकारण त्यस पापको प्रभावले गर्दा उनले कुकुरको योनिमा जन्म लिनुपर्‍यो ॥६०॥ रानीले पूर्व जन्मको कुरा सम्झने शक्तिसहित सम्पूर्ण ज्ञानहरूबाट एवं सबै लक्षणहरूबाट सम्पन्न भएर सुन्दर कन्याका रूपमा काशीराजकी पुत्री भएर जन्म लिइन् ॥६१॥ त्यसपछि काशीराजले कुनै योग्य वरसँग आफ्नी कन्याको विवाह गरिदिने मनसाय व्यक्त गरे। तर, कन्याले विवाहलाई अस्वीकार गरेपछि विवाह गरिदिने विचार परित्याग गरिदिए ॥६२॥ त्यसपछि काशीराज कन्याका रूपमा उत्पन्न भएकी शैव्याले दिव्यचक्षुद्वारा हेर्दा आफ्नो पतिले कुकुरको योनिमा

ततः सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्ट्वा श्वानं निजं पतिम्।
विदिशाख्यं पुर गत्वा तदवस्थं ददर्श तम् ॥६३॥

तं दृष्ट्वैव महाभागं श्वभूतन्तु पतिं तथा।
ददौ तस्मै वराहारं सत्कारप्रवणं शुभम् ॥६४॥

भुञ्जन् दत्तं तया सोऽन्नमतिमृष्टमभीप्सितम्।
श्वजातिललितं कुर्वन् बहु चाटु चकार वै ॥६५॥

अतीव व्रीडिता बाला कुर्वता चाटु तेन सा।
प्रणामपूर्वमाहेदं दयितं तं कुयोनिजम् ॥६६॥

पत्न्युवाच

स्मर्यतां तन्महाराज दाक्षिण्यललितं त्वया।
येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ॥६७॥

पाषण्डिनं समाभाष्य तीर्थस्नानादनन्तरम्।
प्राप्तोऽसि कुत्सितां योनिं किं न स्मरसि तत्प्रभो ॥६८॥

पराशर उवाच

तयैवं स्मारिते तस्मिन् पूर्वजातिकृते तदा।
दध्यौ चिरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम् ॥६९॥

निर्विण्णचित्तः स ततो निर्गम्य नगराद् बहिः।
मरुत्प्रपतनं कृत्वा शार्गालीं योनिमागतः ॥७०॥

सापि द्वितीये सम्प्राप्ते वर्षे दिव्येन चक्षुषा।
ज्ञात्वा शृगालं तं द्रष्टुं ययौ कोलहलं गिरिम् ॥७१॥

जन्म लिएर विदिशा नाम भएको नगरमा निवास गं
देखिन् ॥६३॥ कुकुरको योनिमा जन्म लिएका आ
धर्मात्मा पतिलाई देखेपछि ती अत्यन्त सु
काशीराज-कन्याले उनलाई सत्कारपूर्वक अत
स्वादिष्ट एवं उत्तम भोजन गराइन् ॥६४॥ कुकु
स्वरूप लिएका उनका पतिले पनि तै शैव्या
दिइएको उत्तम मिष्ठान्नयुक्त भोजन पाएर आफ्नो अ
कुकुरको जातअनुसार अत्यन्त चापलुसी प्रदर्शन
थाले ॥६५॥ आफ्ना पतिको चाप्लुसीपन प्रदर्शन
काशीराज कन्या अत्यन्त लज्जित भइन् र कुकु
योनिमा उत्पन्न भएका आफ्ना पतिलाई प्रणाम
भनिन् ॥६६॥ **पत्नीले भनिन्**–हे महाराज! हजु
आफ्ना गुरुको मित्र सम्झिएर सत्कारपू
पाखण्डीसँग जुन मिठासयुक्त कुराकानी गर्नुभ
त्यसैको फलस्वरूप कुकरको योनिमा जन्म लि
यस प्रकारको चाप्लुसीपन देखाइरहनु भएको छ ॥६
हे प्रभु! हजुरले अत्यन्त पवित्र तीर्थमा स्नान गरिसके
पाखण्डीसँग कुराकानी गरेको हुनाले यो निन्द
योनिमा जन्म लिनुपरेको कुरा स्मरण गर्नुभएको छ
छैन?॥६८॥ **पराशरजीले भन्नुभयो**–
काशीराजपुत्रीले यस प्रकार विगतलाई स्मरण गरा
त्यसपछि कुकुरले आफ्नो पूर्वजन्मका विषयमा
समयसम्म विचार गऱ्यो, अन्तमा अत्यन्त पछुतो भए
अनुभव गऱ्यो ॥६९॥ त्यस पश्चात् त्यो कुकुरले अत
दुःखी हृदय बनाएर त्यस नगरलाई परित्याग गरि
र पर्वतहरूको चुचुरामा घुमिरहेका अवस्थ
मरुभूमिमा खसेपछि कुकुरको योनिको प्राण त्याग
स्यालको योनिमा जन्म लियो ॥७०॥ फेरि अर्को व
शैव्याले आफ्नो पतिको अवस्थाका विषयमा जान्
लागि दिव्यचक्षुद्वारा हेर्दा उनले पतिले स्यालको यो
जन्म लिएको देखेपछि उनलाई हेर्ने चाहनाले कोला
पर्वतमा गइन् ॥७१॥ अत्यन्त सुन्दर अनुहार भए
ती राजकुमारीले त्यहाँ अर्थात् कोलाहल पर्व

तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह शार्गालीं योनिमागतम्।

भर्तारमतिचार्वङ्गी तनया पृथिवीपते ॥७२॥

पत्न्युवाच

अपि स्मरसि राजेन्द्र श्वयोनिस्थस्य यन्मया।

प्रोक्तं ते पूर्वचरितं पाषण्डालापसंश्रयम् ॥७३॥

पराशर उवाच

पुनस्तयोक्तस्तज्ज्ञात्वा सत्यं सत्यवतां वरः।

कालेन स निराहारस्तत्याज स्वं कलेवरम् ॥७४॥

भूयस्ततो वृकं जातं गत्वा तं निर्जने वने।

स्मारयामास भर्तारं पूर्ववृत्तमनिन्दिता ॥७५॥

पत्न्युवाच

न त्वं वृको महाभाग राजा शतधनुर्भवान्।

श्वा भूत्वा त्वं शृगालोऽभूर्वृकत्वं साम्प्रतं गतः ॥७६॥

पराशर उवाच

स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः।

अवाप सा पुनश्चैव बोधयामास भाविनी ॥७७॥

नरेन्द्र स्मर्यतामात्मा ह्यलं ते गृध्रचेष्टया।

पाषण्डालापजातोऽयं दोषो यद् गृध्रतां गतः ॥७८॥

ततः काकत्वमापन्नं समनन्तरजन्मनि।

उवाच तन्वी भर्तारमुपलभ्यात्मयोगतः ॥७९॥

स्यालका योनिमा जन्म लिएका आफ्ना पतिलाई देखेर भनिन् ॥७२॥ **पत्नीले भनिन्–** हे राजेन्द्र ! हजुर कुकुरको योनिमा अवस्थित रहेका समयमा पाखण्डीसँगको वार्तालाप विषयक जुन मैले पूर्वजन्मको कुरा बताएकी थिएँ, के हजुरलाई त्यसको स्मरण रहेको छ ? ॥७३॥ **पराशरजीले भन्नुभयो–** परम सत्यनिष्ठ राजा शतधनुले आफ्नी पत्नीका यस किसिमका कुरा सुनिसकेपछि र त्यसलाई सम्झिएर निराहार बसेर त्यसै वनमा आफ्नो स्यालको योनिबाट प्राप्त भएको शरीर परित्याग गरिदिए ॥७४॥ त्यसपछि राजा शतधनुले ब्वाँसाको योनिमा जन्म लिए। त्यस समयमा पनि निर्दोष काशीराजपुत्रीले त्यस निर्जन वनमा गएर ब्वाँसोरूपी आफ्ना पतिलाई पूर्वजन्मको वृतान्त स्मरण गराइन् ॥७५॥ **पत्नीले भनिन्–** हे धर्मात्मा! तपाईं ब्वाँसो नभएर राजा शतधनु हुनुहुन्छ। तपाईंले सबैभन्दा पहिले कुकुर, त्यसपछि स्यालका योनिमा जन्म लिनुभयो। तपाईंले यस समयमा ब्वाँसाको योनिमा जन्म लिनुभएको छ, तर वास्तवमा तपाईं राजा नै हुनुहुन्छ ॥७६॥ **पराशरजीले भन्नुभयो**– काशीराज–कन्याले यो सम्पूर्ण वृत्तान्त स्मरण गराइदिइन्। त्यसपछि राजा शतधनुले ब्वाँसोको शरीरलाई त्याग गरेर फेरि गिद्धको शरीर धारण गरे। त्यस समयमा निर्दोष राजकुमारीले गिद्धका नजिकमा सम्पूर्ण पूर्वजन्मको कुरा स्मरण गराउँदै भनिन् ..... ॥७७॥ हे राजेन्द्र! तपाईंले गिद्धको जस्तो व्यवहार गरिरहनुभएको छ तर तपाईं गिद्ध अवश्य होइन। तपाईं को हुनुहुन्छ त्यो स्मरण गर्नुहोस्। पाखण्डीसँग कुराकानी गरेका कारणले तपाईं गिद्ध हुनुभएको हो ॥७८॥ यसपछि राजा शतधनुले गिद्ध शरीरको परित्याग गरेर कागयोनिमा जन्म लिए। पातलो शरीर भएकी काशीराज–पुत्रीले योग बलद्वारा आफ्ना पतिलाई कागका शरीरमा रहेको देखेर भनिन्...... ॥७९॥

पत्न्युवाच

अशेषा भूभृतः पूर्वं वश्या यस्मै बलिं ददुः ।

स त्वं काकत्वमापन्नो जातोऽद्य बलिभुक् प्रभो ॥८०॥

पराशर उवाच

एवमेव च काकत्वे स्मारितः स पुरातनम् ।

तत्याज भूपतिः प्राणान् मयूरत्वमवाप च ॥८१॥

मयूरत्वं ततः सा वै चकारानुगतिं शुभा ।

दत्तैः प्रतिक्षणं हृद्यैस्तृप्तं तज्जातिभोजनैः ॥८२॥

ततस्तु जनको राजा वाजिमेधं महाक्रतुम् ।

चकार तस्यावभृथे स्नापयामास तं तदा ॥८३॥

सस्नौ स्वयं च तन्वङ्गी स्मारयामास चापि तम् ।

यथासौ श्वशृगालाद्या योनीर्जग्राह पार्थिवः ॥८४॥

स्मृतजन्मक्रमः सोऽथ तत्याज स्वं कलेवरम् ।

जज्ञे स जनकस्यैव पुत्रोऽसौ सुमहात्मनः ॥८५॥

ततः सा पितरं तन्वी विवाहार्थमचोदयत् ।

स चापि कारयामास तस्या राजा स्वयंवरम् ॥८६॥

स्वयंवरे कृते सा तं सम्प्राप्तं पतिमात्मनः ।

वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भामिनी ॥८७॥

बुभुजे च तया सार्द्धं सम्भोगान्नृपनन्दनः ।

पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार सः ॥८८॥

पत्नीले भनिन्– हे प्रभु! पूर्व समयमा राजा भएका अवस्थामा सम्पूर्ण राजाहरूले जसलाई विभिन्न किसिमका वस्तुहरू उपहार चढाउँथे, त्यही हजुर यस समयमा काग भएर अर्काले चढाएको बलिको भोजन गर्ने बन्नुभएको छ ॥८०॥ पराशरजीले भन्नुभयो– कागजन्ममा आफ्नो पत्नीद्वारा यस किसिमले स्मरण गराइएपछि शतधनुले प्राण त्याग गरेर फेरि मयूरको शरीरमा अर्थात् मयूर योनिमा जन्म लिए ॥८१॥ त्यसपछि काशिराजपुत्रीले आफ्ना पतिले मयूर शरीरमा जन्म लिएको देखेपछि निरन्तर मयूरका लागि भोजनयोग्य अत्यन्त उत्तम पदार्थहरू लिएर तृप्त अर्थात् सन्तुष्ट गराउँदै सेवा गर्न थालिन् ॥८२॥ त्यसपछि जब राजा जनकले अश्वमेध यज्ञको आयोजना गरे, त्यस यज्ञमा यज्ञ सकिएपछि गरिने स्नानका समयमा त्यस मयूरलाई पनि स्नान गराए ॥८३॥ त्यस समयमा अत्यन्त सुन्दरी काशीराजकन्याले पनि स्वयं स्नान गरेर राजाले कस्ता किसिमले कुकुर, स्याल आदि योनिहरूमा जन्म लिएका थिए, त्यो सम्पूर्ण वृत्तान्त उनलाई स्मरण गराइन् ॥८४॥ मयूरका स्वरूपमा उत्पन्न भएका राजाले पनि आफ्ना पूर्वजन्महरूको सम्पूर्ण वृत्तान्त सुनिसकेपछि त्यो मयूरको शरीर त्याग गरिदिए तथा तिनै महात्मा राजा जनकको पुत्रका रूपमा जन्म लिए ॥८५॥ त्यसपछि ती अत्यन्त सुन्दरी काशीराजकन्याले आफ्ना पितासँग विवाहको आयोजना गर्न अनुरोध गरिन्। उनको चाहनाअनुसार राजाले पनि स्वयंवर कार्यक्रमको आयोजना गरे ॥८६॥ जुन समयमा राजकुमारीको विवाहका निमित्त स्वयंवर सभा भइरहेको थियो, त्यस समयमा राजकुमारीले आफ्ना पूर्वजन्मका पति राजा शतधनु पनि स्वयंवर सभामा आएको देखेर उनलाई आफ्नो पतिका रूपमा वरण अर्थात् स्वीकार गरिन् ॥८७॥ राजा जनकका पुत्रले पनि काशीराजकी कन्याका साथमा विभिन्न किसिमका आनन्दमय भोगहरूको उपभोग गर्दै समय बिताउन थाले। तथा आफ्ना पिताको मृत्यु भइसकेपछि मिथिला प्रान्त अर्थात् जनकपुरमा उनले राज्य गरे ॥८८॥

इयाज यज्ञान् सुबहून् ददौ दानानि चार्थिनाम्।
पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥८९॥

राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुन्धराम्।
तत्याज स प्रियान् प्राणान् सङ्ग्रामे धर्मतो नृप ॥९०॥

ततश्चितास्थं तं भूयो भर्तारं सा शुभेक्षणा।
अन्वारुरोह विधिवद् यथापूर्वं मुदा सती ॥९१॥

ततोऽवाप तया सार्द्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः।
ऐन्द्रानतीत्य वै लोकान् लोकान् कामदुहोऽक्षयान् ॥९२॥

स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दाम्पत्यमतिदुर्लभम्।
प्राप्तं पुण्यफलं प्राप्य संशुद्धिं तां द्विजोत्तम ॥९३॥

एष पाषण्डसम्भाषाद्दोषः प्रोक्तो मया द्विज।
तथाश्वमेधावभृथस्नानमाहात्म्यमेव च ॥९४॥

तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेत्।
विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥९५॥

क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते।
तस्यावलोकनात् सूर्यं पश्येत मतिमान् नरः ॥९६॥

किं पुनर्यैस्तु सन्त्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज।
परान्नभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥९७॥

त्यसपछि उनले विभिन्न किसिमका यज्ञहरूको अनुष्ठान गरे, याचक अर्थात् माग्नेहरूलाई धेरै धन-सम्पति दिए, सन्तानहरू उत्पन्न गराए एवं शत्रुहरूसँग अनेकौं युद्धहरू पनि गरे ॥८९॥ यसप्रकार ती न्यायप्रेमी राजाले राज्यको उपभोग तथा पृथ्वीको न्यायानुकूल पालन-पोषण गर्दै धर्मयुद्धमा आफ्नो शरीर परित्याग गरिदिए ॥९०॥ त्यसपछि ती सुलोचना सती राजकन्या पनि अत्यन्त आनन्दपूर्वक पूर्वजन्मका जसरी नै विधिपूर्वक चितामा आत्मदाह गरेर आफ्ना मृत पतिसँगै सती गइन् ॥९१॥ यसपछि राजाले ती राजकुमारीका साथ इन्द्रलोकलाई पार गर्दै सम्पूर्ण मनोकामना पूर्ण गराइदिने अक्षय लोक प्राप्त गरे ॥९२॥ हे ब्राह्मणश्रेष्ठ! यस प्रकार उनले अत्यन्त शुद्ध भएर अतुलनीय स्वर्ग, दाम्पत्य सुख एवं पूर्व जन्महरूमा उपार्जन गरिएका सम्पूर्ण पुण्यहरूको फल भोग गरे ॥९३॥ हे ब्राह्मण! मैले तिम्रो अनुरोधअनुसार यो पाखण्डी अर्थात् नग्नसँग मधुर वचनमा कुराकानी र अश्वमेध यज्ञको अन्तमा गरिने स्नानको माहात्म्यको विषयमा वर्णन गरिदिएँ ॥९४॥ यसकारण पाखण्डी पापाचारीसँग कुराकानी र त्यसको स्पर्शलाई पनि पूर्ण रूपमा निषेध गरिएको छ। विशेष गरेर कुनै नित्य नैमित्तिक कर्महरू गर्दाका समयमा र यज्ञादि कर्मका लागि दीक्षित भइसकेपछि पाखण्डिहरूको संसर्गलाई पूर्ण रूपमा परित्याग गर्न अत्यन्त आवश्यक हुन्छ ॥९५॥ जसका घरमा एक महिनासम्म नित्यकर्म एवं वैश्वदेवकर्मको अनुष्ठान भएको हुँदैन, त्यसलाई देखेपछि बुद्धिमान् मनुष्यले आफ्नो शुद्धिका लागि भगवान् श्रीसूर्य नारायणको दर्शन अनिवार्य रूपमा गर्नुपर्दछ ॥९६॥ त्यसरी नै जसले वेदत्रयीको पूर्ण रूपमा परित्याग गरिदिएको छ तथा जसले पाखण्डीहरूका घरको अन्नको भोजन गरेको छ तथा जसले वैदिक मतको विरोध गर्दछ, ती पापात्माहरूलाई देखेपछि भगवान् श्रीसूर्यको दर्शन गर्न अत्यन्त आवश्यक हुन्छ ॥९७॥

सहालापस्तु संसर्गः सहास्या चातिपापिनी।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥९८॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकाञ्छठान्।
हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥९९॥

दूरापदास्तः सम्पर्कः सहस्यापि च पापिभिः।
पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥१००॥

एते नग्नास्तवाख्याता दृष्ट्या श्राद्धोपघातकाः।
येषां सम्भाषणात् पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥१०१॥

एते पाषण्डिनः पापा न ह्येतानालपेद् बुधः।
पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥१०२॥

पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव
मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम्।
तोयप्रदानपितृपिण्डबहिष्कृतानां
सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥१०३॥

यी अत्यन्त दुराचारी पाखण्डीहरूसँग कुराकानी गर्नु, सम्पर्क राख्नु, एउटै आसनमा बस्नु यी सबै कार्य गर्दा महापाप लाग्दछ। यसकारण यी सबै कुराहरूको पूर्ण रूपमा परित्याग गर्नुपर्दछ ॥९८॥ पाखण्डी, शास्त्रद्वारा निषेध गरिएको कार्य गर्ने, लुकी–छिपी पापमय कर्म गर्ने, मूर्ख, स्वार्थी, वकुल्लाले माछा समातेझैं धोका दिएर काम सफल पार्न मौका हेर्ने यी सम्पूर्ण मनुष्यहरूलाई वचनले मात्र पनि सत्कार गर्नुहुँदैन ॥९९॥ सम्पर्क गर्ने कुरा त धेरै पर, यी पापीहरूसँग एउटै आसनमा बस्न पनि दोषदायक हुन्छ। यसकारण यस किसिमका व्यक्तिहरूलाई टाढैबाट परित्याग गरिदिनुपर्दछ ॥१००॥ यस प्रकार मैले तिमीलाई नग्न पुरुषका विषयमा वर्णन गरिदिएँ। जसलाई हेर्नाले मात्र पनि श्राद्धकर्मको फल नष्ट हुन्छ तथा तिनीहरूसँग कुराकानी गर्नाले मनुष्यको एक दिनको पुण्य समाप्त हुन्छ ॥१०१॥ यस किसिमका पापीहरूलाई नै पाखण्डी भनिन्छ। बुद्धिमान् पुरुषले यस प्रकारका व्यक्तिहरूसँग कुराकानी गर्नुहुँदैन। यिनीहरूसँग कुराकानी मात्र गर्नाले मनुष्यको एक दिनको पुण्य समाप्त हुन्छ ॥१०२॥ जसले विना कारण जटा पाल्दछ, अथवा विना कारण मुण्डन गर्दछ, जसले अतिथि, देवताको पूजा नगरी भोजन गर्दछ, सम्पूर्ण शौचादि क्रियाविहीन तथा तर्पण एवं पिण्डदान आदिबाट पनि बहिष्कृत छ, ती सम्पूर्ण व्यक्तिहरूसँग कुराकानी गर्नाले पनि मनुष्य अत्यन्त भयानक नरकमा पर्दछ ॥१०३॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांशे अष्टादशोऽध्यायः।

इति श्रीविष्णुमहापुराणे तृतीयांऽशः सम्पूर्णः ॥

ॐ

चतुर्थांशः

प्रथमोऽध्यायः अध्याय–१

"वंशविस्तारकथनम् ब्रह्मणो दक्षादीनाञ्चोत्पत्तिः, पुरूरवसो जन्म, रेवत्या सह बलरामस्य विवाहश्च"

(पुरूरवाको जन्म तथा बलरामसँग रेवतीको विवाह)

मैत्रेय उवाच

भगवन् यन्नरैः कार्यं साधुकर्मण्यवस्थितैः ।

तन्मह्यं गुरुणाख्यातं नित्यनैमित्तिकात्मकम् ॥१॥

वर्णधर्मास्तथाख्याता धर्मा ये चाश्रमेषु वै ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं वंशान् राज्ञां प्रब्रूहि मे गुरो ॥२॥

पराशर उवाच

मैत्रेय श्रूयतामयमनेकयज्ववीरशूरभूपाला–ब्रह्मलङ्कृतो ब्राह्मदिर्मानवो वंशः । तथा चोच्यते ब्रह्माद्यं यो मनोर्वंशमहन्यहनि संस्मरेत् । तम्य वंशसमुच्छेदो न कदाचिद्भविष्यति ॥३॥तदस्य वंशानुपूर्वी–मशेषपापप्रक्षालनाय मैत्रेयैतां शृणु । तद् यथा–सकलजगतामनादिरादिभूतो ऋग्यजुः–समादिमयो भगवान् विष्णुः । भवद्विष्णुमयं ब्रह्मणो मूर्तरूपं हिरण्यगर्भो ब्रह्माण्डभूतो भगवान् ब्रह्मा प्राग्बभूव ॥४॥ ब्रह्मणश्च दक्षिणाङ्गुष्ठजन्मा दक्षः प्रजापतिः, दक्षस्याप्यदितिः, अदितेर्विवस्वान्, विवस्वतो मनुः, मनोरिक्ष्वाकु–नृग–धृष्ट–शर्याति–नरिष्यन्त–प्रांशु–नाभाग–नेदिष्ठ–करूष–पृषध्राख्याः दश पुत्रा बभूवुः ॥५॥

मैत्रेयले भने– हे भगवन्! पूर्ण रूपम सत्कर्महरूमा लागेका सज्जन पुरुषहरूद्वारा जुन नित्य नैमित्तिक क्रियाहरू गर्नुपर्दछ, त्यसका विषयमा तपाईंले सविस्तार वर्णन गरिदिनुभयो ॥१॥ हे गुरुवर! तपाईंले वर्णधर्म एवं आश्रमधर्मका विषयमा पनि सविस्ता वर्णन गरिदिनुभयो। अब म सम्पूर्ण राजवंशहरूक विषयमा सुन्न चाहन्छु, कृपया त्यसका सम्बन्धमा वर्ण गरिदिनुहोस् ॥२॥ **पराशरजीले भन्नुभयो–** हे मैत्रेय अनेकौं किसिमका यज्ञहरू गर्ने शूरवीर राजाहरू उत्पन्न भएर जुन वंशलाई सुशोभायमान गराएका छन्, यस समयमा त्यही मनुवंशको विषयमा ध्यानपूर्वक सुन यस मानव वंशको आदिपुरुष बह्माजी हुनुहुन्छ। जु व्यक्तिले प्रत्येक दिन आदिपुरुष बह्माजीबाट आरम्भ गरेर सम्पूर्ण मानववंशको स्मरण गर्दछ, त्यसका वंशक भविष्यमा कहिल्यै पनि विनाश हुँदैन ॥३॥ हे मैत्रेय यसै कारणले गर्दा अनेकौं किसिमका पापहरूको विना गराइदिन समर्थ यस मनुवंशका विषयमा ध्यानपूर्व सुन। त्यस वंशको वास्तविक स्वरूप यस किसिमव रहेको छ– प्राचीनकालमा यो संसारको सृष्टि हुनुभन्द पहिले भगवान् श्रीविष्णुमय परब्रह्मको मूर्तिस्वरू सम्पूर्ण जगत्को कारणस्वरूप ऋक्, यजुः एवं सामम हिरयणगर्भ भगवान् ब्रह्माजी ब्रह्माण्डबाट सबैभन्दा पहि उत्पन्न हुनुभयो ॥४॥ ब्रह्माजीको दाहिने अङ्गु अर्थात् बूढी औंलाबाट दक्ष प्रजापति उत्पन्न भए दक्ष प्रजापतिकी अदिति नाम भएकी एक कन्या उत्प भइन्, तिनै अदितिका पुत्र सूर्य तथा सूर्यका पुत्र म भए। मनुका इक्ष्वाकु, नृग, धृष्ट, शर्याति, नरिष्यन प्रांशु, नाभाग, नेदिष्ठ, करूष र पृषध्र नाम भएका द पुत्रहरू भए ॥५॥ मनुले पुत्र उत्पन्न हुनुभन्दा पहि

इष्टिञ्च मित्रावरुणयोर्मनुः पुत्रकामश्चकार ॥६॥

तत्रापहते होतुरपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥७॥

सैव च मित्रावरुणप्रसादात् सुद्युम्नो नाम मनोः पुत्रो मैत्रेयासीत्। पुनश्चेश्वरकोपात् स्त्री सती सा सोमसूनोर्बुधस्याश्रमसमीपे बभ्राम ॥८॥ सानुरागश्च तस्यां बुधः पुरूरवसमा–त्मजमुत्पादयामास ॥९॥

जाते च तस्मिन्नमिततेजोभिः परमर्षिभिरिष्टिमय ऋङ्मयो यजुर्मयः साममयोऽथर्वमयः सर्वमयो मनोमयो ज्ञानमयोऽकिञ्चिन्मयो भगवान् यज्ञपुरुषस्वरूपी सुद्युम्नस्य पुंस्त्वम–भिलषद्भिर्यथावदिष्टः ॥१०॥

तत्प्रसादादिला पुनरपि सुद्युम्नोऽभवत् ॥११॥

तस्याप्युत्कल–गय– विनतसंज्ञास्त्रयः पुत्रा बभूवुः। सुद्युम्नस्तु स्त्रीपूर्वकत्वाद् राज्यभागं न लेभे ॥१२॥

तत्पित्रा तु वसिष्ठवचनात् प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्यम्नाय दत्तम। तच्चासौ पुरूरवसे प्रादात्।

पृषध्रस्तु गुरुगोवधात् शूद्रत्वमगमत् ॥१३॥

करूषात् कारूषा महाबलाः क्षत्रिया बभूवुः ॥१४॥

नाभागो नेदिष्ठपुत्रस्तु वैश्यतामगमत् ॥१५॥

तस्माद् भलन्दनः पुत्रोऽभवत्। भलन्दनाद्वत्सप्रीतिरुदारकीर्तिः, वत्सप्रीतेः प्रांशुरभवत्, प्रजानिश्च प्रांशोरेकोऽभवत्, ततश्च खनित्रः, तस्माच्च क्षुपः, क्षुपाच्च अतिबलपराक्रमोऽविविंशोऽभवत्। ततो विविंशः,

मित्रावरुण नाम भएका दुई देवताहरूलाई प्रसन्न गराउनका लागि एउटा यज्ञ गर्न आरम्भ गरे ॥६॥ तर मनुकी पत्नीको प्रार्थनाका अनुसार होताहरूले कन्या प्राप्तिका सङ्कल्प गरेर हवन गरिदिए। यसकारण यस वैकल्पिक यज्ञमा "इला" नाम भएको कन्या उत्पन्न भइन् ॥७॥ हे मैत्रेय ! मित्रावरुणको कृपाका प्रभावले गर्दा ती इला नाम भएकी कन्या सुद्युम्न नाम भएका पुत्रका रूपमा परिणत भए। त्यसपछि शिवजी रिसाएका कारण ती सुद्युम्न फेरि स्त्री भएर चन्द्रका पुत्र बुधको आश्रमका आसपासमा घुम्न थालिन् ॥८॥ बुधले त्यस स्त्रीका मोहमा पर्दै ऊसँग प्रेमपूर्वक समागम गरेर पुरूरवा नाम भएका एक पुत्र उत्पन्न गराए अर्थात् जन्माए ॥९॥ पुत्रको जन्म भइसकेपछि अमित तेजस्वी महर्षिहरूले सुद्युम्नको पुरुषत्वप्राप्तिका लागि ऋग्मय, यजुर्मय, साममय, अथर्वमय, सर्वमय एवं मनोमय, ज्ञानमय र परमार्थतः अर्थात् परमार्थ रूपबाट अकिञ्चिन्मय भगवान् यज्ञपुरुष शिवको आराधना आरम्भ गरे ॥१०॥ यसरी आराधना गरिएपछि भगवान्का कृपाले गर्दा इला फेरि पुरुषस्वरूप सुद्युम्न भइन् ॥११॥ ती सुद्युम्नका तीन पुत्रहरू जन्मिए। ती पुत्रहरूको नाम उत्कल, गय र विनत रहेका थिए। पहिले स्त्री भएर उत्पन्न भएका कारणले गर्दा सुद्युम्नलाई राज्यको अधिकार प्राप्त भएन ॥१२॥ तर महर्षि वसिष्ठले भनिसकेपछि उनका पिताले सुद्युम्नलाई प्रतिष्ठान नाम भएको नगर दिए। सुद्युम्नले त्यो आफूलाई प्राप्त भएको नगर आफूले स्त्रीरूपमा रहँदाका अवस्थामा उत्पन्न गराएका पुत्र पुरूरवालाई दिए। मनुका पृषध्र नाम भएका पुत्रले आफ्ना गुरुको गाईको हत्या गरेका हुनाले उनले शूद्रत्व प्राप्त गरे अर्थात् उनी शूद्र भए ॥१३॥ करूषबाट कारूष नाम भएका अत्यन्त बलवान् र पराक्रमी क्षत्रिय उत्पन्न भए ॥१४॥ नेदिष्ठका नाभाग नाम भएका पुत्रले वैश्यत्व प्राप्त गरेका थिए अर्थात् उनी वैश्य भए ॥१५॥ वैश्यत्व प्राप्त गर्नुभन्दा पहिले नाभागका भलन्दन नाम भएका एक पुत्र उत्पन्न भएका थिए। उनका पुत्र उदारकीर्तिमान वत्सप्रीति भए वत्सप्रीतिबाट प्रांशु तथा प्रांशुका प्रजानि नाम भएका एकमात्र पुत्र उत्पन्न भएका थिए। उनका पुत्र खनित्र

तस्माच्च खनिनेत्र, ततश्चातिविभूतिः, अतिविभूतेर्भूरिबलपराक्रमः करन्धमः पुत्रोऽभवत्। तस्मादप्यविक्षित्, अविक्षितोऽप्यतिबलः पुत्रो मरुत्तोऽभवत् ॥१६॥ यस्येमावद्यापि श्लोकौ गीयेते–

मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा कस्याभवद् भुवि।
सर्वं हिरण्मयं यस्य यज्ञे वस्त्वतिशोभनम् ॥
अमाद्यदिन्द्रः सोमेन दक्षिणभिर्द्विजातयः।
मरुतः परिवेष्टारः सदस्याश्च दिवौकसः ॥१७॥

मरुत्तश्चक्रवर्ती नरिष्यन्तनामानं पुत्रमवाप। तस्माच्च दमः, दमस्य पुत्रो राज्यवर्द्धनो जज्ञे। राज्यवर्द्धनात् सुधृतिरभूत्। ततश्च नरः, तस्माश्च केवलः, केवलाद् बन्धुमान्, बन्धुमतो वेगवान्, वेगवतो बुधः, ततस्तृणविन्दुः, तस्याप्येका कन्या इलबिला नाम। तञ्चालम्बुषा नाम वराप्सरा तृणबिन्दुं भेजे। तस्यामस्य विशालो जज्ञे, यः पुरीं वैशालीं नाम निर्ममे। हेमचन्द्रश्च विशालस्य पुत्रोऽभवत्। तस्माच्च सुचन्द्रः तत्तनयो धूम्राश्वः, तस्यापि सृञ्जयोऽभूत्। सृञ्जयात् सहदेवः, ततः कृशाश्वो नाम पुत्रोऽभूत्। सोमदत्तः कृशाश्वाज्जज्ञे, यो दशाश्वमेधानाजहार। तत्पुत्रश्च जनमेजयः जनमेजयात् सुमतिः। एते वैशालका भूभृतः ॥१८॥

भए, खनित्रका पुत्र क्षुप भए। उनका परम वीर अत्यन्त बलशाली अविविंश नाम भएका पुत्र उत्पन्न भए। अविविंशका पुत्र विविंश भए, उनका पुत्र खनिनेत्र, खनिनेत्रका पुत्र अतिविभूति भए। उनका अत्यन्त बलशाली र पराक्रमी करन्धम नाम भएका पुत्र उत्पन्न भए। करन्धमबाट अविक्षित् नाम भएका पुत्र उत्पन्न भए तथा अविक्षित्का अत्यन्त बलशाली मरुत नाम भएका पुत्र उत्पन्न भए ॥१६॥ वर्तमान अवस्थामा पनि मरुत्तका विषयमा यी दुई श्लोकहरूमा माध्यमद्वारा बताइने गरिएको पाइन्छ अर्थात् उनको प्रशंसा गर्ने गरिन्छ– राजा मरुत्तले जस्ता प्रकारको यज्ञ गर्ने निर्णय गरेका थिए, पृथ्वीमा त्यस किसिमको यज्ञ अन्यत्र कतै पनि भएको छैन। त्यस यज्ञमा सबै किसिमका यज्ञ गर्ने वस्तुहरू अर्थात् सामग्रीहरू सुवर्णमय र अत्यन्त सुन्दर थिए। त्यस यज्ञमा इन्द्र सोमरसबट र सम्पूर्ण ब्राह्मणहरू दक्षिणाबाट पूर्णरूपमा सन्तुष्ट भएका थिए। त्यस यज्ञमा मरुत् (वायु देवता) हरूले अन्न पस्कन्थे तथा देवताहरूले त्यस कार्यमा सहयोगीको भूमिका निर्वाह गरेका थिए ॥१७॥ ती चक्रवर्ती राजा मरुत्तका नरिष्यन्त नाम भएका पुत्र जन्मिए तथा नरिष्यन्तका दम र दमका राज्यवर्द्धन नाम भएका पुत्र जन्मिए। राज्यवर्द्धनका पुत्ररत्नका रूपमा सुधृति नाम भएका पुत्र जन्मिए। सुधृतिका पुत्ररत्नका रूपमा नर, नरका पुत्र केवल, केवलका पुत्ररत्नका रूपमा बन्धुमान्, बन्धुमान्का पुत्ररत्नका रूपमा वेगवान्, वेगवान्का पुत्ररत्नका रूपमा बुध, बुधका पुत्ररत्नका रूपमा तृणबिन्दु र तृणबिन्दुकी पहिली पुत्रीका रूपमा इलबिला नाम भएकी कन्या उत्पन्न भइन्। त्यसपश्चात् तृणबिन्दुको अलम्बुषा नाम भएकी अप्सरासँग प्रेम भयो र उनका पुत्ररत्नका रूपमा अलम्बुषाका गर्भबाट विशाल नाम भएका एक पुत्र जन्मिए। यिनै विशालले वैशाली नाम भएको नगर अर्थात् बस्ती बसाए। विशालका पुत्ररत्नका रूपमा हेमचन्द्र उत्पन्न भए, हेमचन्द्रका पुत्ररत्नका रूपमा सुचन्द्र उत्पन्न भए र सुचन्द्रका पुत्ररत्नका रूपमा धूम्राश्व उत्पन्न भए। कृशाश्वका पुत्ररत्नका रूपमा सोम दत्त उत्पन्न भए। यिनै सोमदत्तले दश अश्वमेघ यज्ञ गरेका थिए। सोमदत्तका पुत्ररत्नका रूपमा जनमेजय उत्पन्न भए र

तृणबिन्दोः प्रसादेन सर्वे वैशालका नृपाः।

दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तोऽतिधार्मिकाः ॥१९॥

जनमेजयका पुत्ररत्नका रूपमा सुमतिको जन्म भयो। यी सबै विशालवंशीय राजाहरू भए। तिनीहरूका विषयमा यसरी प्रशंसा गरिएको पाइन्छ– राजा तृणबिन्दुका प्रसादले गर्दा यी सम्पूर्ण विशालवंशीय राजाहरू पूर्ण रूपमा दीर्घायु, महात्मा, अत्यन्त पराक्रमी र अत्यधिक धार्मिक प्रवृत्ति भएका थिए ॥१८-१९॥

शर्यातेः कन्यः सुकन्या नामाभवत्, यामुपयेमे च्यवनः। आनर्त्तश्च नाम धार्मिकः शर्यातिपुत्रोऽभवत्। आनर्त्तस्यापि रेवतो नाम पुत्रो जज्ञे, योऽसावानर्त्तविषयं बुभुजे, पुरीञ्च कुश-स्थलीमध्युवास। रेवतस्यापि रैवतः पुत्रःककुद्मी नाम धर्मात्मा भ्रातृशतज्येष्ठोऽभवत्। तस्य च रेवती नाम कन्या। तामादाय कस्येयमर्हतीति भगवन्तमब्जयोनिं प्रष्टुं ब्रह्मलोकं जगाम। तावच्च ब्रह्मणोऽन्तिके हाहाहूहूसंज्ञाभ्यां गन्धर्वाभ्यामतितानं नाम दिव्यं गान्धर्वमगीयत ॥२०॥

मनुका पुत्ररत्न शर्यातिकी सुकन्या नाम भएकी एक कन्या जन्मिएकी थिइन्, ती कन्याको च्यवन ऋषिसँग विवाह भयो। शर्यातिका आनर्त्त नाम भएका एक अत्यन्त धार्मिक पुत्र जन्मिए। आनर्त्तका पुत्ररत्नका रूपमा रेवत उत्पन्न भए। यिनै रेवत नाम भएको राजाले आनर्त्त राज्यको उपभोग गर्दै कुशस्थली नाम भएको नगर अर्थात् बस्तीमा निवास गरे। रेवतका पुत्ररत्न रैवत ककुद्मी नाम भएका अत्यन्त धर्मात्मा एक पुत्र थिए, जो आफ्ना सय भाइहरूमा सबैभन्दा जेठा थिए। उनकी रेवती नाम भएकी एक कन्या भइन्। रैवत कुकुद्मी आफ्नी कन्याको विवाह कोसँग गर्ने भन्ने कुरामा द्विविधामा रहेका थिए, त्यसैले यसका बारेमा भगवान् ब्राह्मजीसँग सोध्ने मनसाय लिएर ब्रह्मलोकमा गए। त्यस समयमा ब्रह्मलोकमा हाहा र हूहू नाम भएका दुई गन्धर्व अतितान नाम भएको दिव्य गान्धर्वीय गीत गाइरहेका थिए। त्यस समयमा षड्ज (अर्थात् सङ्गीतका सात स्वरमध्ये पहिलो (जसको उत्पत्ति भूर्लोकबाट भएको मानिन्छ। षड्ज स्वरले देवता तृप्त हुन्छन्। यसको वर्ण कमलको पातजस्तै हरियो छ। यो ब्राह्मणजातिको हो, मयूरले षड्ज स्वरले बोल्छ अर्थात् यसमा मयूरको जस्तो आवाज निस्कन्छ। यो कण्ठबाट निस्कन्छ। नाक, कण्ठ तालु छाती, जिभ्रो र दाँतमा आश्रित हुने हुँदा यसलाई षड्ज भनिएको हो। यसलाई पहिले अग्निले गाएका हुन्, प्रथम षड्ज स्वरको ठाउँ निधार हो र साहिली औँलामा षड्ज स्वरको स्थिति रहन्छ। यसको आवाज सङ्केत "सा" यस्तो हुन्छ, यसमा तलमाथि कुनै चिह्न रहँदैन र कहिल्यै पनि यसको रूपमा परिवर्तन हुँदैन। यसकारण कुनै पनि स्वरलाई षड्ज स्वर भन्न सकिन्छ। सप्तकको षड्ज स्वरको माथि एक थोप्लो हुन्छ। जसको "साँ" जस्तो उच्चार हुने गर्छ। मध्यम (अर्थात् सङ्गीतका सात स्वरहरूमध्येको चौथो स्वर। यसको उत्पत्ति

तावच्च त्रिमार्गपरिवर्त्तैनेकयुगपरिवृत्तिं तिष्ठन्नपि रैवतकः शृण्वन् मुहूर्त्तमिव मेने ॥२१॥

गीतावसाने भगवन्तमब्जयोनिं प्रणम्य रैवतकः कन्यायोग्यं वरमपृच्छत् । तञ्चाह भगवान्, कथय योऽभिमतस्ते वर इति । पुनश्च प्रणम्य भगवते यथाभिमतानात्मनः स वरान् कथयामास । क एषां भगवतोऽभिमतः ? कस्मै कन्यामिमां प्रयच्छामीति । ततः किञ्चिदवनतशिराः सस्मितो भगवानब्जयोनिराह ॥२२॥

य एते भवतोऽभिमताः नैतेषां साम्प्रतमपत्यापत्य-सन्ततिरप्य-वनीतलेऽस्ति । बहूनि हि तवात्रैतद् गान्धर्वं श्रृण्वतश्चतुर्युगानि व्यतीतानि । साम्प्रतं भूतलेऽष्टाविंशतितमस्य मनोश्चतुर्युगमतीतप्रायम् । आसन्नो हि कलिः । अन्यस्मै कन्यारत्नमिदं भवतैकाकिना देयम् ॥२३॥

भुवर्लोकबाट भएको मानिन्छ । मध्यम स्वरले गन्धव तृप्त हुन्छन् । यसको वर्ण कुन्द पुष्पझैं सेतो छ, यसको जात ब्राह्मण हो । मध्यम स्वरले न्याउली चरो बास्छ यो हृदयबाट प्रकट हुन्छ । नाभिबाट उठेको वायु ऊर तथा हृदयमा टकराएर नाभिमा आई मध्यमवती हुन्छ ।यसैले यहाँबाट निस्किएको स्वरलाई मध्यम स्वर भनिन्छ । यसको स्वरगान विष्णुद्वारा सुरु भएको हो यसको स्थान कण्ठ हो । आवाज सङ्केत "म" यस्तो हुन्छ । यसमा कुनै चिह्न रहँदैन, यसैले यसलाई शुद्ध मध्यम मानिन्छ । तर यसलाई कोमल स्वरका रूपमा पनि लिइएको छ । शुद्ध मध्यमको माथि धर्को राखिद "म" यस्तो तीव्र मध्यम बन्न जान्छ । गान्धारादि स्वरको परिवर्तनका माध्यमद्वारा अत्यन्त मनमोहक त्यस गानको श्रवण गर्दा अनेकौं युगसम्म ब्रह्मलोकमै बसे तर उनलाई त्यसको अनुभवसम्म हुन सकेन र उनलाई एक मुहूर्त पनि बितेको छैन जस्तो लागिरहेको थियो ॥२०-२१॥ गाउने बजाउने सबै कार्यक्रम समाप्त भएपछि राजा रैवतले ब्राह्मजीलाई प्रणाम गर्दै आफ्नी कन्याका लागि उपयुक्त वरका विषयमा सोधे । त्यसपश्चात् ब्रह्मजीले भन्नुभयो- "तिमीलाई जुन वर अभिमत अर्थात् रुचि लागेको छ, उसका विषयमा बताऊ ।" त्यसपछि उनले ब्राह्मजीलाई प्रणाम गर्दै आफूलाई रुचि लागेका सबै वरहरूका विषयमा बताइसकेपछि ब्राह्मजीसँग सोधे- हजुरले यिनीहरूमध्ये कसलाई असल ठान्नुहुन्छ, जससँग मैले आफ्नी कन्याको विवाह गरिदिन सक्दछु ? यसपछि भगवान् विष्णुको नाभिकमलबाट उत्पन्न हुनुभएका ब्रह्मजीले केही मात्रामा आफ्नो शिर झुकाएर मुस्कुराउँदै भन्नुभयो-॥२२॥ तिमीले आफूलाई असल लागेका वरहरूका विषयमा कुरा गरिरहेका छौ, तिनीहरूमध्ये कसैका पनि छोरा नाति आदि सन्तानहरू संसारमा यस समयमा कोही पनि जीवितावस्थामा रहेका छैनन् । किनकि यहाँ गन्धर्वहरूको गीतमा अत्यन्त मग्न भएर तिमीले धेरै युग बिताइसकेका छौ । यस समयमा पृथ्वीमा अट्ठाइसौं मनुको चतुर्युग प्रायः समाप्त भइसकेको छ र कलियुग आरम्भ हुनै लागेको छ । यस समयमा तिमी एकाकी अर्थात् एक्लो पुरुषमात्र रहेका छौ अर्थात् वर्तमान अवस्थामा तिमी समानको अर्को कुनै पुरुष

भवतोऽपि मित्र–मन्त्री–भृत्य–कलत्र–बन्धु–बल–कोशादयः कालेनैतेनात्यन्त मतीताः ॥२४॥

पुनरप्युत्पन्नसाध्वसः स राजा भगवन्तं प्रणम्य पप्रच्छ, भगवन् ! एवमवस्थिते ममेयं कस्मै देयेति। ततः स भगवान् किञ्चिदवनतकन्धरं कृताञ्जलिभूतं सप्तलोकगुरुरब्जयोनिराह ॥२५॥

ब्रह्मोवाच

न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य
विद्मो वयं सर्वगतस्य धातुः।
न च स्वरूपं न परं स्वभावं
न चैव सारं परमेश्वरस्य ॥२६॥
कलामूहूर्तादिमयश्च कालो
न यद्विभूतेः परिणामहेतुः।
अजन्मनाशस्य समस्तमूर्ते–
रनामरूपस्य सनातनस्य ॥२७॥
यस्य प्रसादादहमच्युतस्य
भूतः प्रजासृष्टिकरोऽन्तकारी।
क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो
यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्मात् ॥२८॥
मद्रूपमास्थाय सृजत्यजो यः
स्थितौ च योऽसौ पुरुषस्वरूपः।
रुद्रस्वरूपेण च योऽत्ति विश्वं
धत्ते तथानन्तवपुः समस्तम् ॥२९॥

जीवितावस्थामा छैन। यसैले अन्य कुनै उपयुक्त वरसँग यी कन्याको विवाह गरिदेऊ ॥२३॥ यस समयमा तिम्रा पुत्र, मित्र, स्त्री, मन्त्रीहरू, आफ्ना बन्धु–बान्धवहरू, सेवक–सेविकाहरू, सेना र कोषाध्यक्ष अर्थात् सम्पत्तिको रेखदेख गर्ने व्यक्ति आदि सबैको अवसान अर्थात् मृत्यु भइसकेको छ ॥२४॥ त्यसपछि अत्यन्त भयभीत भएका राजा रैवतले ब्राह्माजीलाई प्रणाम गर्दै फेरि भने– भगवन् ! यस्तो अवस्थामा मैले आफ्नी कन्याको विवाह कोसँग गरिदिऊँ ? त्यसपश्चात् सप्तलोकका सर्वमान्य गुरु भगवान् श्रीविष्णुका नाभिकमलबाट उत्पन्न हुनुभएका ब्रह्माजीले केही नम्र एवं हात जोडिरहेका राजासँग भन्नुभयो ॥२५॥ ब्रह्माजीले भन्नुभयो– जुन अजन्मा एवं अविनाशी परब्रह्म परमात्माको आदि, मध्य र अन्त्यका बारेमा हामीलाई ज्ञान छैन, जो सर्वव्यापी धाता अर्थात् हामी सबैलाई धारण वा रक्षा गर्ने परमात्मास्वरूप हुनुहुन्छ र जसको तत्त्व, सीमा, स्वभाव र बलका विषयमा हामी केही पनि जान्न सक्दैनौँ ॥२६॥ कला, मुहूर्तबाट सम्पन्न भएको काल पनि जसका विभूतिहरूको कारण हुन सक्दैन, जसको जन्म र मृत्यु पनि हुन सक्दैन अर्थात् जो अजर र अमर हुनुहुन्छ तथा जो सनातन एक स्वरूप रहनुहुन्छ र जसलाई नामका माध्यमद्वारा सङ्केत गर्न सकिँदैन अर्थात् जो नाम र रूपबाट पूर्ण रूपमा रहित हुनुहुन्छ ॥२७॥ जुन परब्रह्म परमात्मा अच्युतको कृपा प्राप्त गरेर म प्रजाहरूको सृष्टि गर्दछु; जसका क्रोधबाट उत्पन्न भएका रुद्रले सृष्टिको विनाश अर्थात् संहार गर्दछन्; जुन परब्रह्म परमात्माबाट मध्यमा अर्थात् बीचमा जगत्–स्थितिकारी विष्णुस्वरूप पुरुष उत्पन्न भएर जगत्को स्थिति अर्थात् पालना गर्नुहुन्छ; जो स्थितिका समयमा स्वयं नै विष्णुस्वरूप हुनुहुन्छ, जसले रुद्र स्वरूप धारण गरेर जगत्को विनाश अर्थात् संहार वा प्रलय गर्ने कार्य गर्नुहुन्छ; जसले अनन्त शरीर धारण गरेर सम्पूर्ण जगत्लाई धारण गर्नुहुन्छ; जसले श्वास र

शक्रादिरूपः परिपाति विश्व–
मर्केन्दुरूपश्च तमो हिनस्ति।
पाकाय योऽग्नित्वमुपेत्य लोकान्
बिभर्त्ति पृथ्वीवपुरव्ययात्मा ॥३०॥
करोति चेष्टां श्वसनस्वरूपी
लोकस्य तृप्तिञ्च जलस्वरूपी।
ददाति विश्वस्थितिसंस्थितस्तु
सर्वावकाशञ्च नभःस्वरूपी ॥३१॥
यः सृज्यते सर्गकृदात्मनैव
यः पाल्यते पालयिता च देवः।
विश्वात्मना संह्रियतेऽन्तकारी
पृथङ् न यस्यास्य च योऽव्ययात्मा ॥३२॥
यस्मिन् जगद् यो जगदेतदाद्यो
यश्चाश्रितोऽस्मिन् जगति स्वयम्भूः।
स सर्वभूतप्रभवो धरित्र्यां
स्वांशेन विष्णुर्नृपतेऽवतीर्णः ॥३३॥
कुशस्थली या तव भूप ! रम्या
पुरी पुराभूदमरावतीव।
सा द्वारका सम्प्रति तत्र चास्ते
स केशवांशो बलदेवनामा ॥३४॥
तस्मै त्वमेनां तनयां नरेन्द्र!
प्रयच्छ मायामनुजाय जायाम्।
श्लाघ्यो वरोऽसौ तनया तवेयं
स्त्रीरत्नभूता सदृशो हि योगः ॥३५॥

प्रश्वासको स्वरूप धारण गर्नुभएर जीवलाई चेष्टा गर्ने शक्ति दिनुभएको छ; जसले अन्न र जल अर्थात् पानीको स्वरूप धारण गरेर सम्पूर्ण जीवमात्रलाई सन्तुष्ट र तृप्त गराइदिनुहुन्छ तथा जसले विश्वको अवस्थितिका लागि आकाशस्वरूप भएर सबैलाई अवकाश अर्थात् खाली ठाउँ उपलब्ध गराइदिनुहुन्छ ॥२८–३०॥ जसले स्वयं सृष्टिकर्ता भए तापनि विश्वरूपबाट आफैंले आफ्नो रचना गर्नुहुन्छ। जो सम्पूर्ण जगत्को पालनपोषणकर्ता भए तापनि आफैंले आफ्नो पालन–पोषण गर्नुहुन्छ। जसले सम्पूर्ण विश्वको संहार गर्नुभए तापनि स्वयं आफू सुरक्षित रहनुहुन्छ र जो बाहेक अन्य कुनै पदार्थ छैन, जो अव्यय र अविनाशी परब्रह्म परमात्मा हुनुहुन्छ ॥३२॥ जसको एक अंशमा सम्पूर्ण जगत् अवस्थित रहेको छ, जुन आदिपुरुष जगत्–स्वरूपमा अवस्थित रहनुभएको छ। जो यो सम्पूर्ण जगत्को आश्रय र स्वयम्भू अर्थात् परमेश्वर हुनुहुन्छ। हे नरेश! सम्पूर्ण जीवमात्रका कारणस्वरूप उहाँ आफ्नो एक अंशबाट पृथ्वी अवतीर्ण हुनुभएको छ अर्थात् अर्को रूप धारण गरेर पृथ्वीमा आउनुभएको छ ॥३३॥ हे राजन्! पूर्व समयमा अमरावतीका समान अत्यन्त रमणीय जुन तिम्रो कुशस्थली नाम भएको नगर अर्थात् बस्ती थियो, त्यही यस समयमा द्वारीका नाम भएको नगर अर्थात् बस्ती भएको छ। त्यसै नगरमा भगवान् श्रीविष्णु आफ्नो अंशबलदेवका रूपमा विराजमान हुनुभएको छ। तिमी आफ्नी यी कन्या ती मायामा नरस्वरूप भएका श्रीबलदेवजीलाई पत्नीका रूपमा देऊ। ती बलदेव संसारमा अत्यन्त प्रभावशाली र प्रशंसनीय छन् र तिम्री कन्या पनि स्त्रीहरूमा रत्नस्वरूपा छन्। यसकारण यी दुवैको संयोग अर्थात् परस्परको मिलन अत्यन्त योग्य हुन्छ, यसमा कुनै द्विविधा छैन ॥३४– ३५॥ **पराशरजीले भन्नुभयो–** भगवान् ब्रह्माजीले यसरी

द्वितीयोऽध्यायः

अध्याय-२

"ईक्ष्वाकोर्जन्म, ककुत्स्थस्य युवनाश्वस्य सोमरेश्वोपाख्यानम्"

(युवनाश्व र सौभरिको उपाख्यान)

पराशर उवाच

यावच्च ब्रह्मलोकात् कुकुद्मी रैवतो नामाभ्येति तावत् पुण्यजनसंज्ञा राक्षसास्तामस्य पुरीं कुशस्थलीं जघ्नुः ॥१॥

तावच्चास्य भातृशतं पुण्यजनत्रासाद् दिशो भेजे। तदन्वयाश्च क्षत्रियाः सर्वदिक्षु अभवन्। धृष्टस्यापि धार्ष्टकं क्षत्रं समभवत्। नभागस्यात्मजो नाभागः, तस्याम्बरीषः, अम्बरीषस्यापि विरूपोऽभवत्। विरूपात् पृषदश्वो जज्ञे। ततश्च रथीतरः। तत्रायं श्लोकः-

एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चाङ्गिरसः स्मृताः।
रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥२॥

क्षुवतश्च मनोरिक्ष्वाकुर्घ्राणतः पुत्रो जज्ञे। तस्य पुत्रशतप्रवरा विकुक्षिनिमिदण्डाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवु। शकुनिप्रमुखाः पञ्चाशत् पुत्रा उत्तरापथरक्षितारो बभूवुः। चत्वारिंशदष्टौ च दक्षिणापथे भूपालाः ॥३॥

पराशरजीले भन्नुभयो- जुन समयमा राजा रैवत ककुद्मी ब्रह्मलोकबाट फर्किएर आएका थिएनन्, त्यही बीचको समयमा पुण्यजन नाम भएका राक्षसहरूले उनको अमरावती समानको अत्यन्त सुन्दर नगरी कुशस्थलीमा विध्वंस मच्चाएर त्यसको पूर्ण रूपमा विनाश गरिदिएका थिए ॥१॥त्यस समयमा रैवत ककुद्मी राजाका एक सय भाइहरूले पुण्यजन नाम भएका राक्षसहरूबाट अत्यन्त भयभीत भएर दसै दिशाहरूमा भागेर आफ्नो जीवनको रक्षा गरे। तिनीहरूकै वंशज क्षत्रियहरू सबै दिशामा फैलिए। धृष्टका वंशहरू धार्ष्टका नामबाट प्रख्यात भए। नभागका पुत्र नाभाग, उनका पुत्र अम्बरीष र अम्बरीषका विरूप नाम भएका पुत्र जन्मिए। विरूपका पुत्रको नाम पृषदश्व थियो। पृषदश्वका पुत्र रथीतर थिए। यिनै रथीतरका सम्बन्धमा निम्नानुसारको एक श्लोक बताइएको छ- यी सबै रथीतरका वंशज क्षत्रिय सन्तान भए तापनि पछि यिनीहरू नै आङ्गिरसका नामबाट प्रसिद्ध भए। यसकारण रथीतरका वंशजलाई क्षत्रोपेत अर्थात् क्षत्रिय धर्मसँग नजिक भएका ब्राह्मण भन्न सकिन्छ ॥२॥ हाच्छिउँ गर्दाका समयमा मनुका नाकबाट इक्ष्वाकु नाम भएका पुत्र उत्पन्न भए। इक्ष्वाकुका एक सय पुत्र भएका थिए, तिनीहरूमध्ये विकुक्षि, निमि र दण्डक यी तीन अत्यन्त प्रसिद्ध भएका थिए। उनीहरूका शकुनि आदि पचास पुत्रहरू उत्तरापथका राजा भएका थिए र अन्य अठचालीस पुत्रहरू दक्षिणापथका राजा भए ॥३॥ एक दिन राजा

स च इक्ष्वाकुरष्टकायामुत्पाद्य श्राद्धार्हमांसमानयेति विकुक्षिमाज्ञापयामास ॥४॥

स तथेति गृहीताज्ञो वनमभ्येत्यानेकान् मृगान् हत्वा अतिश्रान्तोऽतिक्षुत्परीतो विकुक्षिरेकं शशमभक्षयत्, शेषञ्च मांसमानीय पित्रे निवेदयामास। इक्ष्वाकुणापि इक्ष्वाकुकुलाचार्यस्तत्प्रोक्षणाय वसिष्ठः प्रचोदितः प्राह अलमनेनामेध्येनामिषेण। दुरात्मनानेन ते पुत्रेण एतन्मांसमुपहतम्, यतोऽनेन शशको भक्षितः। ततश्चासौ विकुक्षिः गुरुणैवमुक्तः शशादसंज्ञामवाप, पित्रापि च परित्यक्तः। पितर्युपरते चाखिलामेतां पृथ्वीं धर्मतः शशास। शशादस्य च परञ्जयो नाम पुत्रोऽभवत् ॥५॥

इदञ्चान्यत्, पुरा हि त्रेतायां दैवासुरमतीव भीषणं युद्धमासीत्। तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजिता भगवन्तं विष्णुमाराधयाञ्चक्रुः ॥६॥

प्रसन्नश्च देवानामनादिनिधनः सकल–जगत्परायणो नारायणः प्राह–ज्ञातमेव मया युष्माभिर्यदभिलषितम्। तदर्थमिदंश्रूयताम् ॥७॥

इक्ष्वाकुले आफ्ना पुत्र विकुक्षिलाई अष्टका अर्थात् सप्तमी, अष्टमी, नवमी यी तीन दिनको समुदाय, मार्ग, पौष, माघ, फाल्गुण यी चार महिनाको कृष्णपक्ष्यको अष्टमी तिथि वा यी चार तिथिमा गरिने श्राद्धका लागि श्राद्ध गर्न योग्य मासु ल्याउने आज्ञा दिए ॥४॥ उनी पनि पिताको आज्ञा शिरोधार्य गरेर वनमा गए। उनले त्यहाँ धेरै मृगहरूको हत्या गरेपछि उनी अत्यन्त थकित र भोकले पीडित भए। त्यसपश्चात् उनले मारेर एकत्रित गरिएका पशुहरूमध्ये एउटा खरायोको भोजन गरेपछि अन्यको मासु ल्याएर आफ्ना पिताजीलाई समर्पण गरिदिए। त्यसपछि राजा इक्ष्वाकुले इक्ष्वाकुकुलका पुरोहित वसिष्ट मुनिसँग सबै मासुलाई पवित्र गराइदिन अनुरोध गरे। त्यस समयमा वसिष्ट मुनिले भने यो अपवित्र मासुको कुनै प्रयोजन छैन। किनकि तिम्रा दुरात्मा अर्थात् पापी पुत्रले सबै मासु अपवित्र अर्थात् जुठो गरिदिएका छन्। किनकि तिम्रा यी पुत्रले यो सबै मासुमध्ये एउटा खरायो खाइसकेका छन्। जब गुरु वसिष्ठले यसो भने, त्यसपश्चात् इक्ष्वाकुका ती पुत्र विकुक्षि शशादका नामले प्रसिद्ध भए र राजाले ती पुत्रको परित्याग गरिदिए। त्यसपश्चात् राजा इक्ष्वाकुको मृत्यु भएपछि विकुक्षि धर्मानुसार सम्पूर्ण भूमण्डलको राजा भएर शासन गर्न थाले। शशादका परञ्जय नाम भएका पुत्र जन्मिएका थिए ॥५॥ विद्वत्वर्गहरूका अनुसार परापूर्वकालमा त्रेतायुगमा देवता र दानवहरूका बीचमा अत्यन्त भयानक युद्ध भयो। त्यस युद्धमा अत्यन्त बलशाली दानवहरूबाट पराजित भएका देवताहरू भगवान् श्रीविष्णुको आराधना गर्न थाले ॥६॥ त्यसपछि अनादि निधन (आदि र अन्त्यबाट पूर्ण रूपमा अलग रहनुभएका) र सम्पूर्ण जगत्का पालनपोषणकर्ता भगवान् श्रीविष्णुले देवताहरूदेखि प्रसन्न भएर भन्नुभयो– तिमीहरूले जुन मनोकाङ्क्षा लिएर मेरो आराधना गरिरहेका छौं, त्यो तिमीहरूको चाहनाका विषयमा मलाई ज्ञान भइसकेको छ। त्यो तिमीहरूको मनोकाङ्क्षा पूर्ण हुने उपाय म तिमीहरूलाई बताउनेछु ॥७॥ राजर्षि शशादका अत्यन्त बलशाली

परञ्जयो हि नाम शशादस्य राजर्षेस्तनयः क्षत्रियवर्यः । तच्छरीरेऽहमंशेन स्वयमेवावतीर्य तानशेषानसुरान् निहनिष्यामि । तद्भवद्भिः परञ्जयोऽसुरवधार्थाय कृतोद्यमः कार्य इति । एतच्छ्रुत्वा प्रणम्य भगवन्तं विष्णुममराः परञ्जयसकाशमाजग्मुः ॥८॥

ऊचुश्चैनं भो भो क्षत्रियवर्य ! अस्माभिरभ्यर्थितेन भवता अस्माकमराति–वधोद्यतानां साहाय्यं कृतमिच्छामः ॥९॥

तद्भवता अस्माकमभ्यागतानां प्रणयभङ्गो न कार्यः । इत्युक्तः परञ्जयः प्राह,– सकलत्रैलोक्य– नाथो योऽयं युष्माकमिन्द्रः शतक्रतुः, अस्य यद्यहं स्कन्धमारूढो युष्मदरातिभिः सह योत्स्ये, तदाह भवतां सहायः स्याम् । इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिन्द्रेण च बाढमित्येवमन्वीप्सितम् ॥१०॥

ततश्च शतक्रतोर्वृषभरूपधारिणः ककुत्स्थो हर्षसमन्वितो भगवतश्चराचरगुरोरच्युतस्य तेज–साप्यायितो देवासुरसङ्ग्रामे समस्तानेवासुरान् निजघान । यतश्च वृषभककुत्स्थेन राज्ञा निसूदित–मसुरबलम्, ततश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप ॥११॥

परञ्जय नाम भएका क्षत्रियश्रेष्ठ पुत्र रहेका छन् । म स्वयं उनको शरीरमा अंश रूपबाट प्रविष्ट भएर सम्पूर्ण असुरहरूको पूर्ण रूपमा सर्वनाश गरिदिनेछु । तिमीहरूले असुरहरूको हत्याका लागि परञ्जयलाई कर्मोद्योगी अर्थात् युद्ध गर्नका लागि तयार गराओ । देवताहरू भगवान् श्रीविष्णुबाट यी कुराहरू सुनिसकेपछि उहाँलाई प्रणाम गरेर परञ्जयका नजिकमा गए ॥८॥ देवताहरूले परञ्जयका नजिकमा आएर भने– हे क्षत्रियश्रेष्ठ! हामी तपाईंसँग अत्यन्त विनयपूर्वक प्रार्थना गर्दछौं, हामी शत्रुको विनाश गर्ने कार्यमा अत्यन्त तत्परतापूर्वक लागिरहेका छौं, यस कार्यमा तपाईंले हामीलाई सहयोग गरिदिनुहोस् । यसैले हामी तपाईंसँग सहयोग माग्नका लागि आएका हौं ॥९॥ हामी अभ्यागत अर्थात् तपाईंका सामुन्ने आएका वा तपाईंका अतिथि बनेका पुरुषहरूको अपमान नगरिदिनुहोस् । देवताहरूद्वारा यसरी प्रार्थना गरिएपछि परञ्जयले भने– सम्पूर्ण त्रिलोकका अधिपति शतक्रतु अर्थात् सयपटक यज्ञ गर्ने जुन तपाईंहरूका इन्द्र छन्, यदि म उनका काँधमा बसेर युद्ध गर्ने अवसर पाउँछु भने म तपाईंहरूलाई सहयोग गर्नेछु, अन्यथा म सहयोग गर्न असमर्थ छु । परञ्जयका यस प्रकारका कुरा सुनिसकेपछि सम्पूर्ण देवताहरू र इन्द्रले पनि ठीक छ, यस्तै हुनेछ भनेर उनको कुरालाई स्वीकार गरे । त्यसपछि देवासुर –संग्राममा अर्थात् देवता र असुरहरूको युद्धमा साँढेको स्वरूप धारण गरेका इन्द्रका पिठ्युँमा सवार भएका अत्यन्त प्रसन्न राजा परञ्जयले चराचर जगत्का गुरु भगवान् श्रीविष्णुको तेज अर्थात् शक्तिबाट सम्पन्न एवम् परिपुष्ट भएर सम्पूर्ण असुरहरूको पूर्ण रूपमा विनाश गरे अर्थात् सबै असुरहरूको हत्या गरिदिए । किनकि राजा परञ्जयले साँढेको रूप धारण गरेका इन्द्रको जुरोमा बसेर असुरहरूमाथि विजय प्राप्त गरे, यसैले उनको नाम ककुत्स्थ भएको हो ॥११॥

ककुत्स्थस्याप्यनेनाः पुत्रोऽभूत्। अनेनसः पृथुः, पृथोर्विश्वगश्वः, तस्य चार्द्रोऽभूत्। आर्द्रस्य युवनाश्वः, तस्य श्रावस्तः, यः श्रावस्तीं पुरीं निवेशयामास। श्रावस्तस्य बृहदश्वः, बृहदश्वस्यापि कुवलयाश्वः, योऽसावुत्तङ्कस्य महर्षेरपकारिणं धुन्धुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान, धुन्धुमारसंज्ञामवाप। तस्य च समस्ता एव पुत्रा धुन्धुमुखनिःश्वसाग्निना विप्लुष्य विनेशुः ॥१२॥

दृढाश्व–चन्द्राश्व–कपिलाश्वास्त्रयः केवलमवशेषिताः। दृढाश्वाद् वार्य्यश्वः तस्मात् निकुम्भः, निकुम्भात् संहताश्वः, ततश्च कृशाश्वः, तस्मात् प्रसेनजित्, ततो युवनाश्वोऽभवत्। तस्य चापुत्रस्यातिनिर्वेदाद् मुनीनामाश्रममण्डले निवसतः कृपालुभिस्तैर्मुनिमिरपत्योत्पादनाय इष्टिः कृता। तस्याञ्च मध्यरात्रे निवृत्तायां मन्त्रपूतजल–पूर्णकलशं वेदिमध्ये निवेश्य ते मुनयः सुषुपुः ॥१३॥

तेषु च सुप्तेषु अतीव तृट्परीतः स भूपालस्तमाश्रमं विवेश, सुप्तांश्च तानृषीन् नैवोत्था–पयामास ॥१४॥

कुकत्स्थका अनेन नाम भएका एक पुत्र थिए। अनेनका पुत्र पृथु भएका थिए र पृथुका पुत्र विश्वगश्व तथा उनका पुत्र आर्द्र भएका थिए। आर्द्रका पुत्र युवनाश्व भए तथा युवनाश्वका श्रावस्त नाम भएका पुत्र जन्मिए। यिनै श्रावस्तले श्रावस्ती नाम भएको नगरी अर्थात् बस्ती बसाए। श्रावस्तका पुत्र बृहदश्व र उनका पुत्र कुवलयाश्व भए। यिनै कुवलयाश्वले एक्काईस हजार पुत्रहरूबाट सम्पन्न भएर एवं वैष्णवतेजको प्रभावबाट परिपूर्ण भएर उत्तङ्क ऋषिको विरोधी धन्धुनाम भएको असुरको विनाश गरेर धुन्धुमार नाम प्राप्त गरेका थिए अर्थात् धुन्धुको विनाश गरेकाले यिनको नाम धुन्धुमार भयो। यिनै कुवलयाश्वका सम्पूर्ण पुत्रहरू त्यही धुन्धु नाम भएको असुरको मुखबाट निस्किएको निश्वासबाट उत्पन्न भएको अग्निमा जलेर नष्ट भएका थिए ॥१२॥ तिनीहरूमध्ये दृढाश्व, चन्द्राश्व र कपिलाश्व यी तीन जनामात्र जीवित रहेका थिए। दृढाश्वका पुत्ररत्नका रूपमा वार्यश्व र वार्यश्वका पुत्ररत्नका रूपमा निकुम्भ जन्मिएका थिए। यसरी नै निकुम्भका पुत्ररत्नका रूपमा संहताश्व र संहताश्वका पुत्ररत्नका रूपमा कृशाश्व जन्मिएका थिए। त्यसै गरी कृशाश्वका पुत्ररत्नको रूपमा प्रसेनजित् र प्रसेनजित्का पुत्ररत्नका रूपमा युवनाश्व जन्मिएका थिए। युवनाश्वका कुनै सन्तान नभएकाले उनी अत्यन्त दुःखी भएर ऋषिहरूका आश्रममा बस्ने गर्दथे। यसरी धेरै समय बितिसकेपछि कृपालु ऋषिहरूले युवनाश्वलाई पुत्र प्राप्ति होस् भन्ने लक्ष्यका साथ यज्ञ आरम्भ गरे। त्यो यज्ञ मध्यरात्रिमा पूर्ण भयो। ऋषिहरू मन्त्रहरूद्वारा अभिमन्त्रित जल भएको कलशलाई वेदीका बीचमा राखेर सुते ॥१३॥ त्यसपश्चात् ऋषिहरू सुतिसकेपछि अत्यन्त तिर्खाएर व्याकुल भएका राजा युवनाश्वले त्यस स्थानमा प्रवेश गरे, तर ऋषिहरू सुतिरहेको देखेर उनीहरूलाई निद्रामा व्यवधान उत्पन्न गराउन उपयुक्त नदेखेकाले उठाएनन् ॥१४॥ राजा युवनाश्वले त्यो

तच्च कलशजलमपरिमेयमाहात्म्यं मन्त्रपूतं पपौ। प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः– केनैतन्मन्त्रपूतं वारि पीतम् ? अत्र हि पीते राज्ञोऽस्य युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जनयिष्यति। इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया पीतमित्याह ॥१५॥

अपरिमित अर्थात् असीम माहात्म्यशाली मन्त्रहरूद्वारा अभिमन्त्रित गरिएको कलशको जल पिए। निद्राबाट बिउँझिएपछि ऋषिहरूले जिज्ञासा व्यक्त गरे– कसले यो अभिमन्त्रित गरिएको जल पिएछ ? यो जल पिएपछि राजा युवनाश्वकी पत्नीले अत्यन्त पराक्रमशाली पुत्र जन्माउने थिइन्, यो उनैका लागि तयार गरिएको थियो। यस प्रकारको कुरा सुनिसकेपछि राजाले भने– "मैले नै अज्ञानताका कारणले गर्दा त्यो जल पिएँ" ॥१५॥

गर्भश्च युवनाश्वोदरेऽभवत्, क्रमेण च ववृधे। प्राप्तसमयश्च दक्षिणं कुक्षिमवनीपतेर्निर्भिद्य निश्चक्राम न चासौ राजा ममार ॥१६॥

त्यसपछि राजा युवनाश्वका पेटमा गर्भ स्थापित भयो र त्यो क्रमबद्ध रूपमा बढ्न थाल्यो। समय पूर्ण भएपछि त्यो बालक राजाको दहिने कोख फुटाएर बाहिर निस्कियो, तर त्यसको पीडाले राजाको मृत्यु भएन ॥१६॥

जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनयः प्रोचुः। अथागम्य देवराजोऽब्रवीत्–मामयं धास्यतीति। ततो मान्धाता नामतोऽभवत्। वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवराजेन न्यस्तातां पपौ। ताञ्चामृतस्राविणीमासाद्य पीत्वा चाह्नैव व्यवर्द्धत। स तु मान्धाता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे। भवति चात्र श्लोकःयावत् सूत्यस्तं उदे यावच्च प्रतितिष्ठति। सर्वं तद् यौवनाश्वस्य मान्धातुः क्षेत्रमुच्यते ॥१७॥

त्यस बालकले जन्म लिएपछि ऋषिहरूले भने– "यो बालक के खाएर बाँच्दछ अर्थात् यसले कसको स्तनपान गर्दछ ? त्यसै समयमा देवराज इन्द्र आएर भने– "यो बालक मेरो आश्रयमा जीवित रहन्छ"। यसकारण यस कुमारको नाम मान्धाता रहन गयो। देवराज इन्द्रले त्यस बालकका मुखमा चोरीऔंला राखिदिएर बालकले त्यो औंला चुस्न थाल्यो। त्यो अमृतमय औंला चुसेका कारणले गर्दा त्यो बालक एकदिनमै पूर्ण कदको भयो। तिनै बालक मान्धाता पृथ्वीका चक्रवर्ती राजा भए। उनले सप्तद्वीप भएको सम्पूर्ण पृथ्वीको उपभोग गरे। यिनै मान्धाताका विषयमा एउटा श्लोक आएको छ, जसमा भनिएको छ, जहाँबाट सूर्य उदय हुन्छन्, त्यहाँदेखि र जहाँ सूर्य अस्त हुन्छन् त्यहाँसम्म अर्थात् यसबीचको सम्पूर्ण भूमण्डललाई युवनाश्वका वंशज राजा मान्धाताको राज्य भएको बताइएको छ ॥१७॥

मान्धाता च शशबिन्दुदुहितरं बिन्दुमतीमुपयेमे, पुरुकुत्समम्बरीषं मुचुकुन्दञ्च तस्यामपत्यत्रय–मुत्पादयामास। पञ्चाशच्च दुहितरतस्य नृपतेर्बभूवुः ॥१८॥

ती चक्रवर्ती राजा मान्धाताको शशबिन्दुकी कन्या बिन्दुमतीसँग विवाह भयो। ती बिन्दुमतीका गर्भबाट पुरुकुत्स, अम्बरीष र मुचुकुन्द नाम भएका तीन पुत्रहरू तथा पचास कन्याहरू जन्मिए ॥१८॥

तस्मिन्नतरे बह्वृचश्च सौभरिर्नाम ऋषिरन्तर्जले द्वादशाब्दं कालमुवास ॥१९॥

त्यस समयमा ह्वच सौभरि नाम भएका महर्षिले बाऱ्ह वर्षसम्म जलमा निवास गरे ॥१९॥ त्यस जलमा सम्मद नाम गरेको अत्यन्त

तत्रचान्तर्जले सम्मदनामातिबहुप्रजोऽतिप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत्। तस्य पुत्र–पौत्र–दौहित्राः पार्श्वतः पृष्ठतोऽग्रतो पक्षपुच्छ–शिरसाञ्चोपरि भ्रमन्तस्तेनैव सहाहर्निशमतिनिर्वृता रेमिरे। स चापि तत्स्पर्शोपचीयमानहर्षकर्षो बहुप्रकारं तस्यर्षेः पश्यतस्तैरात्मज–पौत्र–दौहित्रादिभिः सहानुदिवसं बहुप्रकारं रेमे। अथान्तर्जलावस्थितः स सौभरिरेकाग्रतासमाधानमपहायानुदिनं तत् तस्य मत्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभिः सहातिरमणीयं ललितमवेक्ष्याचिन्तयत्॥२०॥

अहो धन्योऽयमीदृशमपि अनभिमतं योन्यन्तरमवाप्य एभिरात्मजपौत्रादिभिः सह रममाणोऽतीवास्माकं स्पृहामुत्पादयति। वयमप्येवं पुत्रादिभिः सह रंस्यामहे। इत्येवमभिसमीक्ष्य स तस्मादन्तर्जलान्निष्क्रम्य निर्वेष्टुकामः कन्यार्थं मान्धातारं राजानमगच्छत्॥२१॥

अथागमनश्रवणसमनन्तरं चोत्थाय तेन राज्ञा सम्यगर्घ्यादिना पूजितः कृतासनपरिग्रहः। सौभरिरुवाच– निर्वेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र कन्यां, प्रयच्छ मे मा प्रणयं विभाङ्क्षीः। न ह्यर्थिनः कार्य्यवशाभ्युपेताः ककुत्स्थगोत्रे विमुखाः प्रयान्ति॥२२॥

धेरै सन्तानहरू भएको र अत्यन्त दीर्घकाय अर्थात् अग्लो शरीर भएको एक मत्स्यराज बस्दथ्यो। त्यस मत्स्यराजाका छोरा, नाति र छोरीपट्टिका नाति जुनसुकै समयमा पनि उसको पार्श्व अर्थात् शरीरको कोखा, जहाँ करङ रहन्छ, अगाडि, पछाडि, छाती र शिरमा रमण गर्दै दिन रात अत्यन्त आनन्दित हुने गर्दथे। यो बालक्रीडालाई हेरिरहेका महर्षिका अगाडिपट्टि सम्मद नाम भएको महामत्स्य आफ्ना सन्तानादिको स्पर्शबाट अत्यन्त आनन्दित भएर छोरा, नाति र छोरीपट्टिका नातिहरूसँग अनेकौं किसिमको रमाइलो गर्दथ्यो। तथा जलमा निवास गर्ने सौभरि ऋषि पनि एकाग्रतापूर्वक गरिएको समाधि परित्याग गरेर आफ्ना सन्तानहरूसँग मनमोहक क्रीडा गरिरहेको त्यस मत्स्यराजलाई देखेर आफ्नो मनमा विचार गर्दथे॥२०॥ अहो यो मत्स्यराज कति भाग्यमानी रहेछ। किनकि यो मत्स्य अर्थात् माछाजस्तो निकृष्ट योनिमा जन्म लिएर पनि आफ्ना यी सबै सन्तानहरूसँगको क्रीडामा रमाइरहेको देख्दा मेरो मनमा अत्यन्त स्पृहा अर्थात् इच्छा उत्पन्न गराइदिन्छ। मैले पनि यसरी नै आफ्ना सन्तानहरूसँग रमाइलो गर्दाका अवस्थामा कति आनन्द प्राप्त हुन्थ्यो होला, यस प्रकारको विचार गरेपछि महर्षि सौभरि जलबाट बाहिर निस्किएर संसाराश्रम अर्थात् गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्ने कामनाले अभिप्रेरित भएर आफूलाई कन्या माग्नका लागि राजा मान्धाता भएका ठाउँमा गए॥२१॥ महर्षि सौभरि आएको खबर प्राप्त भएपछि स्वयं राजा मान्धाताले उठेर अर्घ्यादिका माध्यमद्वारा सम्यक् अर्थात् सबै किसिमबाट उनको पूजा गरे। त्यसपश्चात् आसनमा विराजमान भएपछि ऋषिले भने– हे राजन्! म विवाह गर्ने मनसाय लिएर यहाँ आएको हुँ। मलाई तपाईंकी कन्या दिनुहोस्। म याचक हुँ अर्थात् माग्न आएको छु, यसैले चाहना गरिएका वस्तु नदिएर मलाई निराश नबनाइदिनुहोस्। ककुत्स्थ–वंशीहरूले आफ्नामा आएको याचकलाई कहिल्यै निराश बनाएका छैनन्॥२२॥ हे राजन्! पृथ्वीमा अनेकौं राजाहरू छन्, उनीहरूका कैयौं

अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां

क्ष्मापाल येषां तनयाः प्रभूताः।

किन्त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षा

कृतव्रतं श्लाघ्यमिदं कुलं ते ॥२३॥

शतार्धसङ्ख्यास्तव सन्ति कन्या

स्तासां–ममैकां नृपते! प्रयच्छ।

यत् प्रार्थनाभङ्गभयाद् बिभेमि

तस्मादहं राजवरातिदुःखात् ॥२४॥

पराशर उवाच

इति ऋषिवचनमाकर्ण्य स राजा जराजर्रितदेहं तमृषिमालोक्य प्रत्याख्यानकातरस्तस्माच्च भगवतः शापतो बिभ्यत् किञ्चिदधोमुखश्चिरं दध्यौ ॥२५॥

ऋषिरुवाच

नरेन्द्र! कस्मात् समुपैषि चिन्तामशक्यमुक्तं न मयात्र किञ्चित्। याऽवश्यदेया तनया तयैव कृतार्थता नो यदि किं न लब्धम् ॥२६॥

पराशर उवाच

अथ तस्य शापभीतः सप्रश्रयमुवाचासौ राजा ॥२७॥

राजोवाच

भगवन्! अस्मत्कुलस्थितिरियम्, य एव कन्याया अभिरुचितोऽभिजनवान् वरः, तस्मै कन्या प्रदीयते। भगवद्याच्ञा चास्मन्मनोरथानामप्यगोचरवर्तिनी कथमप्येषा सञ्जाता। तदेवमवस्थिते न विद्मः किं

कन्याहरू रहेका छन्, तर तपाईंको यो कुल अत्य प्रशंनीय र आदरणीय रहेको छ। किनकि याचक कामना गरेको वस्तु उसलाई दिएर सन्तुष्ट पार्ने कुलको परम्प्रा रहेको छ ॥२३॥ हे राजन्! तप आफ्नी पचास कन्याहरूमध्ये एउटी मात्र मल दिनुहोस्। हे भूपति ! म यस समयमा मेरो प्रार्थना अवहेलना हुने आशङ्काबाट उत्पन्न भएको दुःख गर्दा अत्यन्त भयभीत भइरहेको छु। त्यसकारण मल निराश नबनाइनिुहोस् ॥२४॥ **पराशरजीले भन्नुभयो** ऋषिका यस प्रकारका कुरा सुनिसकेपछि उनव जराजीर्ण अर्थात् बूढेसकालले कमजोर भएको शरी देखेर खण्डन गर्न नसकी ती सौभरिको श्रापका डर अत्यन्त भयभीत भएका राजा मान्धाता शिर निहुऱ्याए धेरै समयसम्म विचारमग्न भए ॥२५॥ **सौभरि भने–** हे राजन् ! तपाईं किन चिन्ता गर्नुहुन्छ, मैले यसमा गर्न नसकिने कुरा त केही पनि भनेको छैन तपाईंले जुन कन्या एक दिन अनिवार्य रूपमा अर्कालाई दिनैपर्दछ, यदि तिनै कन्याबाट म सन्तुष्ट हुन्छु भने मैले सबै विज प्राप्त गर्दछु ॥२६॥ **पराशरजीले भन्नुभयो**– त्यसपछि ऋषि सौभरिको श्रापका कारणले गर्दा अत्यन्त भयभीत भएका राजा मान्धाताले अत्यन्त विनम्रतापूर्वक ऋषिसँग भने ॥२७॥ **राजाले भने**– भगवन्! हाम्रो कुलको परम्पराअनुसार जुन उत्तम कुलको वरलाई कन्याले मन पराउँछिन्, त्यसैलाई कन्यादान दिने परम्परा छ। तपाईंको प्रार्थना त मेरो मनोकामनाभन्दा पूर्ण रूपमा अलग किसिमको छ। यो कसरी उत्पन्न भयो, म आफैं अनभिज्ञ रहेको छु। यस्तो अवस्थामा मैले के गर्नुपर्दछ, मलाई त्यसको ज्ञान पनि हुन सकिरहेको छैन। यसैले म अत्यन्त चिन्तित भइरहेको छु। राजा मान्धाताको यस प्रकारको कुरा सुनेपछि ऋषिवर सौभरिले विचार गरे– अहो, मलाई कन्या नदिने यो एउटा राम्रो उपाय हो। यी ऋषि वृद्ध छन्, त्यसकारण यिनलाई स्त्रीहरूले प्रेम गर्न सक्दैनन्, कन्याका विषयमा

कुर्म इति, तन्मया चिन्त्यते इत्यभिहिते तेन भूभुजा मुनिरचिन्तयत्। अहो अयमन्योऽस्मत्प्रत्याख्यानोपायः। वृद्धोऽयमनभिमतः स्त्रीणां किमुत कन्यानामिति अमुना सञ्चिन्त्यैवमभिहितम् ॥२८॥

एवमस्तु तथा करिष्यामीति सञ्चिन्त्य मान्धातारमुवाच ॥२९॥

यद्येवं तदादिश्यतामस्माकं प्रवेशाय कन्यान्तःपुरवर्षवरः ॥३०॥

यदि कन्यैव काचिन्मामभिलषति तदाहं दारपरिग्रहं करिष्यामीति। अन्यथा चेत्तदलमस्माक मेतेनातीतकालारम्भेणेत्युक्त्वा विरराम। ततश्च मान्धात्रा मुनिशापशङ्कितेन कन्यान्त पुरवर्षवरः समाज्ञप्तः। कन्यान्तः पुरं प्रविशन्नेवस भगवानखिलसिद्धगन्धर्व-मनुष्येभ्योऽतिशयेन कमनीयं रूपमकरोत्। प्रवेश्य च तमृषिमन्तः पुरवर्षवरस्ताः कन्यकाः प्राह–भवतीनां जनयिता महाराजः समाज्ञापयति, अयमस्मान् ब्रह्मर्षिः कन्यार्थी समभ्यागतः। मया चास्य प्रतिज्ञातं, यद्यस्मत्– कन्यका काचिद् भवन्तं वरयति, तत्कन्यायाश्छन्दे नाहं परिपन्थानं करिष्यामि। इत्याकर्ण्य सर्वा एव ताः कन्यकाः सनुरागाः समन्मथाः करेणव इवेभयूथपतिं तमृषिमहमहमिकया वरयाम्बभूवुरूचुश्च ॥३१॥

अलं भगिन्योऽहमिमं वृणोमि
वृतो मया, नैष तवानुरूपः।
ममैव भर्ता विधिनैष सृष्टः
सृष्ट्यहमस्योपशमं प्रयाहि ॥३२॥

पनि यो नियम लागू हुन्छ अर्थात् निश्चित रूपमा कन्याहरूले यिनलाई मन पराउनेछैनन्, यस्तो विचार गरेर राजाले यसो भनेका हुन् ॥२८॥ त्यस समयमा ऋषि सौभरिले यस्तो विचार गरी राजा मान्धातासँग भने– "राजन्! तपाईंको कुलको परम्परा अत्यन्त राम्रो छ, म निश्चित रूपमा त्यसैको अनुसरण गर्नेछु ॥२९॥ मलाई कन्याहरूको खोपीमा प्रवेश गर्नका लागि बाटो छोडिदिन कन्याका सुरक्षा गर्नेहरूलाई आज्ञा दिनुहवस् ॥३०॥ त्यहाँ यदि कुनै कन्याले मसँग विवाह गर्ने इच्छा व्यक्त गरिन् भने मात्र म ती कन्यालाई ग्रहण अर्थात् स्वीकार गर्दछु र यदि त्यहाँ सबैमा नकारात्मक भावना रहेको अनुभव भयो भने यो जीवनको ढल्दो अवस्थामा मलाई यो अनावश्यक कार्यको कुनै प्रयोजन छैन। यसरी भनिसकेपछि ऋषिले मौनधारण गरे। त्यसपश्चात् ऋषिले श्राप देलान् भनेर अत्यन्त भयभीत भएका राजा मान्धाताले कन्याहरूको खोपीका सुरक्षाकर्मीहरूलाई ऋषिलाई भित्र जान दिने आज्ञा दिए। त्यसपछि महात्मा सौभरिले कन्याहरूको खोपीमा प्रवेश गर्दाका समयमा सम्पूर्ण सिद्ध, गन्धर्व र मनुष्यहरूका तुलनामा अत्यन्त मनमोहक स्वरूप धारण गरे। त्यसपछि ती ऋषिलाई कन्याहरूका खोपीभित्र लगेर कन्याका सुरक्षाकर्मीहरूले भने– तपाईंहरूका पिताजीको आज्ञाअनुसार यी ब्रह्मर्षि कन्यार्थु भएर यहाँ आउनुभएको छ र मैले यी ऋषिसँग प्रतिज्ञा गरेको छु, यदि मेरी कुनै कन्याले तपाईंलाई स्वेच्छापूर्वक स्वीकार गरेका अवस्थामा कुनै किसिमको उनीहरूको चाहना विपरीत कार्य गर्नेछैन। यस प्रकारको कुरा सुनेपछि सबै कन्याहरूले कामभोगमा अत्यन्त आसक्त भएका हात्तीका ढोइहरूले जसरी यूथपति गजराजलाई वरण गर्न व्याकुलता व्यक्त गर्दछन्, त्यसरी नै म एक्लैगर्दछु भनेर ऋषिप्रति अत्यन्त अनुराग वा प्रेम र अभिलाषा व्यक्त गरे। उनीहरू एकापसमा भन्न थाले ॥३१॥ हे बहिनीहरू ! तिमीहरू अनावश्यक प्रयासमा नलाग, किनकि मैले यी ब्रह्मर्षिलाई वरण गरिसकेकी छु अर्थात् मैले आफ्नो पति स्वीकार गरिसकेकी छु। अब यी तिमीहरूका लागि उपयुक्त छैनन्, किनकि यी मेरा पति भइसके। ब्रह्मजीले यिनीलाई मेरै पतिका र मलाई यिनकी पत्नीका रूपमा उत्पन्न गराइदिनुभएको हो। त्यसकारण तिमीहरू पूर्ण रूपमा शान्त भएर बस ॥३२॥ कोही भन्न थाले अहो यिनले जुन समयमा

वृतो मयायं प्रथमं मयायं
गृहं विशन्नेव विहन्यसे किम्।
मया मयेति क्षितिपात्मजानां
तदर्थमत्यर्थकलिर्बभूव ॥३३॥
यदा तु सर्वाभिरतीव हार्दाद्
धृतः स कन्याभिरनिन्द्यकीर्तिः।
तदा स कन्याधिकृतो नृपाय
यथावदाचष्ट विनम्रमूर्तिः ॥३४॥

तदवगमात् किमेतत् कथय, किं करोमि किं मयाभिहितमित्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजानुमेने। कृतानुरूपविवाहश्च महर्षिः सकला एव ताः कन्यकाः स्वमाश्रममनयत्। तत्र चाशेषशिल्पिशिल्पप्रणेतारं विधातारमिवान्यं विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यानामेकैकस्याः प्रोत्फुल्लपङ्कजकूजत्कलहंसकारण्डवादि-विहमङ्गाभिरामजलाशयाः सोपवनाः सविकाशाः साधुशय्यासनपरिच्छदाः प्रासादाः क्रियन्तामित्यादिदेश ॥३५॥

तच्च तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यस्त्वष्टा दर्शितवान् ॥३६॥

ततश्च परमर्षिणा सौभरिणाज्ञप्तस्तेषु गृहेष्वनपायानन्दनामा महानिधिरासाञ्चक्रे ॥३७॥

ततोऽनवरतभक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगै-

हाम्रा घरमा कदम राखे, त्यसै समयमा मैले सबैभ पहिले यिनलाई वरण गरेर आफ्नो पतिका रूप स्वीकार गरिसकेकी छु। तिमीहरू अनावश्यक रूप किन विवाद गरिरहेका छौ। त्यस समयमा मैले व गरें, यस विषयका आधारमा राजकन्याहरूका बीच विवाद आरम्भ भयो ॥३३॥ जब सबै कन्याहरु अत्यन्त प्रेमपूर्वक ती अनिन्दनीय कीर्ति भएका ऋषिल वरण गरे अर्थात् आफ्नो पतिका रूपमा स्वीकार ग त्यसपश्चात् त्यहाँ खटाइएका सुरक्षाकर्मीहरूले अत्य विनम्रतापूर्वक राजाका नजिकमा गएर त्यहाँ अवस्थाका बारेमा जस्ताको तस्तै सुनाए ॥३४॥ सबै कुरा सुनिसकेपछि राजा मान्धाता अत्य विस्मयपूर्वक भन्दछन्, तिमीहरू यो के भनिरहेका छ यो कसरी भयो ? अब म के गरुँ ? मैले ती ऋषिल भित्र जाने अनुमति किन दिएँछु ? यसरी मानसि रूपमा मनन गर्दै अत्यन्त व्याकुलतापूर्वक आफ्नो चाह नभए तापनि अत्यन्त कठिनतापूर्वक उनले आप वचनको पालना गरे। यसरी विवाह सम्पन्न भयो महर्षि सौभरि ती सबै कन्याहरूलाई साथैमा लि आफ्नो आश्रममा पुगे। त्यसपछि महर्षि सौभरिले त तपोवनमा सम्पूर्ण कलाकौशल कारीगरीका निर्माण द्वितीय अर्थात् दोस्रो ब्रह्माका समान विश्वकर्माल बोलाएर आदेश दिए, यी सबै कन्याहरूमध्ये प्रत्येक लागि अलगअलग महल बनाइदिनुहोस्; जसमा रूपमा फुलेका कमल र चराहरूको चूँ चूँ चीं चीं आवाज, हाँसहरू आदि जलपक्षीबाट पूर्ण रूप शोभायमान भएको जलाशय अर्थात् तलाउ वा पोख पनि रहोस्, अत्यन्त सुन्दर मनमोहक शय्या र ओ कपडा रहेको होस् तथा तिनीहरूका अत्यन्त रमण बगैंचा पनि रहेको हुनुपर्दछ ॥३५॥ त्यसपश्चात् किसिमका कलाकौशलका विशेष आचार्य विश्वकम पनि ऋषि सौभरिको आज्ञाअनुसार सम्पूर्ण कार्य सम्प गरेर ऋषिलाई देखाए ॥३६॥ त्यसपछि महर्षि सौभरि आज्ञानुसार ती महलहरूमा अनपायानन्द अर्थात् कहि विनाश नहुने आनन्द नाम भएको महानिधिले निव गर्न थाल्यो ॥३७॥ त्यसपश्चात् सबै राजकन्याहरू, महलहरूमा निवास गरेर अनेकौं किसिमका भक्ष्य अ खान योग्य वा खाइने, भोज्य अर्थात् भोग गर्न यो

रागतानुगतभृत्यादीनहर्निशमशेषगृहेसु ताः क्षितीशदुहितरो भोजयामासुः ॥३८॥

एकदा तु दुहितृस्नेहाकृष्टहृदयः स महीपतिरतिदुःखितास्ताः सुखिता वा इति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रममुपेत्य स्फुरदंशुमालां स्फटिकमयीं प्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशयां ददर्श ॥३९॥

प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरिग्रहः प्रवृत्तस्नेहनयनाम्बुगर्भनयनोऽब्रवीत् ॥४०॥

अप्यत्र वत्से भवत्याः सुखमुत किञ्चिदसुखम्; अपि ते महर्षिः स्नेहवान्, उत संस्मर्यतेऽस्मद्गृहवासस्य ? इत्युक्ता तत्तनया पितरमाह-तात! अतिशयरमणीयः प्रासादोऽत्र अतिमनोज्ञमुपवनम्, अतिकलवाक्य- विहगाभिरुताः प्रोत्फुल्लपद्माकरजलाशयाः, मनोऽनुकूलभक्ष्यमोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादि-भोगोपभोगः, मृदूनि शयनानि, सर्व्वसम्पत्समवेतमेतद् गार्हस्थ्यम्, तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते ? त्वत्प्रासादादिदमशेषमतिशोभनम् ॥४१॥

किन्तु एतन्ममैकं दुःखकारणम्, यदस्मद्भर्त्तास्मद्गेहान्न निःसरति। ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपवर्ती, नान्यासां मद्भगिनीनाम्, एवञ्च मम सहोदरा दुःखिता इत्येवमतिदुःखकारणम्, इत्युक्तस्तया द्वितीयं प्रासादमुपेत्य स्वतनयां परिष्वज्योपविष्टस्तथैव

लेह्य अर्थात् चाट्न सकिने वा चाट्न योग्य आदि सामग्रीहरूबाट आफ्ना आएका अतिथिहरू र आफूमा आश्रित रहेकाहरूलाई पूर्ण रूपमा तृप्त गराउन थाले ॥३८॥ एक दिन पुत्रीहरूको ममताले अत्यन्त व्याकुल भएका राजा मान्धाता मेरी पुत्रीहरूले सुख पाएका छन् वा दुःख, यस विषयमा बुझ्नका लागि महर्षि सौभरिका आश्रममा गए। त्यहाँ उनले अत्यन्त रमणीय बगैँचा र पोखरीहरूबाट सम्पन्न भएका सेता ढुङ्गाद्वारा निर्माण गरिएका महलहरूको बस्ती रहेको देखे, जुन फिजाइएको मयुरका प्वाँखहरूद्वारा अत्यन्त मनमोहक देखिएको थियो ॥३९॥ त्यसपश्चात् एउटा महलमा प्रवेश गरेर आफ्नी कन्यालाई स्नेहपूर्वक अङ्कमाल अर्थात् आलिङ्गन गरेर आफूलाई दिइएको आसनमा बसेर फेरि प्रेमले हृदय पूर्ण रूपमा भरिएको हुनाले आँखाभरि आँसु पार्दै भने...... ॥४०॥ हे पुत्री ! तिमीहरूलाई यहाँ सुखसँग बसेका छौ अथवा कुनै किसिमको दुःख पनि भएको छ ? महर्षिले तिमीलाई माया गर्छन् कि गर्दैनन् ? के तिमीलाई आफ्नो जन्मघरको सम्झना आउँदैन ? राजाले यसरी सोधेपछि ती कन्याले आफ्ना पितासँग भनिन्- हे पिताजी ! यहाँ अत्यन्त रमणीय महल रहेको छ, अत्यधिक मनमोहक बगैँचा, सुमधुर स्वरका धनी चराचुरुङ्गीहरूको आवाज, पूर्ण रूपमा फुलेका कमलको फूलले भरिएको पोखरी आफ्नो चाहनानुसारको खान योग्य खानेकुरा, उपयुक्त किसिमका भोग्य सामग्रीहरू, लेपन गर्न योग्य वस्तुहरू, गरगहना एवं कपडाहरूको उपभोग र अत्यन्त नरम ओछ्यान यी सबै किसिमका वस्तुहरूले गृहस्थाश्रमीलाई अत्यन्त आनन्दित तुल्याउँछन् तर पनि आफ्नो जन्मभूमिको स्मरण सबैले गरिरहेका हुन्छन्। हे पिताजी! तपाईंका आशीर्वादले गर्दा यहाँ सबै कुशल-मङ्गल छ ॥४१॥ तर पनि म एउटा कुराले अत्यन्त दुःखी भएकी छु, त्यसको कारण हो हाम्रा पतिदेव महर्षि सौभरि मेरो महलभन्दा बाहिर कतै पनि जानुहुन्न। मलाई अत्यन्त प्रेम गर्ने भएकाले उहाँ मसँग मात्र बस्नुहुन्छ, मेरा अन्य बहिनीहरू भएका ठाउँमा कहिल्यै जानुहुन्न। यसले गर्दा मेरा बहिनीहरू अत्यन्त दुःखी भएका छन्। यसैले म दुःखी भएकी हुँ। यसरी

पृष्टवान् । तयापि तथैव सर्वमेतत् प्रासादाद्युपभोग–सुखमाख्यातम् । ममैव केवलं पार्श्ववर्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनामि–त्यवेमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविवेश । तनयां तनयां तथैवापृच्छत्, ताभिश्च तथैवाभिहितः परितोषविस्म–यनिर्भरविवशहृदयो भगवन्तं सौभरिमेकान्ता–वस्थितमुपेत्य कृतपूजोऽब्रवीत् ॥४२॥

दृष्टस्ते भगवन् सुमहानेष सिद्धिप्रभावो नैवंविधमन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभूति–विलसितमुपलक्षितम् । कियदेतद्भगवंस्तपसः फलमित्यभिपूज्य तमृषिं तत्रैव तेन ऋषिवर्येण सह किञ्चित् कालमभिमतोपभोगं बुभुजे स्वपुरञ्च जगाम ॥४३॥

कालेन गच्छता तस्य राजतनयासु तासु पुत्रशतं सार्द्धमभवत् । तदनुदिनारुढस्नेहः स तत्रातीव ममताकृष्टहृदयोऽभवत् ॥४४॥

अप्येतेऽस्मत्पुत्राः कलभाषिणः पद्भ्यां गच्छेयुः । अप्येते यौवनिनो भवेयुः, अपि कृतदारानेतान् पश्येयम्, अप्येतेषां पुत्रा भवेयुः, अथ तत्पुत्रान् पुत्रसमन्जितान् पश्येयम् ?

एउटी कन्याले बताएपछि राजाले दोस्रो महलमा प्रवेश गरेर प्रेमपूर्वक आलिङ्गन गरेर आफूलाई दिइएको आसनमा बसेपछि ती कन्यासँग प्रेमपूर्वक पहिलेकी कन्यालाई जसरी आफ्नो जिज्ञासा सुनाए । ती कन्याले पनि त्यसरी नै आफ्नो महलसहित सम्पूर्ण भोग्य वस्तुहरूको सुख प्राप्त भएको बताइन् र अत्यन्त प्रेम गर्ने भएकाले महर्षि सौभरि केवल आफूसँग मात्र बस्ने र अन्य बहिनीहरूका महलसम्म पनि नजाने बताइन् । यो एउटा कुराको मात्र दुःख छ । यसरी पहिलेकी कन्याले जसरी बताइएको कुरा सुनिसकेपछि राजा मान्धाताले एकएक गरेर सबै महलहरूमा गएर सबै कन्याहरूसँग पहिलेका जसरी नै आफ्नो जिज्ञासा राखे र सबै कन्याहरूले त्यसरी नै आफूलाई सुख प्राप्त भएको कुरा सुनाए । त्यस समयमा आनन्द र विस्मयको अर्थात् आश्चर्यको वशमा परेका कारणले गर्दा एकान्त स्थानमा बसिरहेका महर्षि सौभरिका नजिकमा गएर उनको पूजा गरिसकेपछि भने ॥४२॥ "हे भगवन् ! मैले हजुरको यो अत्यन्त सिद्ध प्रभावको अवलोकन गरे अर्थात् योगसिद्धिको प्रभाव हेरैं । मैले यस किसिमको वैभवपूर्ण किसिमबाट अन्य कसैले भोगविलास गरेको देखेको थिइँन; जुन यो सबै हजुरका तपस्याको फल नै हो ।" मेरो मान्यतानुसार अर्थात् ममा भएको विश्वासानुसार हजुरको तपस्याको फल योभन्दा पनि अत्यन्तै धेरै रहेको छ, यो त अलिकति मात्र हो । फेरि राजा मान्धाताले ऋषिको पूजा गरे तथा ती ऋषिश्रेष्ठसँग बसेर केही समयसम्म त्यहाँ उपलब्ध भोगहरूको उपभोग गरेर अन्त्यमा आफ्नो नगरमा गए ॥४३॥ समय व्यतीत हुँदै जाँदा ती राजकन्याहरूबाट महर्षि सौभरिका एक सय पचास पुत्रहरू उत्पन्न भए । त्यसपछि ती सौभरि ऋषिको सम्पूर्ण पुत्रहरूप्रति प्रतिदिन ममता अर्थात् पुत्रस्नेह बढ्न थाल्यो । उनको हृदय यथार्थ रूपमा ममताले पूर्ण भयो ॥४४॥ महर्षि सौभरिले विचार गर्न थाले, के मेरा यी पुत्रहरू सुमधुर वचनबाट सम्पन्न हुनेछन् अर्थात् मिठासपूर्वक बोली बोल्नेछन् ? के आफ्ना खुट्टामा उभिएर हिँड्न सक्दछन् ? के यी सबै युवक हुनेछन् र के मैले यिनीहरू विवाहित भएको देख्नेछु ? के यिनका

एवमादिमनोरथमनुदिनं कालसम्पत्ति प्रवृद्ध

मवेत्यैतत् सञ्चिन्तयामास ॥४५॥

अहो मे मोहस्यातिविस्तारःमनोरथानां न

समप्तिरस्ति । वर्षायुतेनापि तथाब्दलक्षैः ।

पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवानामुत्पत्तयः सन्ति

मनोरथानाम् ॥४६॥

पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता

दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ।

दृष्यः सुतास्तत्तनयप्रसूतिं

द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥४७॥

द्रक्ष्यामि तेषमपि चेत् प्रसूतिं

मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।

पूर्णेऽपि तत्राप्यपरस्य जन्म

निवार्यते केन मनोरथस्य ॥४८॥

आमृत्युतो नैव मनोरथाना

मन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं भया च ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं

न जायते वै परमात्मसङ्गि ॥४९॥

स मे समाधिर्जलवासमित्र–

मत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गकृतो ममायं

परिग्रहोत्थाश्च महाविधित्साः ॥५०॥

पुत्रहरू उत्पन्न हुन सक्लान् ? यसप्रकार समयको गतिसँगै प्रत्येक दिन बढिरहेका यी मनोकामनाहरूको परित्याग गरेर उनी चिन्तन–मनन गर्न थाले ॥४५॥ अहो! ममा यस प्रकारको ममता अत्यधिक रूपमा बढिरहेको छ। यस किसिमको मनोकामना त हजारौं–लाखौं वर्षहरूमा पनि समाप्त हुन सक्दैन। किनकि कयौं मनोकामना पूर्ण भएपछि फेरि नयाँ–नयाँ मनोकामनाहरू उत्पन्न भइरन्छन्। त्यसकारण कुनै पनि अवस्थामा मनोकामनाहरूको पूर्ण रूपमा समाप्ति हुन सक्दैन ॥४६॥ मेरा पुत्रहरू आफ्नै खुट्टामा उभिएर हिँड्न थाले, त्यसपछि तिनीहरू पूर्ण रूपमा युवक भए, फेरि तिनीहरूका पुत्रपुत्रादि सन्तानहरू उत्पन्न भए, यति देखिसकेपछि पनि अझै मरो अन्तरात्मामा नाति–नातिनाका सन्तानहरू हेर्ने अभिलाषा उत्पन्न भइरहेको हुनेछ। त्यसकारण चाहनाको कुनै सीमा हुँदैन ॥४७॥ यदि मैले आफ्ना नाति–नातिनाहरूका सन्तानहरूलाई पनि देखें भने निश्चित रूपमा फेरि अर्को मनोकामना उत्पन्न हुनेछ। यसप्रकारले त्यो मनोकामना पूर्ण भएपछि फेरि अन्य मनोकामनाहरूको उत्पत्ति हुने सिलसिलालाई कुनै पनि अवस्थामा कसैले पनि रोक्न सक्दैन। यसैले यसको कहिल्यै समाप्ति हुनै सक्दैन ॥४८॥ अब मलाई मृत्यु नभएसम्म मनोकामनाहरूको अन्त्य हुन नसक्ने कुराको स्पष्ट ज्ञान भइसकेको छ। जसको मन मनोकामनाहरूमा पूर्ण रूपमा आसक्त भएको हुन्छ, त्यसको अन्तरात्मा कुनै पनि अवस्थामा परमात्मामा एकाग्र भएर लाग्न सक्दैन।त्यसकारण बुद्धिमान् पुरुषले मनोकामनाहरूको पूर्ण रूपमा परित्याग गरेर परमात्मामा अत्यन्त तत्परतापूर्वक एकाग्र हुनुपर्दछ ॥४९॥ जलसमाधिमा एकाग्रतापूर्वक लागेको मेरो समाधि जलमा निवास गर्ने मेरो मित्र मत्स्यका सङ्गतले गर्दा भङ्ग भयो र त्यसैका प्रभावले ममा यो विवाह गरेर गृहास्थाश्रममा बस्ने आसक्ति उत्पन्न भयो। यसमा कुनै द्विविधा छैन र यही आसक्तिका कारणले गर्दा मेरो हृदयमा तृष्णा अत्यधिक रूपमा बढिरहेको छ ॥५०॥

दुःखं यदेवैकशरीरजन्म
शतार्द्धसङ्ख्यं तदिदं प्रसूतम्।
परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां
सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥५१॥
सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो
भूयश्च तेषां स्वपरिग्रहेण।
विस्तारमेष्यत्यतिदुःखहेतुः
परिग्रहो वै ममतानिधानम् ॥५२॥
चीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण
तस्यर्द्धिरेषा तपसोऽन्तरायः।
मत्स्यस्य सङ्गादभवच्च यो मे
सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ॥५३॥
निःसङ्गता मुक्तिपदं यतीनां
सङ्गादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः।
आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधः
सङ्गेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ॥५४॥
अहं चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे
परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः।
यथा हि भूयः परिहीणदोषो
जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ॥५५॥
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूप
मणोरणीयांसमतिप्रमाणम्।
सितासितञ्चेश्वरमीश्वराणा-
माराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥५६॥

एउटा मात्र शरीर ग्रहण गर्नु अत्यन्त दुःखदायी हुन्छ र मैले त यी पचासओटी राजकन्याहरूको पाणिग्रहण गरेर त्यसलाई पचास गुणा बढाइदिएको छु एवं धेरै पुत्रहरूका रूपमा फैलिएर अहिले यो अत्यधिक मात्रामा बढिरहेको छ ॥५१॥ अब यसभन्दा अगाडि पनि पुत्रहरूका पुत्र तथा उनीहरूका पुत्रहरूको विवाह गरेपछि फेरि तिनीहरूका पनि सन्तान उत्पन्न हुन्छन्। तिनमा पनि ममता बढ्न थाल्दछ। यसप्रकार यो ममतारूपी वैवाहिक सम्बन्ध अवश्य पनि अत्यन्त दुःखहरूको कारक तत्त्व हो। यसैले यो दुःखको अन्त्य कहिल्यै पनि हुन सक्दैन ॥५२॥ जलाशयमा निवास गरेर मैले जुन तपस्या गरेको थिएँ, त्यसैको फलस्वरूप यो सबै सम्पत्तिहरू प्राप्त भएको हो, तर यिनीहरू सबै मेरो तपस्याका बाधक हुन्। अहो, मत्स्यसँगको सङ्गतले गर्दा मेरो तपस्याका व्यवधानस्वरूप यी पुत्रहरूमा प्रेम उत्पन्न भयो र यही कारणको प्रभावले म आफ्नो तपस्याबाट टाढा हुनुपरेकाले म त्यसबाट ठगिएको छु ॥५३॥ यति अर्थात् इन्द्रियहरूलाई वशमा राख्ने र सांसारिक विषयबाट विरक्त योगनिष्ठ सन्न्यासीका लागि अनासक्त रहनु नै मुक्तिदायक हुन्छ, सम्पूर्ण दोषहरू आसक्तिबाटै उत्पन्न हुन्छन्। पूर्ण रूपमा योगरुढ भइसकेका योगीहरू पनि आसक्तिको दोषका प्रभावले पतन हुन्छन् भने जसलाई अत्यन्त स्वल्प अर्थात् थोरै मात्रामा वा अलिकति मात्र सिद्धि प्राप्त भएको छ, त्यसका विषयमा त भन्नु नै केही छैन ॥५४॥ परिग्रह अर्थात् स्वीकार गर्ने स्वभावरूपी गोहीले मेरो बुद्धिलाई पूर्ण रूपमा घेराघित्र परिदिएको छ। यस समयमा म यस्तो उपायको अवलम्बन गर्नेछु, जसको प्रभावले गर्दा आफूमा उत्पन्न भएका दोषहरूबाट पूर्ण रूपमा मुक्त भएर आआफ्ना स्वजनहरूको दुःखले पनि मलाई दुःखी बनाउन नसकोस् ॥५५॥ अब म सबै प्राणीमात्रका विधाता, जसको स्वरूप अचिन्तनीय अर्थात् मनले कल्पना गर्न नसकिने अथवा मन र बुद्धिभन्दा पूर्ण रूपमा अतीत (टाढा) रहेको छ, जो अणुभन्दा पनि अत्यन्त सूक्ष्म एवं कृष्ण अर्थात् तमः स्वरूप हुनुहुन्छ र ईश्वरहरूका पनि ईश्वर हुनुहुन्छ, उहाँ भगवान् श्रीविष्णुको तपस्या गरेर आराधना गर्दछु ॥५६॥ हाँ अनन्त, सर्वतेजोमय,

तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपि–
ण्यव्यक्तविस्पष्ट तनावनन्ते।
मामाचलं चित्तमपेतदोषं
सदास्तु विष्णावभवाय भूयः ॥५७॥
समस्तभूतादमलादन्तात्
सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात्।
यस्मान्न किञ्चित् तमहं गुरूणां
परं गुरुं संश्रययमेमि विष्णुम् ॥५८॥

सर्वस्वरूप एवं अव्यक्त स्वरूप हुनुभएका भगवान् श्रीविष्णुकाचरणारविन्दमा मेरो अन्तरात्मा अथवा चित्त दोषबाट पूर्ण रूपमा रहित भएर मोक्षप्राप्तिका लागि सधैं यथार्थ रूपमा अटल र अचल भावपूर्वक फेरि स्थिर हुन सकोस्; जसको प्रभावले गर्दा मैले फेरि अर्को जन्म लिनुनपरोस् ॥५८॥ जो सबै भूतस्वरूप, एक औंलाबराबरको, अनन्त र सबैको ईश्वर हुनुहुन्छ, जसको आदि अथवा मध्य केही पनि छैन, उहाँबाहेक अन्य केही पनि छैन; उहाँ गुरुहरूका पनि परमगुरु परब्रह्म परमात्मा श्रीविष्णुका आश्रयमा अर्थात् शरणमा पूर्ण रूपमा समर्पित हुनेछु ॥५८॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे द्वितीयोऽध्यायः

ॐ

तृतीयोऽध्यायः　　　　　अध्याय – ३

"सर्पविनाशमन्त्रवर्णनम्, अनरण्यवंशस्य सगरात्पत्तेश्च कथनम्"

(सगरको उत्पत्तिको कथा)

पराशर उवाच

इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय पुत्रगृहासनपरिवर्हादिकमशेषमर्थजातं सकल भार्यासमवेतो वनं प्रविवेश। तत्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्पाद्यमशेषं क्रियाकलापं निष्पाद्य क्षयितसकलपापःपरिपक्वमनोवृत्तिरात्मन्यग्नीनारोप्य भिक्षुरभवत् ॥१॥

भगवति आसज्याखिलं कर्मकलापमजमविकारममरणादिधर्ममवाप परं परवतामच्युतपदम् ॥२॥

इत्येतन्मान्धातुर्दुहितृसम्बन्धाद्व्याख्यातम् ॥३॥

यश्चैतत् सौभरिचरितमनुस्मरति पठति श्रृणोत्यवधारयति, तस्याष्टौ जन्मान्यसन्मतिरसद्धर्म्मो वा मनसोऽसन्मार्गाचरणमशेषहेयेषु वा ममत्वं न भवति। अतो मान्धातुः पुत्रसन्ततिरभिधीयते ॥४॥

अम्बरीषस्य मान्धातुस्तनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत्। तस्मात् हरितः, यतोऽङ्गिरसो हारिताः ॥५॥

पराशरजीले भन्नुभयो– यसरी आफ्नो मनमा दृढनिश्चय गरेर महर्षि सौभरि पुत्र, घर, आसन ओछ्यानजस्ता सबै किसिमका ऐश्वर्यहरूको पूर्ण रूपमा परित्याग गर्दै सबै पत्नीहरूलाई आफैँसँग लिएर वनमा गए। त्यस वनमा वानप्रस्थ अर्थात् सन्यासीका लागि आवश्यक पर्ने सबै किसिमका कार्यहरूको अनुष्ठान गर्दै सम्पूर्ण पापहरूबाट पूर्ण रूपमा अलग भएपछि अर्थात् सबै पाप नष्ट भइसकेपछि अन्तरात्मा यथार्थ रूपमा राग-द्वेषबाट भइसकेपछि आहवनीय अग्निहरूलाई आफूमा स्थापित गरेर यथार्थ सन्यासी भए ॥१॥ त्यसपछि भगवान्मा पूर्ण रूपमा आसक्त भएर अर्थात् अत्यन्त तीव्रताका साथ परमात्माको ध्यानमा एकाग्र हुँदै सबै किसिमका कार्यहरूको परित्याग गरेर परमात्मामा परायण भएर परमपुरुषको अच्युत पद अर्थात् मोक्ष प्राप्त गरे। जो अजन्मा, अनादि, अविनाशी, सबै किसिमका विकारहरू र जन्म-मृत्युबाट रहित, इन्द्रियहरूभन्दा अतीत तथा अनन्त हुनुहुन्छ ॥२॥ यसरी राजा मान्धाताका कन्याहरूका प्रसङ्गमा यो महर्षि सौभरिको चरित्रका विषयमा वर्णन गरिएको छ ॥३॥ जुन मनुष्यले यस सौभरिको चरित्रको पाठ वा श्रवण गरेर आफ्नो मनमा धारण गर्दछ, त्यसको आठ जन्मसम्म दुर्गति, अधर्म र मन कुमार्गमा अर्थात् असत् मार्गमा लाग्दैन तथा कुनै पनि किसिमका सांसारिक विषयवस्तुहरूमा उसको ममता वा आसक्ति रहँदैन। अब यसपछि म मान्धाताका पुत्रहरूको सन्तानका विषयमा बताउनेछु ॥४॥ मान्धाताका पुत्र अम्बरीष भए र अम्बरीषका पुत्ररत्नका रूपमा युवानाश्व जन्मिए। युवनाश्वका पुत्ररत्नका रूपमा हरित उत्पन्न भए र तिनै हरितबाट उत्पन्न भएका अङ्गिरागोत्रीय क्षत्रीहरू प्रख्यात भए ॥५॥ पूर्वकालमा रसातलमा मौनेय अर्थात् गन्धर्व

रसातले च मौनेया नाम गन्धर्वाः षड्कोटिसङ्ख्यास्तैरशैषाणि नागकुलानि अपहृतप्रधान–रत्नाधिपत्यान्यक्रियन्त ॥६॥

तैश्च गन्धर्ववीर्यावधूतैरुरगेश्वरैर्भगवान् अशेषदेवेशस्तवश्रवणोन्मीलितोद्भिन्न–पुण्डरीकनयनो जलशयनो निद्रावसानाद् विबुद्धः प्रणिपत्याभिहितो भगवन्! अप्यस्माकमेतेभ्यो गन्धर्वेभ्यो भयमुपशममेष्यतीत्याह भगवानादिपुरुषः पुरुषोत्तमो यौवनाश्वस्य मान्धातुः पुरुकुत्सनामा पुत्रस्तमहमनुप्रविश्यैतानशेषदुष्टगन्धर्वानुपशमं नयिष्यामि ॥७॥

इत्याकर्ण्य भगवते कृतप्रणामाः पुनर्नागलोकमागताः पन्नगपतयो नर्मदाञ्च पुरुकुत्सानयनाय चोदयामासुः ॥८॥

सा चैनं रसातले नीतवती। रसातलगतश्चासौ भगवत्तेजसाप्यायितात्मवीर्यः सकल–गन्धर्वान् जघान, पुनश्च स्वभवनमाजगाम। सकलपन्नगपतयश्च नर्मदायै वरं ददुः। यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति, तस्य सर्पविषभयं न भविष्यतीति ॥९॥

अत्र श्लोकः–

नर्म्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि।

नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं रक्ष मां विषसर्पतः ॥

इत्युच्चार्य्याहर्निशमन्धकारप्रवेशे वा न सर्पैर्दश्यते ॥१०॥

र अप्सराहरूको एक मातृक गोत्र भएका ६ करोड गन्धर्वहरूले निवास गरेका थिए। तिनीहरूले सम्पूर्ण नागकुलहरूका मुख्य रत्न र अधिकार खोसेर लिएका थिए ॥६॥ गन्धर्वहरूको पराक्रमबाट पराजित एवं अपमानित भएका ती नागाधिपतिहरूले स्तुति गरेपछि आफ्नो स्तुति गरेको सुनेपछि प्रबुद्ध अर्थात् विकसित मस्तिष्क हुनुभएका कमलनयन जलशायी अर्थात् जलमा शयन गरिरहनुभएका भगवान् श्रीविष्णुका आँखा खुले। निद्राको अन्त्यमा जाग्रतावस्थामा रहनुभएका उहाँलाई प्रणाम गरेर नागहरूले भने– "हे भगवान्! यी गन्धर्वहरूबाट उत्पन्न भएको हाम्रो भय कसरी नष्ट हुन सक्दछ?" त्यसपश्चात् आदिपुरुष पुरुषोत्तम भगवान् श्रीविष्णुले भन्नुभयो– "युवनाश्वका पुत्ररत्न मान्धाताका जुन पुरुकुत्स नाम भएका पुत्र छन्, तिनैका शरीरमा म स्वयंले प्रवेश गरेर ती दुष्ट गन्धर्वहरूको पूर्ण रूपमा विनाश गरिदिनेछु ॥७॥ यस प्रकारको कुरा सुनिसकेपछि जलमा शयन गरिरहनुभएका भगवान् श्रीविष्णुलाई प्रणाम गरेर सबै नागाधिपतिहरू फेरि फर्किएर रसातलमा आए तथा मान्धाताका पुत्र पुरुकुत्सलाई रसातलमा ल्याउनका लागि आफ्नी बहिनी तथा पुरुकुत्सकी भार्या (श्रीमती) नर्मदालाई प्रेरित गरे ॥८॥ त्यसपश्चात् नर्मदाले पुरुकुत्सलाई रसातलमा ल्याइन्। रसातलमा आइसकेपछि राजा पुरुकुत्सले पुरुषोत्तम भगवान् श्रीविष्णुको शक्तिका प्रभावद्वारा आफ्नो शरीरको शक्ति बढेका कारणले सबै गन्धर्वहरूको पूर्ण रूपमा विनाश गरिसकेपछि फेरि आफ्नो स्थानमा फर्किएर आए। त्यस समयमा सबै नागाधिपतिहरूले अत्यन्त प्रसन्न भएर नर्मदालाई वर दिए। जुन मनुष्यले निम्नलिखित श्लोकसँगै तिम्रा नामको स्मरण गर्दछ, उसलाई सर्पका विषको भय हुनेछैन ॥९॥ प्रातः समयमा नर्मदालाई नमस्कार छ र रात्रिका समयमा पनि नर्मदालाई नमस्कार छ। हे नर्मदा! तिमीलाई पटकपटक नमस्कार छ। यस वाक्यको स्मरण गर्दै दिनमा वा रात्रिमा अथवा कुनै पनि समयमा जस्तोसुकै अँध्यारोमा हिंडे पनि सर्पले टोक्न सक्दैन ॥१०॥ जुन मनुष्यले नर्मदालाई नमस्कार गर्दै विष खान्छ भने पनि त्यो ऊद्वारा खाइएको विषले

न चापि कृतानुस्मरणभुजो विषमपि भुक्तमुपघाताय भविष्यति ॥११॥

पुरुकुत्साय च भवतः सन्ततिविच्छेदो न भविष्यतीत्युरगपतयो वरं ददुः ॥१२॥

पुरुकुत्सो नर्मदायां त्रसदस्युमजीजनत्। त्रसदस्युसुतः सम्भूतः ततोऽनरण्यः तं रावणो दिग्विजये जघान। अनरण्यस्य पृषदश्वः, पृषदश्वस्य हर्य्यश्वः पुत्रोऽभवत्। ततश्च सुमनाः, तस्यापि त्रिधन्वा, त्रिधन्वनस्त्र्यय्यारुणः ॥१३॥

तस्मात् सत्यव्रतः। सोऽसौ त्रिशङ्कु संज्ञामवाप, चण्डालतामुपगतश्च । द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां विश्वामित्रकलत्रापत्यपोषणार्थं चाण्डालप्रति-ग्रहपरिहरणाय च जाह्नवीतीरे न्यग्रोधे मृगमांसमनुदिनं बबन्ध ॥१४॥

परितुष्टेन च विश्वामित्रेण सशरीरः स्वर्गमारोपितः ॥१५॥

त्रिशङ्कोर्हरिश्चन्द्रः, तस्मात् रोहिताश्वः, ततश्च हरितः, हरिताच्चञ्चुः, चञ्चोर्विजयवसुदेवौ। रुरुको विजयात्, रुरुकस्य च वृकः, ततो बाहुः। योऽसौ हैहयतालजङ्घादिभि–रवजितोऽन्तर्वत्न्या महिष्या सह वनं प्रविवेश ॥१६॥

तस्याश्च सपत्न्या गर्भस्तम्भनाय गरो दत्तः।

उसको विनाश गर्न सक्दैन। नागाधिपतिहरूले पुरुकुत्सलाई पनि तिम्रो वंशको विनाश कहिल्यै पनि हुने छैन" यस प्रकारको वरदान दिए ॥१२॥ पुरुकुत्सले नर्मदाका गर्भबाट त्रसदस्यु नाम भएका एक पुत्र उत्पन्न गराए। त्रसदस्युका पुत्ररत्नका रूपमा सम्भूत उत्पन्न भए। सम्भूतका पुत्ररत्नका रूपमा अनरण्य जन्मिएका थिए, जसलाई आफ्नो दिग्विजयका समयमा रावणले विनाश गरिदियो। अनरण्यका पुत्ररत्नका रूपमा पृषदश्व जन्मिएका थिए र उनका पुत्र हर्यश्व भए। हर्यश्वका पुत्ररत्नका रूपमा सुमना जन्मिएका थिए। सुमनाका पुत्र त्रिधन्वा भए। यसरी नै त्रिधन्वाका पुत्ररत्नका रूपमा त्र्यय्यारुण जन्मिए ॥१३॥ त्र्यय्यारुणका पुत्ररत्नका रूपमा सत्यव्रत जन्मिएका थिए, जो कालान्तरमा त्रिशंकुका नामबाट प्रख्यात भए। यी त्रिशंकु चाण्डाल भएका थिए। एक समयमा बाह्र वर्षसम्म अनावृष्टि भयो अर्थात् वर्षाद् भएन। त्यस समयमा राजा त्रिशंकुले महर्षि विश्वामित्रका परिवारको पालनपोषण गर्नका लागि तथा आफूमा भएको चाण्डालता दोषबाट मुक्त हुनका लागि प्रत्येक दिन गङ्गाजीका किनारमा रहेको एउटा वरको रुखमा मृगको मासु भुन्ड्याइदिने गरेका थिए ॥१४॥ यस कार्यबाट अत्यन्त प्रसन्न भएका महर्षि विश्वामित्रले राजा त्रिशंकुलाई उनको विनाशशील शरीरसहित स्वर्गमा पठाइदिए ॥१५॥ त्रिशंकुका पुत्र हरिश्चन्द्र, हरिश्चन्द्रका पुत्र रोहिताश्व, रोहिताश्वका पुत्र हरित र हरितका पुत्र चञ्चु जन्मिए। चञ्चुका विजय र वसुदेव नाम भएका दुई पुत्ररत्न जन्मिएका थिए। विजयका पुत्ररत्नका रूपमा रुरुक उत्पन्न भए, रुरुकका पुत्र वृक र वृकका पुत्र बाहु जन्मिएका थिए। यिनी हैहय अर्थात् यदुबाट फैलिएको एउटा क्षत्रिय वंश र तालजङ्घ अर्थात् शर्यातिवंशी क्षत्रियहरूबाट पराजित भएर आफ्नी गर्भवती पटरानीसहित वनमा गएका थिए ॥१६॥ त्यहाँ रानीमा रहेको गर्भको विनाश गर्ने मनसायले सौताहरूले पटरानीलाई विष खुवाइदिए। त्यस विषको प्रभावले गर्दा उनको गर्भमा रहेको बालक सात वर्षसम्म

तेनास्या गर्भः सप्तवर्षाणि जठर एव तस्थौ। स च बाहुर्वृद्धभावादौर्वाश्रमसमीपे ममार ॥१७॥

सा तस्य भार्या चितां कृत्वा तमारोप्यानुमरणे कृतनिश्चयाभूत्। अथैनामतीतानागतवर्तमान-कालवेदी भगवानौर्वः स्वस्मादाश्रमान्निर्गत्याब्रवीत् अलमेतेनासद्ग्रहेण, अखिलभूमण्डलपति-रतिवीर्यपराक्रमोऽनेकयज्ञ कृदरातिपक्षक्षयकर्ता तवोदरे चक्रवर्ती तिष्ठति। मैवं मैवं साहसाध्यवसायिनी भवती भवतु। इत्युक्ता च सा तस्मादनुमरणनिर्बन्धाद् विवराम ॥१८॥

तेनैव भगवता स्वाश्रममानीयत। कतिपयदिनान्तरे च सहैव तेन गरेणातितेजस्वी बालको जज्ञे। तस्यौर्वो जातकर्मादिका क्रियां निष्पाद्य सगर इति नाम चकार। कृतोपनयनञ्चैनमौर्वो वेदान् शास्त्राण्यशेषाणि अस्त्रञ्चाग्नेयं भार्गवाख्यमध्यापयामास ॥१९॥

उत्पन्नबुद्धिश्च मातरमपृच्छत्-अम्ब ! कथमत्र वयम् ? क्व वा तातः ? तातोऽस्माकं कः? इत्येवमादि पृच्छतः तन्माता सर्वमवोचत्। ततः

गर्भाशयमा नै रह्यो। अन्त्यमा, राजा बाहुले अत्यन्त वृद्धावस्थाका कारणले और्व ऋषिका आश्रमको नजिकमा शरीर त्याग गरे ॥१७॥ त्यसपश्चात् पटरानी अर्थात् राजाका साथमा शुभराज्याभिषेक भएकी रानीले चिता बनाएर त्यसमाथि पतिको शव राखेर राजासँगै सती जाने निश्चय गरिन्। त्यस समयमा भूत, भविष्य र वर्तमान यी तीनोटै समयका ज्ञाता एवं द्रष्टा महर्षि और्वले आफ्नो आश्रमबाट बाहिर निस्किएर भने- "हे साध्वी अर्थात् पतिव्रता रानी ! तिमी यस किसिमको अनुचित कार्य किन गर्दछ्यौ ? तिम्रो गर्भमा सम्पूर्ण भूमण्डलको स्वामी, चक्रवर्ती, अत्यन्त पराक्रमशाली, अनेकौं किसिमका यज्ञहरू गर्ने र शत्रुहरूको पूर्ण रूपमा विनाश गर्ने सामर्थ्य भएको बालकले निवास गरेको छ। यसकारण तिमी यस प्रकारको अनुचित कार्य नगर।" ऋषिले यसरी बताइसकेपछि रानीले राजासँगै सती जाने निश्चयको परित्याग गरिदिइन् ॥१८॥ त्यसपछि महर्षि और्वले ती रानीलाई आफ्नो आश्रममा लिएर आए। केही समयपछि नै त्यो उनले खाएको विषसहित अत्यन्त तेजस्वी बालक उत्पन्न भयो।महर्षि और्वले त्यस बालकको जातकर्म अर्थात् बालक जन्मिनेबित्तिकै गरिने सोह्र संस्कारमध्येको पहिलो संस्कार, जसमा बालकलाई सुनले वा साहिली औंलाले घिउ, मह चटाइन्छ र बालकलाई कुनै रोग नलागोस् एवं दीर्घजीवी र भाग्यवान् होस् भनी बालकको हृदय आदि अङ्गहरू छुने विधान रहेको छ; यस किसिमको कर्म सम्पन्न गरे तथा त्यस बलकको नाम सगर राखे। त्यसपश्चात् ऋषिले बालकको उपनयन अर्थात् व्रतबन्ध संस्कार गरिदिए। त्यसपछि महर्षि और्वले त्यस बालकलाई वेदसमेतका सबै शास्त्रहरूको र भार्गव नाम भएको आग्नेयास्त्रको शिक्षा दिए ॥१९॥ त्यसपछि पूर्ण रूपमा यौवनावस्था र परिपक्वबुद्धि भएपछि सगरले एक दिन आफ्नी आमासँग सोधे- आमा! हामी यो तपोवनमा किन बसिरहेका छौं? मेरा पिताश्री कहाँ हुनुहुन्छ ? र मेरा पिताश्री को हुनुहुन्छ ? बालकले यसरी अनेकौं किसिमका प्रश्नहरू सोधे। त्यसपछि बालककी माताले आफ्नो विगतका सम्बन्धमा सबै कुरा बालकलाई बताइदिइन्। त्यसपश्चात् सगरले आफ्ना पिताश्रीको राज्य-हरणबाट अत्यन्त क्रोधित र दुःखी भएर हैहय

पितृराज्यहरणामर्षितो हैहयताल–जङ्घादिवधाय प्रतिज्ञामकरोत्। प्रायशश्च हैहयान् जघान। शकयवनकाम्बोज–पारद पह्लवा हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वशिष्ठं शरणं ययुः ॥२०॥

अथैतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा सगरमाह, वत्स ! वत्स ! अलमेभिर्जीवन्मृतकैरनुसृतैः ॥२१॥

एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापरिपालनाय निजधर्मं द्विजसङ्गपरित्यागं कारिताः ॥२२॥

स तथेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत्। यवनान् मुण्डितशिरसः, अर्द्धमुण्डान् शकान्, प्रलम्बकेशान् पारदान्, पह्लवांश्च श्मश्रुधरान् निःस्वाध्यायवषट्कारान् एतानन्यांश्च क्षत्रियांश्चकार। ते च निजधर्मपरित्यागाद् ब्राह्मणैश्च परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः। सगरोऽपि स्वमधिष्ठानमागम्य अस्खलितचक्रः सप्तद्वीपवतीमिमामुर्वीं प्रशशास ॥२३॥

तालजङ्घादि क्षत्रियहरूको पूर्ण रूपमा विनाश गर्ने प्रतिज्ञा गरे। यसपछि उनले प्रायः सबै हैहय राजाहरूको हत्या गरिदिए। त्यसपश्चात् शक अर्थात् विश्वामित्रको सेनादेखि रिसाएकी नन्दिनी गाईको थुनबाट निस्किएको एक प्राचीन जाति, यवन अर्थात् नन्दिनी गाईको योनि र कोखबाट उत्पन्न भएको एक म्लेच्छ जाति, पारद, पह्लव अर्थात् पापीहरू उनीबाट अत्यन्त भयभीत भएर उनीहरूका कुलगुरु वसिष्ठका शरणमा परे ॥२०॥ वसिष्ठले पनि तिनीहरूलाई मृतप्रायः अर्थात् जीवितावस्थामै मरेसमान बनाएर सगरसँग भने– "हे वत्स ! यी जीवितावस्थामै मरेसमान भएकाहरूको पछि लागेर के लाभ हुन्छ ?" यस किसिमका कुराहरूमा विचार गरेर मैले तिम्रो प्रतिज्ञाको पालना गर्नका लागि यिनीहरूलाई आफ्नो स्वाभाविक धर्म र ब्राह्मणहरूको संसर्गबाट पूर्ण रूपमा वञ्चित गरिदिएको छु" ॥२२॥ राजा सगरले "जो आज्ञा" भनेर गुरुको वचनलाई स्वीकार गर्दै तिनीहरूलाई विभिन्न किसिमको भेषबाट सम्पन्न बनाइदिए। उनले यवनहरूको शिर खुइल्याउन लगाइदिए, शकहरूको आधा पाटो खुइल्याउन लगाइदिए, पारदहरूलाई अत्यन्त लामो कपाल भएको बनाउन लगाइदिए। त्यसरी नै पह्लवहरूलाई जुँगादाह्री राख्न लगाइदिए तथा यिनीहरू र यिनीहरूकै समानका अन्य क्षत्रिहरूलाई पनि स्वाध्याय अर्थात् नियमपूर्वक कुनै पनि विषयको अध्ययन गर्ने कार्यबाट र वषट्कर अर्थात् देवताहरूको उद्देश्यले आहुति दिइने यज्ञबाट विहीन गराइदिए। आफ्नो स्वधर्मको त्याग गरेका कारणले गर्दा यिनीहरूलाई ब्राह्मणहरूले पनि परित्याग गरिदिए। त्यसकारण यिनीहरू म्लेच्छ भए। त्यसपछि राजा सगर आफ्नो राज्यमा आएर अत्यन्त आनन्दपूर्वक सातोटै द्वीपहरू भएको पृथ्वीमा शासन गर्न थाले ॥२३॥

इति श्रीविष्णुमहापुराणे चतुर्थांशे तृतीयोऽध्यायः।

चतुर्थोऽध्यायः		अध्याय – ४

"सगरस्याश्वमेधयज्ञः भगीरथस्य गङ्गानयनम्, रामचन्द्रादीनामुत्पत्तिश्च"

(सगरको अश्वमेध यज्ञ, भगरिथद्वारा गङ्गाको आगमन तथा रामचन्द्र आदिको उत्पत्ति)

पराशर उवाच

कश्यपदुहिता सुमतिर्विदर्भराजतनया केशिनी च द्वे भार्ये सगरस्यास्ताम् ॥१॥ ताभ्याञ्चापत्यार्थमाराधित और्वः परमेण समाधिना वरमदात् ॥२॥

एका वंशधरमेकं पुत्रम्, अपरा षष्टिं पुत्रसहस्राणां जनयिष्यतीति, यस्या यदभिमतंतद् गृह्यताम्। इत्युक्ते केशिनी पुत्रमेकम्, सुमतिः पुत्रसहस्राणि षष्टिं वव्रे। तथेति च ऋषिणाभिमते अल्पैरेवाहोभिरेकमसमञ्जसं नाम वंशधरं पुत्रमसूत केशिनी। विनतातनयायास्तु सुमत्याः षष्टिः पुत्रसहस्राण्यभवन्। तस्मादसमञ्जसादंशुमान् नाम कुमारो जज्ञे ॥३॥

स तु असमञ्जसो बाल्यादेवापवृत्तः। पिता चास्याचिन्तयत् अयमतीतबाल्यो बुद्धिमान् भविष्यतीति। अथ तत्रापि वयस्यतीते तच्चरितमेवैनं पिता तत्याज ॥४॥

तान्यपि षष्टिः कुमारसहस्राणि असमञ्जसचरितमनुचक्रुः ॥५॥

ततश्चासमञ्जसचरितानुकारिभिःसागरैरपध्वस्त-

पराशरजीले भन्नुभयो– महर्षि कश्यपकी पुत्री सुमति र विदर्भराजकी पुत्री केशिनी, यी दुवै चक्रवर्ती राजा सगरका पत्नी थिए ॥१॥ यी दुवै पत्नीहरूले पुत्र प्राप्तिका लागि परम समाधिद्वारा और्व ऋषिको आराधना गरेका हुनाले ऋषिले तिनीहरूलाई यस प्रकारको वरदान दिए ॥२॥ "एक रानीबाट वंशको अभिवृद्धि गर्ने सामर्थ्य भएका एक पुत्र र अर्को रानीबाट साठी हजार पुत्रहरू उत्पन्न हुनेछन्, यिनीहरूमध्ये जसलाई जुन असल अर्थात् आफ्नो स्वेच्छाअनुसारको लाग्दछ, उनले स्वेच्छापूर्वक त्यसैलाई स्वीकार गर्न सक्नेछौ" महर्षि और्वले यसरी बताइसकेपछि केशिनीले एक पुत्र र सुमतिले साठी हजार पुत्र प्राप्तिका लागि प्रार्थना गरे। त्यसपश्चात् ऋषिले त्यस्तै हुन्छ भने। त्यसपछि केही समयपछि केशिनीका गर्भबाट असमञ्जस नाम भएका आफ्नो वंश अभिवृद्धि गराउने सामर्थ्य भएका पुत्र जन्मिए। तथा विनतापुत्री सुमतिले उपयुक्त समयामा साठी हजार पुत्रलाई जन्म दिइन्। केशिनी–पुत्र असमञ्जसका पुत्ररत्नका रूपमा अंशुमान् उत्पन्न भए ॥३॥ यी असमञ्जस बाल्यकालमा अत्यन्त दुराचारी थिए। उनका पिताश्रीले विचार गरे यसको बाल्यकाल बितिसकेपछि यो बुद्धिमान् हुनेछ। तर युवा भएपछि पनि उनी पहिलाको जस्तै दुराचारी नै भइरहेकाले उनलाई उसका पिताश्रीले परित्याग गरिदिए ॥४॥ सगर राजाका सुमतिका गर्भबाट उत्पन्न भएका साठी हजार पुत्रहरूले पनि असमञ्जसकै आचरणको अनुसरण गर्न थाले अर्थात् सगर राजाका सबै सन्तानहरू अत्यन्त दुराचारी भए ॥५॥ त्यसपश्चात् असमञ्जसको चरित्रको अनुसरण गर्ने ती सगर राजाका पुत्रहरूद्वारा संसारमा यज्ञादिलगायतका सबै सन्मार्ग

यज्ञादिसन्मार्गे जगति देवाः सकलविद्यामयम–संस्पृष्टमशेषदोषैर्भगवतः पुरुषोत्तमस्यांशभूतं कपिलर्षिं प्रणम्य तदर्थमूचुः ॥६॥

भगवन्! एभिः सगरतनयैरसमञ्जसचरितमनुगम्यते, कथमेवेभिरनुसर–द्भिर्जगद् भविष्यतीत्यार्तजगत्परि–त्राणाय च भगवतोऽत्र शरीरग्रहणम्। इत्याकर्ण्य भगवान् 'अल्पैरेव दिनैरेते विनङ्क्षयन्ति' इत्युक्तवान् ॥७॥

तत्रान्तरे च सगरो हयमेधमारेभे। तत्र च तत्पुत्रैरधिष्ठतमस्याश्वं कोऽप्यपहृत्य भुवो विवरं प्रविवेश ॥८॥

ततश्चाश्वान्वेषणाय स तनयान् युयोज। ततस्तत्तनयाश्चाश्वखुरपदवीमनुसरन्तोऽतिनिर्बन्धेन वसुधा तलं गच्छन्त एकैकशः योजनं योजनमवनेश्चख्नुः ॥९॥

पाताले चाश्वं परिभ्रमन्तमवनीपतिनन्दनास्ते ददृशुः। नातिदूरस्थितञ्च भगवन्तमपघने शरत्कालेऽर्कमिव तेजोभिरनवरतमूर्ध्वमधश्चाशेष–दिशश्चोद्भासयमानं कपिल–र्षिमपश्यन् ॥१०॥

विनष्ट भइरहेको देखेपछि देवताहरूले सबै किसिमका दोषहरूबाट पूर्ण रूपमा अलग रहेका एवं परब्रह्म परमात्माका अंशरूपी कपिल ऋषिलाई प्रणाम गरेर तिनीहरूका विषयमा यथार्थ रूपमा बताउँदै भने... ... ॥६॥ हे भगवान्! राजा सगरका यी सबै पुत्रहरूले असमञ्जसको चरित्रकै अनुसरण गरिरहेका छन्। यिनीहरू सबै असत्मार्गमा लागिरहँदाका अवस्थामा संसारको स्थिति कस्तो किसिमको हुन सक्छ ? हे भगवन्! संसारमा रहेको दुःखी मनुष्यहरूको उद्धार वा रक्षा गर्नका लागि हजुरले यो शरीर धारण गर्नुभएको हो। यसैले यो अकल्पनीय आपत्तिबाट संसारको रक्षा गर्नुहोस्। देवताहरूको यस प्रकारका कुरा सुनिसकेपछि कपिल ऋषिले भन्नुभयो– "यी सबै केही दिनमा नै पूर्ण रूपमा नष्ट हुनेछन्" ॥७॥ त्यस समयमा चक्रवर्ती राजा सगरले अश्वमेघ यज्ञ आरम्भ गरे। त्यस यज्ञमा सगरका पुत्रहरू नै घोडाको रक्षका लागि खटिएका थिए। एक दिन कुनै व्यक्तिले त्यो याज्ञिक अर्थात् यज्ञका लागि तयार गरिएको घोडा अपहरण गरेर पाताल लोकमा प्रवेश गर्‍यो ॥८॥ त्यसपछि चक्रवर्ती राजा सगरले आफ्ना पुत्रहरूलाई नै घोडाको खोजी गर्नका लागि पठाए। त्यसपछि घोडाको खोजी गर्ने कार्यमा लगाइएका सगरका छोराहरूले घोडाको टापको चिह्नलाई पछ्याउँदै अत्यन्त परिश्रमपूर्वक एकएक पुत्रले एकएक योजन पृथ्वी खने ॥९॥ त्यसपश्चात् राजा सगरका पुत्रहरूले यज्ञको घोडा पातालमा घुमिरहेको देखे। उनीहरूले घोडाको नजिकैमा कपिल ऋषि विराजमान हुनुभएको देखे। शरत्कालीन आकारमा अवस्थित सूर्यका समान विराजमान हुनुभएका कपिल ऋषिले आफ्नो तेजको प्रकाशले तलमाथि र आठोटै दिशाहरूलाई प्रकाशमय गराइरहनु भएको थियो ॥१०॥ त्यसपछि चक्रवर्ती राजा सगरका पुत्रहरूले अस्त्रशस्त्र उठाएर यही दुरात्मा अर्थात् पापी हाम्रो अपकारी अर्थात् अपकार गर्ने व्यक्ति हो। यसैले यज्ञको विनाश गराइदिनका लागि यज्ञको घोडा चोरी गरेको हो, यसलाई

ततश्चोद्यतायुधा 'दुरात्मायमस्मदपकारी यज्ञविघातकर्त्ता हयहर्ता हन्यतां हन्यता'-मित्यधावन्। ततश्च तेनापि भगवता किञ्चिदीषत्परिवर्तितलोचनेन विलोकिताः स्वशरीरसमुत्थेनग्निना दह्यमाना विनेशुः ॥११॥

सगरोऽप्यनुगम्याश्वानुसारि तत् पुत्रबलमशेषं ज्ञात्वा परमर्षिकपिलतेजसा दग्धमंशुमन्त-मसञ्जसस्यः पुत्रमश्वानयनाय चोदयामास ॥१२॥

स तु सगरतनयखातमार्गेण कपिलमुपगम्य भक्तिनम्रस्तथा तथा च तुष्टव, यथैनं भगवानाह-गच्छैनं पितामहायाश्वं प्रापय, वरं वृणीष्व च। पुत्र! पौत्रश्च ते स्वार्गाद् गङ्गामानयिष्यतीति ॥१३॥

अथांशुमानपि ब्रह्मदण्डहतानामस्मत्पितॄणां स्वर्गाया स्वर्गयोग्यानां स्वर्गप्राप्तिकरं वरमस्माकं भगवान् प्रयच्छतु इत्याह ॥१४॥

तञ्चाह भगवान्-उक्तमेवैतन्मया पौत्रस्ते त्रिदिवाद् गङ्गां भुवमानयिष्यतीति। तदम्भसा संस्पृष्टेष्वस्थिभस्मस्वेते स्वर्गमारोक्ष्यन्ति। भगवद्विष्णुपादाङ्गुष्ठविनिर्गतजलस्य हि तन्माहात्म्यं यन्न केवलमभिसन्धिपूर्वकं स्नानाद्युपभोगेषूप-कारकम्, अन-भिसंहितमप्यपेतत्प्राणस्यास्थि-चर्म्म-स्नायु-केशाद्युपस्पृष्टं शरीरमपि यद्भूपतितं सद्यः शरीरिणं स्वर्गं नयतीत्युक्तः प्रणम्य च भगवतेऽश्वमादाय पितामहयज्ञमाजगाम ॥१५॥

मार, मार यसो भन्दै तिनीहरू कपिल ऋषि भएका ठाउँतिर दौडिए। त्यस समयमा कपिल ऋषिले पनि आफ्ना आँखा केही टेढो पार्दै तिनीहरूलाई हेर्नुभयो र राजा सगरका ती सबै पुत्रहरू आफ्नै शरीरबाट निस्किएको अग्निद्वारा जलेर पूर्ण रूपमा नष्ट भए ॥११॥ चक्रवर्ती राजा सगरलाई यज्ञको घोडा खोजी गर्न गएका आफ्ना सबै पुत्रहरू महर्षि कपिलको तेजबाट जलेर पूर्ण रूपमा नष्ट भइसकेको ज्ञात भएपछि उनले असमञ्जसका पुत्र अंशुमान्लाई घोडाको खोजी गर्ने कार्यका लागि पठाए ॥१२॥ अंशुमान् पनि सगरका पुत्रहरूद्वारा बनाइएको मार्गबाट कपिल ऋषिका नजिकमा पुगेर अत्यन्त भक्ति र विनम्रतापूर्वक कपिल ऋषिलाई प्रणाम गरेर प्रार्थना गर्न थाले। उनीद्वारा गरिएको स्तुतिबाट अत्यन्त प्रसन्न भएर महर्षि कपिलले भन्नुभयो- "हे वत्स ! जाऊ यो घोडा लगेर आफ्ना पितामह अर्थात् बुबाको बुबा वा बाजेलाई देऊ र वरदान माग। हे पुत्र ! तिम्रो नातिले स्वर्गबाट गङ्गालाई पृथ्वीमा ल्याउनेछ ॥१३॥ त्यसपछि अंशुमान्ले भने- "हे भगवन्! ब्रह्मदण्ड पाएर पूर्णरूपमा नष्ट भएर स्वर्ग प्राप्त गर्नका लागि अयोग्य भएका मेरा पितृहरूले स्वर्ग प्राप्त गर्न सकून्, मलाई यही वरदान दिनुहोस्, यसरी प्रार्थना गरे ॥१४॥ त्यसपश्चात् महर्षि कपिलले भन्नुभयो- "हे वत्स ! तिम्रो नातिले गङ्गाजीलाई स्वर्गबाट पृथ्वीमा ल्याउने कुरा त यसभन्दा पहिले नै बताइदिएको छु। त्यस गङ्गाजलबाट यिनीहरूका हड्डीहरूलाई स्पर्श गर्नासाथै तिम्रा यी सबै पितृहरू स्वर्गलोकमा जानेछन्, यसमा कुनै किसिमको द्विविधा छैन। भगवान् श्रीविष्णुका खुट्टाको बुढीऔंलाको नङ्बाट निस्किएको गङ्गाजीको अत्यन्त ठूलो महात्म्य रहेको छ। त्यस माहात्म्यका अनुसार उनको कामनापूर्वक केवल स्नान गर्नाले मात्र उपकार अर्थात् कल्याण हुने नभएर अकालमा मृत्यु भएका पुरुषको अस्थि, छाला, स्नायु अथवा कपाल आदिको गङ्गाजलमा स्पर्श भयो वा उसको शरीरको कुनै अङ्ग गङ्गाजीमा खस्यो भने पनि त्यो शरीरधारीलाई तुरुन्त स्वर्गमा पुऱ्याइदिन्छिन्।" महर्षि कपिलले यसरी बताइसकेपछि उहाँलाई प्रणाम गरेर यज्ञका लागि तयार गरिएको घोडा लिएर आफ्ना बाजेको यज्ञस्थलमा आए ॥१५॥ चक्रवर्ती राजा सगरले

सगरोऽप्यश्वमादाय तं यज्ञं समापयामास। सागरञ्चात्मजप्रीत्या पुत्रत्वे कल्पयामास ॥१६॥

तस्याप्यंशुमतो दिलीपः पुत्रोऽभवत्। दिलीपस्यापि भगीरथः, योऽसौ गङ्गां स्वर्गादिहानीय भागीरथीसंज्ञां चकार ॥१७॥

भगीरथात् श्रुतः, तस्यापि नाभागः ततोऽप्यम्बरीषः, तस्मात् सिन्धुद्वीपः, तस्याप्ययुताश्वः, तत्पुत्रश्च ऋतुपर्णो नलसहायोऽक्ष-हृदयज्ञोऽभूत् ॥१८॥

ऋतुपर्ण-पुत्रः सर्वकामः। तत्तनयः सुदासः। सुदासात् सौदसो मित्रसहनामा ॥१९॥

योऽसावटव्यां मृगयागतो व्याघ्रद्वयमपश्यत् ॥२०॥

ताभ्याञ्च तद् वनमपमृगं कृतम् ॥२१॥

स चैकं तयोर्वाणेन जघान ॥२२॥

म्रियमाणश्चासावतिभीषणाकृतिरतिकरालवदनो राक्षसोऽभवत् ॥२३॥

द्वितीयोऽपि प्रतिक्रियां ते करिष्यामीत्युक्त्वान्तर्धानं जगाम ॥२४॥

कालेन गच्छता स सौदासो यज्ञमयजत्। परिनिष्ठितयज्ञे चाचार्यवसिष्ठे निष्क्रान्ते तद्रक्षो वसिष्ठरूपमास्थाय यज्ञावसाने मम समांसं भोजनं देयम्; तत् संस्क्रियतां क्षणादिहागमिष्यामीत्युक्त्वा निष्क्रान्तः ॥२५॥

याज्ञिक घोडा उपलब्ध भएपछि यज्ञ समाप्त गरेर आफ्ना पुत्रहरूद्वारा खनिएको सागरलाई अपत्य अर्थात् आफ्नो सन्तानलाई जसरी नै अत्यन्त स्नेहपूर्वक आफ्नो पुत्र स्वीकार गरे ॥१६॥ ती अंशुमान्‌का पुत्ररत्नका रूपमा दिलीप उत्पन्न भए र दिलीपका पुत्ररत्नका रूपमा भगीरथ उत्पन्न भए, जुन भगीरथले गङ्गाजीलाई स्वर्गबाट पृथ्वीमा ल्याएर तिनको नाम भगीरथी राखिदिए ॥१७॥ भगीरथका पुत्ररत्नका रूपमा श्रुत, श्रुतका पुत्ररत्नका रूपमा नाभाग र नाभागका पुत्ररत्नका रूपमा अम्बरीष उत्पन्न भए। यसरी नै अम्बरीषका पुत्ररत्नका रूपमा सिन्धुद्वीप एवं सिन्धुद्वीपका पुत्ररत्नका रूपमा अयुताश्व र अयुताश्वका पुत्ररत्नका रूपमा ऋतुपर्ण उत्पन्न भएका थिए। जो राजा नलको सहयोग प्राप्त गरेर द्यूत अर्थात् जुवा खेल्ने कार्यमा पारङ्गत अर्थात् त्यसका विशेषज्ञ थिए ॥१८॥ ऋतुपर्णका पुत्ररत्नका रूपमा सर्वकाम उत्पन्न भएका थिए, सर्वकामका पुत्ररत्नका रूपमा सुदास उत्पन्न भएका थिए र सुदासका पुत्ररत्नका रूपमा सौदास मित्रसह उत्पन्न भएका थिए। एक दिन मृगको सिकार खेल्न गएका अवस्थामा ती मित्रसहले वनमा घुमिरहेका बेला दुइटा बाघलाई देखे ॥२०॥ जुन बाघहरूले जङ्गलमा भएका सबै मृगहरूलाई मारिदिएर मृगविहीन बनाइदिएका थिए ॥२१॥ उनले ती दुइटा बाघहरूमध्ये एउटालाई वाण हानेर मारिदिए ॥२२॥ मृत्यु हुँदाका समयमा त्यस बाघले अत्यन्त भीषण एव विकराल मुख भएको राक्षसको रूप धारण गर्‍यो ॥२३॥ अर्को बाघ "म तिमीसँग यसको बदला लिनेछु" यति भनेर त्यस ठाउँबाट अदृश्य भयो अर्थात् अन्तर्ध्यान भयो ॥२४॥ कालान्तरमा अर्थात् केही समय बितिसकेपछि राजा सौदासले यज्ञ आरम्भ गरे। यस यज्ञका आचार्य वसिष्ठ यज्ञको समाप्तिपश्चात् केही समयका लागि बाहिर निस्किएका थिए। त्यसै समयमा त्यो राक्षस वसिष्ठको रूप धारण गरेर आयो र भन्यो, "यज्ञको समप्ति भइसकेपछि मलाई मासुसहितको भोजन गराउनु तिम्रो परम कर्तव्य हो। त्यसकारण तिमी भोजनको सामग्री तयार गर्न लगाऊ, म केही समयपछि आउँछु" राजालाई यति भनेर त्यो राक्षस बाहिर निस्कियो ॥२५॥ त्यसपछि भान्सेको रूप धारण गरेर त्यस राक्षसले राजाको आदेशअनुसार भन्दै